

श्रीः

अलंकारप्रकाश

अथवा

काव्यसंबन्धी रस, गुण, वृत्ति, रीति इत्यादि,

आणि

विशेषतः अलंकार

वाचें

सलक्षण, सोदाहरण आणि सविस्तर विवरण.

हा ग्रंथ

लक्ष्मण गणेश शास्त्री लेले

वांणी रचित.

तद्विद्यमव्ययं धाम सारस्वतमुपास्महे ।

यत्प्रसादात्प्रलीयन्ती मोहान्धतमसच्छटाः ॥

किंमत एक रुपया.

श्रीगणेशाय नमः
ग्रंथ संग्रह

श्रीः

अलंकारप्रकाश

अथवा

काव्यसंबंधी रस, गुण, वृत्ति, रीति इत्यादि,
आणि

विशेषतः अलंकार

यांचें

सलक्षण, सोदाहरण आणि सविस्तर विवरण.

हा मराठी ग्रंथ

लक्ष्मण गणेश शास्त्री लेले

दयमंजरी, महाराष्ट्रभामिनीविलास, मेघदूत काव्यांचें समवृत्त
मराठी भाषान्तर, इत्यादि काव्यांचे कर्ते,
यांनी रचिला.

तो

पुणें येथें

इन्दिरा छापखान्यांत छापिला.

(सर्व हक ग्रंथकारांनी आपणंकडेसच ठेविले आहेत.)

इ.के. १८२७—इ. स. १९०५.

किंमत एक रुपया

हैं पुस्तक पुणे एथे त्र्यंबक हरि आवटे यांनी आपल्या
इंदिरा छापखान्यांत छापले,
आणि लक्ष्मण गणेश शास्त्री लेले यांनी पुणे, पेठ सदाशिव,
घर नंबर ४४९ एथे प्रसिद्ध केले.

प्रस्तावना.

तद्द्विष्यमन्वयं धाम सारस्वतमुपास्महे ।

यत्प्रसादात्प्रलीयन्ते मोहान्धतमसच्छटाः ॥

काव्य हा विषय अत्यंत रमणीय व उदात्त आहे. यानें मनोरंजन होऊन अनायासें उपदेश होतो. या जगांत अनेक उपदेशक आहेत. शास्त्रकार कंठरवानें उपदेश करतात; शिक्षक नीतितत्त्वे शिकवितात; आईबाप बोध करतात. परंतु या सर्वांच्या तात्त्विक उपदेशाचें ग्रहण प्रायः मोठ्या प्रयासानें होतें. कारण तो उपदेश रुक्ष असतो; मनोरंजन नसतो. आणि मनोरंजनावांचून कोणत्याही विषयाचें ग्रहण आनंदानें व अनायासें होत नाहीं हें अनुभवसिद्ध आहे. औषध गुणावह खेरें, पण त्याला रुचिकर व गोड असें अनुपान नसल्यास रोग्याला तें ध्यावयाला फार अवघड वाटतें; आणि कदाचित् त्यानें मन घट्ट करून घेतलेंच तर ! पोटांत फार वेळ ठरतही नाहीं. 'सत्यं वद,' 'धर्मं चर,' इत्यादि तीव्र शास्त्राज्ञांचा आणि शिक्षक व आईबाप यांच्या रुक्ष तात्त्विक शिक्षणाचा सामान्यतः असाच परिणाम होतो. श्रीमद्भगवद्गीता हा ग्रंथ तत्वज्ञानाचें केवळ भांडार आहे. पण ज्ञानेश्वरी व यथार्थदीपिका या अनुपम काव्यग्रंथांच्या द्वारां तेंच तत्वज्ञान सर्वास प्रिय आणि सुखग्राह्य झालें आहे. 'सत्यं वद,' 'धर्मं चर,' इत्यादि शास्त्राज्ञा सर्वथा वंच व मान्य आहेत. तथापि राम, युधिष्ठिर, हरिश्चंद्र इत्यादि महानुभावांच्या निर्मल व उदार चरित्रांच्या मिषानें व्यासवाल्मीकिकवीन्द्रांनीं त्याच आज्ञांचा चिरसंस्कार लक्षावधि मनुष्यांच्या मनावर केला आहे. सारांश, कवीच्या वाणींत एक प्रकारची जादू असते; आणि ती जादूच चित्ताकर्षक होऊन उपदेशरूप इष्ट कार्य सहज करते. ह्मणून मनोरंजनद्वारा मनावर उत्कृष्ट संस्कार करणारा असा उपदेशक काव्याशिवाय दुसरा कोणी नाहीं हें उघड आहे.

नुसत्या रंजनाच्या दृष्टीनें पाहिलें तरी देखील काव्याची योग्यता फार मोठी आहे. या सृष्टींत अनंत चमत्कारिक वस्तु आहेत. परंतु त्यांच्या परिचयानें होणारा आनंद सुखदुःखमिश्रित असतो; त्यांचा अल्प परिचय असमाधान उत्पन्न करितो; त्यांचा अतिपरिचय वीट आणतो. शिवाय

असला आनंद प्राप्त करून घेण्याला प्रयासही फार पडतात. काव्याची गोष्ट तशी नाही. त्यापासून केवळ व निरतिशय असा आनंदच उत्पन्न होतो; त्याचा अल्प परिचयही समाधान देतो व अतिपरिचयही धीट आणीत नाही. शिवाय काव्यानंद प्राप्त करून घेण्याला महान् प्रयासही पडत नाही. काव्य हंसवितें, रडवितें, मोहित करितें, प्रोत्साहित करितें, चकित करितें, इत्यादि अनेक प्रकारांनी विलास करितें; पण त्या विलासाचें फल केवळ आणि अनिर्वचनीय आनंद हेंच होय ही गोष्ट सहृदय-संवेद्य आहे.

आपणास खरा आनंद प्राप्त व्हावा अशी प्रत्येक मनुष्याची मनापासून इच्छा असते; आणि तो प्राप्त करून घेण्याविषयी त्याचे प्रयत्न निरंतर चालू असतात. काव्य जर खरी आनंद देणारी वस्तु आहे तर आनंदाच्या प्राप्तीसाठी खटपट करणारानें त्याचें सेवन करणें हें इष्ट व योग्य आहे.

काव्याचें मर्म समजून त्याचा आस्वाद घेतां येण्याला काव्यस्वरूप व काव्यसंबंधी इतर विषय म्हणजे रस, गुण, अलंकार इत्यादि, यांची माहिती असणें अवश्य होय. परंतु अशी माहिती ज्यांत एके ठिकाणी सविस्तर, दिळी आहे असा ग्रंथ मराठी भाषेंत अद्यापि झालेला पाहण्यांत नाही यास्तव तशा प्रकारचा प्रयत्न करून पहावा अशा इच्छेनें प्रस्तुत ग्रंथ रचला आहे.

या ग्रंथाचें नांव अलंकारप्रकाश असें ठेविलें आहे. याचें कारण असें कीं यांत रसादिविषयांपेक्षां अलंकारांचेंच प्रकाशन म्हणजे विवरण अधिक विस्तरानें केलें आहे.

या ग्रंथाचे एकंदर पांच उल्लास [भाग] केले आहेत. पहिल्या उल्लासाचे पांच भाग कल्पिले आहेत. त्यांतल्या पहिल्या भागांत अभिधा, लक्षणा, आणि व्यंजना हे शब्दव्यापार यांचा विचार केला आहे. दुसऱ्या भागांत काव्यलक्षण; ध्वनि, गुणीभूतव्यंग्य व अव्यंग्य हे काव्याचे प्रकार यांचें विवेचन केले आहे. तिसऱ्या भागांत रसलक्षण, रस-प्रकार, भाव, रसाभास, व भावाभास यांचें उपपादन केलें आहे. चवथ्या भागांत माधुर्य, ओज आणि प्रसाद या काव्यगुणांचें कथन केलें आहे.

पांचव्या भागांत मधुरा, पक्ष्पा, आणि प्रौढा या काव्यवृत्ति आणि वैदर्भी गौडी व पांचाली या काव्यरीति यांचें निरूपण केलें आहे.

दुसऱ्या उल्लासांत अलंकारलक्षण व अलंकारांचे विभाग हे प्रथम सांगितले आहेत. नंतर शब्दालंकार व शब्दार्थालंकार यांचा विचार केला आहे. यांत अनुप्रास, यमक, चित्र, श्लेष, वक्रोक्ति आणि पुनरुक्तवदाभास यांचें विवेचन केलें आहे.

तिसऱ्या उल्लासाचे दोन भाग केले आहेत. पहिल्या भागांत काव्यप्रकाशांतील सर्व अर्थालंकार सांगितले आहेत. यांत प्रथम उपमा, उत्प्रेक्षा, अतिशयोक्ति इत्यादि सादृश्यमूलक अलंकार कथन केले आहेत; पुढें विरोध, असंगति, विभावना इत्यादि विरोधमूलक अलंकारांचा संग्रह केला आहे; व शेवटीं सूक्ष्म, सार, भाविक इत्यादि अवशिष्ट संकीर्ण अलंकारांचें निरूपण केलें आहे. प्रथमदर्शनीं सारख्या दिसणाऱ्या तथापि वस्तुतः भिन्न असणाऱ्या अलंकारांसंबंधानें अनेक-स्थलीं विशेष विचार केला आहे. कांहीं अलंकारांसंबंधानें विशेष माहिती व काचित् मतान्तरेंही दिली आहेत. उपमा (पृ. १२२-१२३), अनन्वय (पृ. १३०), उपमेयोपमा (पृ. १३२), भ्रान्तिमान् (पृ. १३६-१३७) संसंदेह (पृ. १३९), अपन्हृति (पृ. १४०-१४१), उत्प्रेक्षा (पृ. १४४), रूयक (पृ. १४८-१४९), प्रतिवस्तूपमा (पृ. १६९), दृष्टांत (पृ. १६७), सहोक्ति (पृ. १७६), समासोक्ति (पृ. १७८), असंगति (पृ. १८१-१८६), विभावना (पृ. १८६), अर्थान्तरन्यास (पृ. २१९), समुच्चय (पृ. २३०), परिकर (पृ. २३४), व्याजोक्ति (पृ. २३७), तद्गुण (पृ. २४०) इत्यादि स्थलें वाचून पाहिली असतां ही गोष्ट अनुभवाला येईल. तिसऱ्या उल्लासाच्या दुसऱ्या भागांत अर्वाचीन अलंकारिकांनीं कांहीं नवीन अलंकार कल्पिले आहेत त्यांचा विचार केला आहे.

चवथ्या उल्लासांत रसवदादि अलंकार सांगितले आहेत. रस, भाव इत्यादि प्रधान असले ह्यणजे ध्वनिरूप असतात, आणि अप्रधान असले ह्यणजे अलंकारकोटीत येतात. यास्तव अलंकारांच्या दृष्टीनें त्यांचेही विवेचन या उल्लासांत केलें आहे.

शेवटच्या हणजे पांचव्या उल्लासांत अलंकारांचें सम्मेलन हणजे संसृष्टि व संकर यांचें निरूपण केलें आहे.

काव्यप्रकाश हा संस्कृत साहित्यग्रंथ फार मान्य व प्रमाणभूत आहे. यास्तव प्रस्तुत ग्रंथ मुख्यत्वेकरून त्याच्याच आधारानें रचिला आहे. दोष व ध्वनिप्रकार हीं प्रकरणे सोडून काव्यप्रकाशांतील बहुतेक विषयाचा यांत समावेश केला आहे.

प्रस्तुत ग्रंथांत अलंकारादिकांचीं लक्षणें गद्यरूपानें सांगितलीं आहेत. उदाहरणें प्रायः पद्यात्मक दिलीं आहेत. ज्ञानेश्वर, मुक्तेश्वर, श्रीधर, वामन, तुकाराम, मोरोपंत, आनंदतनय, रामजोशी, रघुनाथपंडित इत्यादि अभियुक्त महाराष्ट्र कवींच्या ग्रंथांतून उदाहरणांकरिता पद्यें निवडून घेतलीं आहेत. आलीकडच्यापैकीं कै. परशुरामपंत गोडबोल, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर इत्यादि चार पांच कवींच्या काव्यांतूनही उदाहरणार्थ पद्यें घेतलीं आहेत. कोठें कोठें उदाहरणपद्यें नवीन रचून घातलीं आहेत. अशीं पद्यें स्वकृत या शब्दानें अंकित केलीं आहेत. शिवाय, पद्यमंजरी, महाराष्ट्रभामिनीविलास इत्यादि स्वकृत काव्यांतूनही प्रसंग-विशेषीं उदाहरणें दिलीं आहेत. तेथें त्या त्या ग्रंथाचें नांव दिलें आहे. या ग्रंथांत ज्या अलंकारांचीं जीं उदाहरणें दिलीं आहेत त्या अलंकारांच्या त्या उदाहरणांत दुसरे अलंकार किंवा अन्य चमत्कार नाहींतच असें समजूं नये. अलंकारग्रंथ वाचणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा काव्यग्रंथांशीं चांगला परिचय असतो यास्तव या ग्रंथांत उदाहरणार्थ घेतलेल्या पद्यांतील काठिण शब्दांवर अर्थबोधक टिपा दिल्या नाहींत. काव्याचें लक्षण, व्यंजनाव्यापार, रसमैत्री व रसविरोध, रसानुकूल व रसप्रतिकूल वृत्ते, प्राचीन व अर्वाचीन काव्यपद्धतींची तुलना इत्यादि विषयांचें विवचन या ग्रंथाला परिशिष्टरूपानें जोडण्याचा विचार होता; तथापि तो स्थलाच्या अभावामुळे रहित करणें प्राप्त झालें.

याप्रमाणें प्रस्तुत ग्रंथाचें स्वरूप आहे. या ग्रंथाचा विषय असा आहे कीं, त्यांत गणितशास्त्राचा सूक्ष्मपणा व तंतोतंतपणा आढळणें अशक्य आहे. त्याविषयीं विचार करून निर्णय करण्याला सूक्ष्मबुद्धिवैभवापेक्षां सहृदयतेची अधिक अपेक्षा असते. मनुष्य जितका अधिक सहृदय व

कल्पक असेल तितका तो प्रस्तुत विषयांत कांहीं तरी नवीन मर्म किंवा खुबी काढील. अशा दृष्टीने पाहिले म्हणजे मार्मिक विद्वानांना या ग्रंथांत स्थलविशेषी न्यूनाधिक आढळून येईल. शिवाय नजरचुकीने आणि अज्ञानाने प्रस्तुत ग्रंथांत दोषस्थले राहिली असतीलच. विद्वान्, रसिक व गुणग्राही जन अशा सर्व दोषांचे थोर व उदार बुद्धीने संशोधन करून गुणलेश दिसला तर त्याचा आदर करतील अशी आशा आहे.

प्रस्तुत ग्रंथ मुख्यत्वेकरून काव्यप्रकाशाच्या आधाराने रचिला आहे असे वर सांगितले. तेव्हां त्या उत्कृष्ट ग्रंथाचे प्रणयन करणारे परमपूज्य, पंडितकुलावतंस श्रीमन्ममटाचार्य यांसच प्रथम प्रणामांजलि अर्पण करणे उचित होय. पंडित जगन्नाथराय, विश्वनाथकविराज, व अपयदीक्षित यांच्या सहृदयाल्हादक साहित्यग्रंथांचीही थोडीबहुत मदत घेतली आहे; यास्तव त्या महानुभाव विद्वन्मणींसही नमस्कार असो.

श्रीजीवानंद विद्यासागर भट्टाचार्य, गंगानाथ जहा, वामनाचार्य झळकीकर व प्रो. चांदोरकर यांनी परिश्रम करून प्रकाशित केलेल्या काव्यप्रकाशपुस्तकांचा, तसाच साहित्यशास्त्र, अलंकारमीमांसा, अलंकारविकाश, रसकलोल इत्यादि मार्मिक व सुंदर मराठी ग्रंथांचाही प्रस्तुत ग्रंथ रचतांना बराच उपयोग झाला हे येथे कृतज्ञतापूर्वक सांगणे अवश्यक आहे.

प्रस्तुत ग्रंथाचे बाह्यांग सुंदर होऊन तो लवकर छापून तयार व्हावा अशाविषयी आमचे मित्र रा. रा. हरि कृष्ण दामले यांनी केवळ स्नेहभावाने उत्साहपूर्वक खटपट केली याबद्दल त्यांचे अभिनंदन करणे योग्य आहे. तसेच इंदिरा छापखान्याचे मालक रा. त्र्यंबक हरि आवटे यांनी हा ग्रंथ छापण्याच्या कार्मी विशेष दक्षता दाखविली हे त्यांसही भूषणास्पद आहे.

या ग्रंथाची पुणे तपासण्याच्या कार्मी बरीच दक्षता ठेविली होती तथापि दोषस्थले शेवटी राहिलीच याबद्दल सहृदय वाचक रागावणार नाहीत अशी आशा आहे. नजरेस आलेल्या ठळक चुका शुद्धीपत्रांत दुरुस्त केल्या आहेत. त्यावरून ग्रंथ प्रथम शुद्ध करून मग वाचावा अशी संप्रेम सूचना आहे.

पुणे, सदाशिव पेठ, घ. नं. ४४९ }
वैशाख शुद्ध ११ शके १८२७. }

लक्ष्मणशास्त्री लेले.

अनुक्रमणिका.

प्रथम उल्लास.

भाग पहिला.

विषय.	पृष्ठांक.
वाच्यार्थ (शक्यार्थ, मुख्यार्थ, स्वार्थ.)	१
वाचक	”
अभिधा [शक्ति.]	”
लक्ष्यार्थ	”
लक्षक	”
लक्षणा	”
निरूढलक्षणा	३
प्रयोजनवती लक्षणा	”
गौणी लक्षणा	”
शुद्धा लक्षणा [संबंधनिबंधना]	”
गौणी सारोपा लक्षणा	”
गौणी साध्यवसाना लक्षणा	”
उपादानलक्षणा [अजहल्लक्षणा, अजहल्लक्षणा.]	४
लक्षणलक्षणा [जहल्लक्षणा.]	५
शुद्धा सारोपा लक्षणा	”
शुद्धा साध्यवसाना लक्षणा	६
विपरीतलक्षणा	”
लक्षितलक्षणा	”
व्यंग्यार्थ	”
व्यंजक	”
व्यंजना	”

भाग दुसरा.

विषय.	पृष्ठांक.
काव्य	७
गद्यात्मक व पद्यात्मक काव्य	”
गद्यात्मक काव्याची उदाहरणे	७-१७
पद्यात्मक काव्याची उदाहरणे	१७-४९
उत्तम काव्य [ध्वनिकाव्य]	४९
उदाहरणे	४९-५२
मध्यम काव्य [गुणीभूतव्यंग्य]	५२-५३
उदाहरणे	५३
अधमकाव्य [अवर, अव्यंग्य,	
कनिष्ठ किंवा चित्र काव्य]	५४
उदाहरणे	५४-५६

भाग तिसरा.

स्थायिभाव	५७
त्रिभाव	”
अनुभाव	”
व्यभिचारिभाव	”
रस	५८
शृंगार	”
संभोगशृंगार	”
विप्रालंभशृंगार	६१
वीर	६४
युद्धवीर	६७
भक्तिवीर	”
दानवीर	”
धर्मवीर	६८

विषय.	पृष्ठांक.	विषय.	पृष्ठांक.
दयावीर	„	वैदर्भी	१०६
क्षमावीर	६९	गौडी	„
करुण	„	पांचाली.....	„
अद्भुत	७४		
हास्य	७५	द्वितीय उल्लास.	
स्मित	७६	अलंकार	१०७
विकटहास्य	७७	शब्दालंकार	„
रौद्र	८०	अर्थालंकार	„
भयानक	८२	शब्दार्थालंकार	„
बीभत्स	८३	अनुप्रास	१०८
शान्त	८४	वृत्त्यनुप्रास	„
भक्तिरस	८८	छेकानुप्रास	१०९
वत्सलरस.....	८९	लाटानुप्रास	„
प्रेयान् रस	९१	श्रुत्यनुप्रास	११०
भाव	९२	अन्त्यानुप्रास	१११
रसाभास	९५	यमक	„
शृंगाराभास	„	संयुतावृत्तियमक	११२
शांतरसाभास	९६	असंयुतावृत्तियमक	„
हास्याभास	„	अन्ययमक.....	११३
वीररसाभास	„	पुष्पयमक	११४
भावाभास	९७	अश्वधाटी यमक	„
गुण	„	दामयमक	११५
माधुर्य	९८	समुद्रकयमक	११६
ओज	१००	संदंशयमक	„
प्रसाद	१०१	संदष्टकयमक	„
वृत्ति	१०२	चित्रकाव्य.....	„
मधुरा [कैशिकी]	१०२-१०३	पद्मबंध	११७
परुषा [आरभटी]	१०३-१०४	श्लेष	११८
प्रौढा [सात्वती].....	१०५	शब्दश्लेष	„
रीति	„	अभंगश्लेष.....	११९

विषय.	पृष्ठांक.	विषय.	पृष्ठांक.
सभंगश्लेष	”	शुद्धापन्हृति	१४१
वक्रोक्ति [शब्दश्लेषमूलक]	१२०	हेत्वपन्हृति	”
पुनरुक्तवदाभास	१२१	पर्यस्तापन्हृति	”
		भ्रान्तापन्हृति	१४२
		छेकापन्हृति	१४३
		उत्प्रेक्षा	१४४
		स्वरूपोत्प्रेक्षा	”
		हेतूत्प्रेक्षा	१४५
		फलोत्प्रेक्षा	१४६
		उत्प्रेक्षेचे इतर पोटभेद	”
		वाच्योत्प्रेक्षा	”
		गम्योत्प्रेक्षा	”
		रूपक	”
		सांग अथवा सावयव रूपक....	१४९
		निरंग, निरवयव अथवा शुद्ध	
		रूपक	”
		सांग समस्तवस्तुविषय रूपक	१५०
		सांग एकदेशविवर्ति रूपक	”
		मालारूपक	१५१
		परंपरित रूपक	१५२
		श्लिष्ट परंपरित रूपक	”
		भिन्नपदोक्त परंपरित रूपक	”
		अतिशयोक्ति	१५३
		रूपकातिशयोक्ति	”
		भेदकातिशयोक्ति	१५४
		संबंधातिशयोक्ति	१५५
		असंबंधातिशयोक्ति	१५६
		अत्यंतातिशयोक्ति	१५७
		अक्रमातिशयोक्ति	१५८
		चपलातिशयोक्ति	१५९

तृतीय उल्लास.

अर्थालंकार.

भाग पहिला.

उपमा	१२२
उपमान [अप्रकृत, अप्रस्तुत, अवर्ण्य]	”
सामान्यधर्म	”
वाचक [द्योतक, प्रयोजक]	”
पूर्णापमा	१२५
लुप्तोपमा	१२६
वाचकलुप्ता....	”
धर्मलुप्ता	”
धर्मवाचकलुप्ता	”
श्रौती उपमा	१२८
आर्था उपमा	”
मालोपमा	”
रशनोपमा....	१२९
अनन्वय	१३०
उपभेधोपमा....	१३२
प्रतीप	१३३
भ्रांतिमान्	१३६
ससंदेह	१३७
अनुक्तभेदसंदेह [शुद्धसंदेह]	”
निश्चयगर्भ उक्तभेद संदेह	”
निश्चयान्त उक्तभेद संदेह	१३९
अपन्हृति	”

विषय.	पृष्ठांक.	विषय.	पृष्ठांक.
तुल्ययोगिता	सूक्ष्म २०८
दीपक १६१	स्मरण "
मालादीपक १६२	कारणमाला २१०
कारकदीपक १६३	एकावली २११
प्रतिवस्तूपमा ,	सार २१२
दृष्टान्त १६५	काव्यलिंग २१४
निदर्शना १६७	अनुमान २१५
मालानिदर्शना १६८	अर्थान्तरन्यास २१६
सदर्थनिदर्शना १७०	अर्थश्लेष २१९
असदर्थनिदर्शना ,	व्याजस्तुति २२०
व्यतिरेक १७१	परिवृत्ति २२२
मालाव्यतिरेक १७३	भाविक [प्रत्यक्ष] २२३
सहोक्ति १७४	पर्यायोक्त २२५
समासोक्ति १७६	उदात्त २२६
सामान्य १७७	समुच्चय २२८
मीलित १७८	यथासंख्य २१०
अप्रस्तुतप्रशंसा [अन्योक्ति]	१७९	पर्याय २३१
विरोध १८२	परिकर २३३
असंगति १८५	आक्षेप २३४
त्रिभावना १८६	व्याजोक्ति २३७
विशेषोक्ति १८९	समाधि २३८
विषम १९०	प्रत्यनीक "
अन्योन्य १९४	तद्गुण २३९
विशेष १९५	स्वभावोक्ति २४०
व्याघात १९६	वक्रोक्ति [अर्थश्लेषमूलक व	
आधिक १९७	काकुमूलक] २४५
अतद्गुण १९९	भाग दुसरा.	
त्रिनोक्ति २००	अत्युक्ति २४६
परिसंख्या २०३	असम ,
उत्तर २०६	व्याजनिंदा २४७

विषय.	पृष्ठांक	विषय.	पृष्ठांक.
परिकरांकुर	...	विवृतोक्ति	...
आवृत्तिदीपक	२४८	युक्ति	२६८
परिणाम	२४९	लोकोक्ति	"
उल्लेख	"	छेकोक्ति	२६९
अनुगुण	२५०	निरुक्ति	"
प्रस्तुतांकुर.	२५१	प्रतिषेध	२७०
असंभव	"	विधि	"
विचित्र	२५२	हेतु	२७१
अल्प	"	अनुकूल	२७२
विकल्प	२५३	आशीः	"
काव्यार्थापत्ति	"	चतुर्थ उल्लास.	
विकस्वर	२५४	रसवदादि अलंकार.	
प्रौढोक्ति	२५५	रसवान्	२७३
संभावना	"	प्रेयान्	"
मिथ्याव्यवसिति	२५६	ऊर्जास्वित्	७५
ललित	"	संमाहित	"
ग्रहर्षण	२५७	भावोदय	२७६
विषादन	२५९	भावसंधि	२७७
उल्लास	"	भावशवलता	"
अवज्ञा	२६१	पंचम उल्लास.	
अनुज्ञा	"	अलंकारसंमेलन.	
लेश	२६२	संसृष्टि	२७८
मुद्रा	२६३	संकर	२८१
रत्नावली	२६४	अंगांगिभावसंकर	"
पूर्वरूप	२६५	संदेहसंकर.	२८२
उन्मीलित	"	समप्राधान्यसंकर.	२८३
विशेषक	२६६		
गूढ	२६७		

अलंकारप्रकाश.

प्रथम उल्लास. *दुर्लभ ज्ञान पोतदार
१०० लक्ष्यार लेख
६०.*

भाग पहिला.

वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ व व्यंग्यार्थ असे तीन प्रकारचे शब्दार्थ अलंकारवेत्त्यांनी मानिले आहेत.

वाच्यार्थ.

शब्दाचा जो सरळ सांकेतिक अर्थ त्याला वाच्यार्थ म्हणतात: जसे— 'पुत्र' या शब्दाचा सरळ सांकेतिक अर्थ 'मुलगा' असा आहे. 'दीप' या शब्दाचा सरळ सांकेतिक अर्थ 'दिवा' असा आहे. तेव्हां 'मुलगा' आणि 'दिवा' हे अनुक्रमे 'पुत्र' आणि 'दीप' यांचे वाच्यार्थ होत; आणि 'मुलगा' आणि 'दिवा' या वाच्यार्थांचे 'पुत्र' आणि 'दीप' हे शब्द अनुक्रमे वाचक होत. असा सरळ सांकेतिक अर्थ दर्शविणारी जी शक्ति तिला अभिधा किंवा शक्ति असे नांव आहे. वाच्यार्थाला शक्यार्थ, मुख्यार्थ, स्वार्थ, अशीं दुसरीं नांवे आहेत.

लक्ष्यार्थ.

वाक्यांतील तात्पर्यार्थाशी वाच्यार्थ जुळत नाही म्हणून त्याचा वाक्यार्थाशी जुळेल असा दुसरा अर्थ कल्पवा लागतो, त्या अर्थाला लक्ष्यार्थ असे म्हणतात. लक्ष्यार्थ दर्शविणाऱ्या शब्दाला लक्षक असे नांव आहे. लक्ष्यार्थ प्रकट करणाऱ्या शक्तीला लक्षणा म्हणतात.

नासिकक्षेत्रीं गोदावरीवर गोपिकाबाई यांचा मठ आहे. या वाक्यांत गोदावरीपदाचा वाच्यार्थ जो गोदावरीप्रवाह त्याचा वाक्या-

थर्शां अन्वय होत नाही; कारण, गोदावरीप्रवाहावर मठ असणें संभवत नाही. यास्तव गोदावरीशब्दानें तत्संबंधीं तटाचें ग्रहण करावें लागतें; म्हणजे वाक्यार्थ जुळतो. येथें तट हा लक्ष्यार्थ होय; आणि गोदावरी-शब्द त्याचा लक्षक होय.

वसंतसेनेला कर्णपूरक म्हणतो:—‘ ते समयीं, शाबास ! कर्णपूरका, शाबास ! असें म्हणत सारी उज्जयिनी माझ्याभोंवतीं गोळा झाली. ’

मृच्छकटिक.

येथें उज्जयिनी या पदाचा वाच्यार्थ जो ‘ क्षेत्रविशेष ’ तो वाक्यार्थाशीं जुळत नाही; यास्तव उज्जयिनी या पदानें उज्जयिनींत राहणारे लोक यांचें ग्रहण करावें लागतें.

पृथ्वी.

ब्रजावन करावया वसविलें नखात्रीं धरा.

या केकाचरणांत ब्रजशब्दाचा वाच्यार्थ गोकुल (प्रदेशविशेष) हा वाक्यार्थाच्या तात्पर्यार्थाशीं जुळत नाही; म्हणून ब्रजशब्दानें ब्रजांतील स्त्री पुरुष, गाई इत्यादिकांचें ग्रहण करावें लागतें. आणखी उदाहरणें—

गीति.

वाइट केकेर्यतिं स्त्रैण म्हणे दशरथासही ‘ पुर ’ तें
न विटे परंतु चित्त प्रभुचें कीं शांतिसद्गुणें पुरतें.

मोरो. प. रा.

गीति.

यमदूतशतक्रूर स्वमुखें अक्रूर म्हणवितो मेला !
आला ‘ गांव ’ वधाया, परि वाई हा न लेश कोमेला !

मोरो. कंसवध.

गीति.

कृष्णागमनश्रवणीं झाल्या स्नानाशनक्रिया शिथिला
‘ मिथिला ’ सीतोपयमावरि पोहे या सुखप्रदा तिथिला.

मोरो. कृ. वि.

पृथ्वी.

परीक्षक करी तसें जडहि सोशिते हेमही
न केवळ विरोचनात्मज तरे पदें हे ' मही. '

केकावली.

या उदाहरणांत पुर, गांव, मिथिला आणि मही यांचे वाच्यार्थ
अधित होऊन लक्ष्यार्थ गृहीत आहेत.

लक्षणेमध्ये मुख्यार्थबाध, लक्ष्यार्थाचा मुख्यार्थाशी संबंध आणि
रूढि किंवा अन्य प्रयोजन या गोष्टी आवश्यक होत.

रूढीवरून होणाऱ्या लक्षणेला निरूढलक्षणा म्हणतात. प्रयोजना-
वरून होणाऱ्या लक्षणेला प्रयोजनवती लक्षणा असें नांव आहे.

' ब्रजावन करावया ' इत्यादि स्थलीं ब्रजादिशब्दांनीं तत्संबंधी
जनादिकांचें ग्रहण करावें लागतें. येथें लक्षणा रूढीवरून झाली. कर्म-
कुशल, शास्त्रनिष्णात यांत कुशल व निष्णात यांचे मुख्यार्थ जे धर्म
गोळा करणारा आणि पूर्ण स्नान केलेला त्यांचा बाध झाला आहे;
आणि विवेचकत्व व निपुणत्व एतद्रूप संबंध प्राप्त होऊन त्यांचे प्रच-
लित अर्थ उत्पन्न झाले आहेत. येथेंही निरूढलक्षणा जाणावी. कर्जांत
बुडणें, घरावरून जाणें, पानावर बसणें, पैसे खाणें इत्यादि ठिकाणीं
निरूढलक्षणाच मानावी.

नासिकक्षेत्रीं गोदावरीवर गोपिकाबाई यांचा मठ आहे, या
उदाहरणांत गोदावरीचे शैत्य, पावनत्व इत्यादि धर्म मठांत ध्वनित
करावे हें लक्षणेचें प्रयोजन आहे. यास्तव ही प्रयोजनवती लक्षणा होय.

लक्षणा दोन प्रकारांनीं होते; एक मुख्यार्थाच्या सादृश्यावरून व
दुसरी इतरसंबंधावरून. पहिलीला गौणी म्हणतात; दुसरीला शुद्धा
असें नांव आहे.

गौणीचे सारोपा व साध्यवसाना असे दोन प्रकार आहेत.

जेथें विषया [ज्याचा आरोप करावयाचा तो पदार्थ] व विषय

[ज्यावर आरोप करावयाचा तो पदार्थ] यांचा सामानाधिकरण्याने [एके विभक्तीत] पृथक् निर्देश असतो तेथे गौणी सारोपा लक्षणा होते; जेथे विषय विषयीमध्ये नाहीसा होतो तेथे गौणी साध्यवसाना लक्षणा जाणावी.

वाळ्या शुद्ध बैल आहे हे गौणी सारोपेचे उदाहरण आहे. येथे बैल विषयी आहे व वाळ्या विषय आहे. बैलाच्या आंगचे बुद्धिमां-
द्यादि धर्म वाळ्यामध्ये असल्यामुळे वाळ्या बैलासारखा आहे असा
याचा अर्थ होतो. येथे गुणाच्या सादृश्यरूप संबंधावरून लक्षणा
झाली. शिवाय बैल हा विषयी व वाळ्या हा विषय यांचे येथे स्पष्टपणे
एका विभक्तीत कथन आहे. यास्तव ही गौणी सारोपा लक्षणा होय.

अहो, हा बैल ! या उदाहरणांत वरील उदाहरणांतल्याप्रमाणे
गुणसादृश्य हाच संबंध आहे. परंतु वाळ्या हा विषय बैल या विष-
यिपदांत प्रविष्ट झाला आहे; त्याचे वेगळे स्पष्ट कथन नाही; म्हणून येथे
गौणी साध्यवसाना लक्षणा झाली.

वाच्यार्थाशी सादृश्याहून इतर (म्हणजे कार्यकारणभाव, स्वस्वा-
मिभाव, अवयवावयविभाव इत्यादि रूपाने) संबंध असला म्हणजे
शुद्धा लक्षणा होते, असे वर सांगितले. हिला संबन्धनिबंधना असेही
नांव आहे. हिचे चार प्रकार आहेत: उपादानलक्षणा, लक्षणलक्षणा,
सारोपा, आणि साध्यवसाना.

मुख्यार्थाचा अन्वय होण्याकरितां लक्ष्यार्थाचे उपादान म्हणजे
ग्रहण करावे लागते तेथे उपादानलक्षणा होते. हिला अजहल्लक्षणा
किंवा अजहत्त्वार्था (मुख्य अर्थ न सोडणारी) असेही म्हणतात.

त्या निर्वाणीच्या प्रसंगी पांच हजार घोड्याने शत्रूची फळी
फोडली; आणि शेवटीं भाला व तरवार यांनीं जयश्री संपादन केली.
या उदाहरणांत शत्रूची फळी फोडणे आणि जयश्री संपादन करणे
यांचा अन्वय घोडा आणि भाला, व तरवार यांशी योग्य रीतीने व्हावा,

म्हणून घोडा या पदानें स्वार, भालों या पदानें भालेवाला व तरवार या पदानें तरवार धारण करणारा शिपाई यांचें ग्रहण करावें लागतें. यास्तव ही उपादानलक्षणा होय. येथें मुख्यार्थाचा लक्ष्यार्थाशीं स्वस्वामि-भावसंबंध मानावा.

एथें दहीं ठेविलें आहे; कावळा आला तर हाक. या साहित्य-शास्त्रोक्त उदाहरणामध्ये कावळा या पदानें कावळ्याबरोबर दधि-नाशक अन्य प्राण्यांचाही संग्रह होतो. आणखी उदाहरणः कृष्णविजयांत पंत म्हणतातः—

गीति.

झाले प्रसन्न यास्तव हें निजधन बांधिलें तुवां पदरीं
सांचविलें वृत्ति करुनि पक्कापक्कीं उदुंबरीं बदरीं.

ही श्रीकृष्णाची श्रुतदेवब्राम्हणाप्रत उक्ति आहे. हिच्यांत उदुंबरें (उंबरें), आणि बदिरें (बोरें) हे शब्द केवळ स्वार्थी योजलेले नाहींत. वायुभक्षण, कंदमूलाशन, लोहपिष्टसेवन इत्यादिकांचाही लक्षणेनें त्यांत अंतर्भाव होतो. याप्रमाणें वरील दोन्ही उदाहरणांत मुख्यार्थ कायम राहून लक्ष्यार्थाचें ग्रहण झाल्यामुळें उपादानलक्षणा झाली.

ज्या लक्षणमध्ये वाच्यार्थाचा त्याग करावा लागतो तिला लक्षणलक्षणा म्हणतात. जहत्स्वार्था, जहल्लक्षणा (मुख्यार्थ सोडणारी) अशीं-ही तिला नांवें आहेत.

नासिकश्रेत्रीं गोदावरीवर गोपिकावाई यांचा मठ आहे. या उदाहरणांत वाच्यार्थ जो गोदावरीप्रवाह त्याचा त्याग करावा लागतो; व सामीप्यरूप संबधावरून गोदावरीपदाचा अर्थ गोदावरीचा तट असा करावा लागतो. म्हणून तेथें लक्षणलक्षणा झाली.

विषयी व विषयहेस्पष्टपणें सामानाधिकरण्यानें योजलेले असतात तेव्हां शुद्धा सारोपा लक्षणा होते. जसें—घृत हें केवळ जीवन आहे ! या ठिकाणीं जीवन व घृत हे पदार्थ भेदरूपानें सामानाधिकरण्यानें योजले आहेत. येथें जीवन व घृत यांचा कार्यकारणभावरूपसंबंध आहे

अहो, हें जीवन ! या उदाहरणांत जीवनपदामध्येच घृत या पदाचा अंतर्भाव झाल्यामुळे शुद्धा साध्यवसाना लक्षणा झाली. येथेही लक्ष्यार्थाचा मुख्यार्थाशी कार्यकारणरूप संबंधच आहे.

हा मुलगा फार अचपळ आहे. या अघोर कृत्याला काय म्हणावें ! बरें आहे, रावसाहेब, आम्ही येतो आतां. फार थोर आहां आपण ! दुसरें काय म्हणावयाचें ? या ठिकाणीं अचपळ, अघोर, येतो व थोर या पदांच्या विपरीत अर्थाची विवक्षा आहे. अशा प्रकारच्या लक्षणेला साहित्यदर्पणकारांनीं विपरीतलक्षणा असें नांव दिलें आहे.

द्विरेफ या पदापासून भुंग्याचा बोध होतो तो लक्षितलक्षणेनें होतो असें साहित्यशास्त्रांत सांगितलें आहे. 'द्विरेफ या पदानें ज्यांत दोन रेफ आहेत असें भ्रमर पद लक्षित केलें व भ्रमर या पदानें भुंग्याचा बोध करून दिला.'—साहित्यशास्त्र.

भवति न भवति, हंच त्वंच, शिकंदर, पाटावरवंटा, आर्ष, छांदिष्ट, चलबिचल, वाटाघाट, घस्मर, तैल हे शब्द लाक्षणिक असून त्यांचा वाचकांप्रमाणें उपयोग करण्याचा प्रघात आहे. मागें सांगितलेले कुशल व निष्णात हे शब्दही कोणी वाचकच समजतात. वर सांगितलेल्या शब्दांपैकीं कांहीं व दुसरेही कित्येक रूढ शब्द यांच्या संबंधानें साहित्यशास्त्रांत संक्षिप्त पण मार्मिक विवेचन केलें आहे, तें जिज्ञासूंनीं पहावें. निबंधमालाकारांनीं याच नमुन्यावर कांहीं शब्द व रचनाविशेष या संबंधानें चमत्कारिक माहिती देण्याचा उपक्रम केला होता, तोही वाचनीय आहे.

व्यंग्यार्थ.

वाच्यार्थ आणि लक्ष्यार्थ यांहून भिन्न असा एक अर्थ शब्दापासून प्रतीत होतो, त्याला व्यंग्यार्थ म्हणतात. व्यंग्यार्थ दर्शविणाऱ्या शब्दाला व्यंजक ही संज्ञा आहे; आणि व्यंग्यार्थ व्यक्त करणाऱ्या शक्तीला व्यंजना असें नांव आहे.

नासिकक्षेत्रीं गोदावरीवर गोपिकाबाई यांचा मठ आहे. या उदाहरणामध्ये मठाच्या ठिकाणी शैत्यपावनत्वादि धर्म प्रतीति होतात. ही प्रतीति गोदावरीशब्दाचा व्यंग्यार्थ होय; आणि गोदावरी हा शब्द त्या अर्थाचा व्यंजक होय.

भाग दुसरा.

काव्य.

सहृदय मनुष्याच्या अन्तःकरणाला आनंद देणारे जें वचन त्यास 'काव्य' म्हणावें.

काव्य गद्यात्मक किंवा पद्यात्मक असते. गद्यात्मककाव्याची उदाहरणे:—

हे चंद्रापीडा, तुला आपलें कल्याण व्हावें अशी इच्छा आहेच. तर तूं प्रथम ही राज्यलक्ष्मी कशी आहे ह्याकडे विचारदृष्टीनें पहा. उत्तम योध्यांच्या खड्गमंडलरूप कमलवनामध्ये विलास करणारी केवळ भ्रमरीच, अशी ही लक्ष्मी क्षीरसागरापासून निघाली तेव्हां ती आपल्या किती-एक बांधवांचे गुण आपल्या अंगी घेऊन आली. पारिजात वृक्षापासून लोभनीयता, चंद्रकलेपासून वक्रता, उच्चैःश्रवा अश्रवापासून चंचलता, कालकूटविषापासून मोहनशक्ति, मद्यापासून मादकता, कौस्तुभमण्यापासून कठोरता इतके गुण हिच्या अंगी त्यांच्या सहवासानें आले आहेत, असें वाटते. या जगांत हिच्या सारखी परिचय न बाळगणारी दुसरी कोणतीही वस्तु नाही. गुणरूप दृढपाशांनीं हिला बांधून ठेविलें तरी ही पळून जाते व अत्यंत शूर अशा हजारों योध्यांनीं तरवारीच्या पिंजऱ्यांत घालून ठेविली तरी ती तेथून निघून जाते ! ही वंशाकडे पहात नाही, शीलाकडे पहात नाही, शास्त्राचा बोध ऐकत नाही, धर्माची आज्ञा ऐकत नाही. ही लक्ष्मी गंधर्वनगरपंक्तीप्रमाणें पाहता पाहता नष्ट

होते. राजे राज्यपदारूढ झाले म्हणजे त्यांच्या अंगी प्रायः सद्गुणांचा न्हास होऊन दुर्गुणांची वृद्धि होते. तर अशा प्रकारे कुटिल, कष्टकारक व हजारां व्यापारांनी भयंकर असे जे हे राज्यतंत्र आणि महामोहरूप अंधकाराने व्याप्त असे जे यौवन, यांमध्ये, हे राजकुमारा, तूं असा निरंतर प्रयत्न ठेव कीं लोक आपली अगदी थडा करणार नाहीत, गुरुजन धिक्कार करणार नाहीत, सुहृज्जन विटंबना करणार नाहीत, कुशल पुरुष उपहास करणार नाहीत, व विषयमुख काळिमा आणणार नाही.

कादंबरीसार.

अहल्याबाई साठव्या वर्षी मरण पावली. त्यावेळी ती काळजीने, दगदगीने व उपवासादिकांच्या योगाने अगदी जर्जर झाली होती. ती फार उंच नव्हती, व फार टेंगणीही नव्हती. शरीराने फार पातळ असे. तिच्या तोंडावर तेज चांगले असे. तिचा रंग काळसर होता. तिची मुद्रा सर्वकाळ प्रसन्न व शान्त असे; व तिचें सौजन्य व कृपाव्युपणा तिच्या चेहऱ्यावर रेखलेल्याप्रमाणे सर्वकाळ दिसत असे. तिची वृत्ति आनंदयुक्त असे; व तिला राग फार काचित् येई. पण कोणी अन्याय अथवा दुष्टपणा केलेला तिला कळून ती संतापली असतां, तिच्या जवळचे मोठे मोठे प्रतिष्ठित जुने कारभारी सुद्धां तिची क्रोधमुद्रा पाहून चळचळा कांपत. हिंदूंच्या साधारण स्त्रियांपेक्षां विद्यादिकांचा संस्कार तिच्या मनास अधिक झाला होता. तिला संस्कृत पुराणे वाचून त्यांचा अर्थ कळत असे; व तिच्या कामांत घोंटाळा अगदी नसे असे सांगतात. ती विशीत यावयाच्या पूर्वीच तिचा नवरा वारला; व मुलाच्या दुष्टपणाचें व वेडेपणाचें तिला फार दुःख झालें होतें. नवरा मेल्यापासून पुढें ती पांढरी वस्त्रे नेसत असे. रंगीत वस्त्रास व दागिन्यांस वैधव्य प्राप्त झाल्यापासून कधी ती शिवली नाही. तारुण्याची भरज्वानी, अमर्याद ऐश्वर्य व सत्ता इत्यादि अनेक मोहकारणे विद्यमान असतां त्या साध्वीच्या आचरणांत व रीतींत कधीही विपर्यास

झाल्याच नाही. असें तिचें दृढ पातिव्रत्य होतें. तिला स्तुतीचा फार कंटाळा असे. एकवेळ एका ब्राह्मणानें तिच्या स्तुतीचा एक ग्रंथ लिहून तिजकडे आणून तिला वाचून दाखविला. तो वाचात असतां तिनें कांहीं एक भाषण केलें नाहीं. नंतर वाचणें संपल्यावर इतकेंच हणाली कीं, मी यत्किंचित् पापिष्ठ स्त्री, मला हें वर्णन शोभत नाहीं. असें हणून तिनें तो ग्रंथ नर्मदेंत फेंकून द्यावयास सांगितलें; व त्या ग्रंथकर्त्या ब्राह्मणास कांहींएक दिलें नाहीं. विचार करून पाहतां ही स्त्री लोकोत्तर वाटते. परस्परांस विरुद्ध जे गुण ते हिच्या अंगीं एकत्र वसत होते, असें दिसतें. जातीची वायको असून डामडौल करण्याची बुद्धि तिच्या अंगीं मुळींच नव्हती. स्वधर्मावर पराकाष्ठेची श्रद्धा असून परधर्माच्या लोकांचा द्वेष नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर त्यांवर ती पूर्ण कृपा करी. तारुण्यदर्शेंत वैधव्य प्राप्त झाल्यावर पूर्ण पातिव्रत्य; लक्ष्मी घरीं पाणी भरित असतां तपस्व्याची वृत्ति; हातीं अमर्याद राजसत्ता असतां व ती अप्रतिमेय चातुर्यानें चालवीत असतां, तिच्या अंगीं अहंकाराचा लेशही नव्हता व जें जें कृत्य करावयाचें, तें परमेश्वरास भिऊन करावयाचें; व सर्वांत विशेष गुण हा कीं, आपण स्वतां इतकी शुद्ध व निर्मळ असून दुसऱ्यांचे दोष व व्यंगें न काढतां व न्याय न मोडतां त्यांवर जितकें पांघरूप घालवेळ तितकें घालण्याची मोठी इच्छा. हे सर्व गुण खरोखरी पाहतां फार अमानुष दिसतात. माळव्यांतले लोक अहल्याबाईचें असें वर्णन करितात व त्या लोकांत, किंबहुना सर्व हिंदु लोकांत, तिला अहल्या म्हणून जी प्राचीन काळीं महापातिव्रता होऊन गेली, तिचाच अवतार समजतात. जात्यभिमान वगैरे सोडून तिन्हाइतानें जरी तिच्या गुणांचा विचार केला तरी त्यास सुद्धां असें म्हणावें लागेल कीं, या पृथ्वीवर महासज्जन, महापरोपकारी, महापापभीरु जे जे राज्यकर्ते होऊन गेले त्यांच्या माळेंत गणण्यासारखी ही स्त्री होती यांत संशय नाहीं. तसेंच मनुष्यानें चित्तांत ईश्वराचें भय बाळगून सांसारिक कृत्यें केलीं असतां त्याचें मन किती उत्तमावस्थेस पावतें, या गोष्टीचें उत्तम उदाहरण या साध्वीच्या चरि-

तांत स्पष्ट दिसून येतें. आतां अहिल्यावाईचें हें चरित फार लांब झालें हें खरें; परंतु हें सर्व लिहिल्यावांचून आमच्यानें राहवेना. जसें एकादा मनुष्य वाळूच्या मैदानांत फिरत असतां व चौहोंकडे भणभणीत व रुक्ष व ओसाड रान पाहून त्याचे डोळे त्रासले असतां, एकाएकीं त्या मनुष्यास त्या रानांत सुंदर व हिरवीगार वाग नजरेस पडून त्या मनुष्याचे डोळे समाधान पावतात व त्याच्या चित्तास आनंद होतो; मग त्यास तो वाग लवकर सोडवत नाहीं; तसे आपल्या देशाच्या इतिहासांत जिकडे पहावे तिकडे लढाड, अप्रामाणिक व दुष्ट मनुष्यांच्याच गोष्टी पुष्कळ आढळतात; कोणी चांगलीं माणसें आढळलीं तरी त्यांचीं चरितें सांपडत नाहींत. यास्तव असलें चरित सांपडलें असतां तें लौकर सोडवत नाहीं. अहिल्या-वाईच्या चरितासारखें चरित आपल्या देशाच्या इतिहासांत दुर्लभ असें नाहीं; परंतु कोणत्याही देशाच्या इतिहासांत शोधूं लागलें असतां त्यांत तें सांपडणें दुर्लभच आहे. अशी साखी आपल्या देशांत झाली ही गोष्ट या देशास मोठें भूषण होय; व एथील लोकांचें मोठें सुकृत होय असें समजावें, असें आम्हांस वाटतें.

अनेकविद्यामूलतत्वसंग्रह.

पूर्ण बुद्धि व तन्मूलक सर्वज्ञता हीं परमेश्वराच्या ठायीं मात्र आहेत. हे गुण मनुष्यास कदापि प्राप्त व्हावयाचे नाहींत. मनुष्याच्या ज्ञानाचा व बुद्धीचा मोठेपणा सापेक्ष आहे; म्हणजे अमका मोठा बुद्धिमान् आहे, किंवा मोठा ज्ञाता आहे; असें म्हटलें असतां त्याची बुद्धि किंवा ज्ञान हीं दुसऱ्यांच्यापेक्षां मोठीं आहेत, असा अर्थ होतो; परंतु वास्तविक तीं मोठीं आहेत असा अर्थ होत नाहीं. खरोखरीं पाहतां तीं दोन्ही फारच अल्प आहेत, आणि तीं अल्पता ज्यास कळूं लागली तोच मनुष्य अत्यंत बुद्धिमान् व ज्ञाता होय. ज्या पुरुषाची बुद्धि अत्यंत विशद होते, व ज्यास अनेक विषयांची माहिती होते, त्यास कळूं लागतें कीं, या सृष्टींत जाणण्याचे जें विषय आहेत, त्यांपुढें मला जें विषय ठाऊक आहेत ते जसे मोठ्या अफाट वाळवंटापुढें राब्याएवढा वाळूचा कण, किंवा अमर्याद सागरापुढें

जलाचा तुपार, तसे आहेत. तसेंच हजारों गोष्टी घडतांना त्यांस दिसतात, पण त्या कशा घडतात हे त्यांस बिलकूल समजत नाही. तेव्हां तेणेंकरून मनुष्यांची बुद्धि किती मंद व दुर्बल आहे व त्यांचें ज्ञान किती अल्प व अपूर्ण आहे असें त्यांच्या मनांत विबून गेल्यावांचून राहत नाही. यास्तव महाबुद्धिमान् व महाज्ञाते जे असतात ते बहुतकरून नम्र व लीन असतात. गर्व हे अल्पज्ञान व मूर्खत्व यांचें फल आहे. मनुष्याचें भूषण विद्या होय; आणि विद्येचें भूषण विनय होय. फूल स्वतां शोभायमान पदार्थ खरा, पण त्यास सुगंधानें जशी अधिक योग्यता येते, तसा विद्येस विनयानें अधिक थोरपणा येतो. नम्रता अनेक व्यंगें झांकते; व तिच्या योगानें लोकांचें लक्ष आपल्या उण्याकडे न जातां गुणांकडे मात्र वळतें. जो मनुष्य आपले गुण डौलानें पुढें पुढें आणीत नाही, प्रसंगच आल्यास संकोचवृत्तीनें ते प्रकट करितो, त्याचे गुण त्या संकोचानें विशेष शोभतात. कमलादि फुलें कांहीं संकुचित व कांहीं विकसित असतांना जशी खुलतात तशी पूर्ण फुललीं असतां खुलत नाहीत. ह्याप्रमाणें मनुष्यांच्या गुणांची गोष्ट आहे.

अनेकविद्यामूलतत्त्वसंग्रह.

हरएक जखम बुजून बरी होण्याविषयीं आपण झटतो; हरएक हानि विसरण्याविषयीं आपण यत्न करितो; परंतु इष्ट जनाच्या मरणानें अंतःकरणास जी जखम पडते, ती बुजून न देणें हा आपला धर्म वाटून ती आपण तशीच ठेवितो; व या हानीचा विसर पडून न देतां एकांतीं बसून ती मनांत घोळीत असतो. ज्या आईचें केळीच्या कोंबासारखें तान्हे बाळ-डोळ्यांदेखत गमावले असतें त्याची आठवण झाली असतां तिच्या हृदयास हजारों विंगळ्या शेंबल्यापेक्षां अधिक वेदना होतात; पण त्या वेदना होऊं नयेत, त्या बाळाचा विसर पडावा, असें कोणत्या आईच्या मनांत येणार आहे बरें ? तसेंच अत्यंत मायाळू आई मरण पावली असतां तिचें स्मरण झालें असतां मन कासावीस होतें, तर तिची आठवण बुजून जावो, असें ज्यास वाटतें, असें कोण मूल आहे बरें ? परलोकीं गेलेल्या

जिवलग स्नेहाच्या गोष्टी वारंवार मनांत येऊन त्यांच्या योगानें अंतःकरण नेहमीं व्याकुळ होतें; ह्यास्तव या स्नेहाची आठवण न होईल तर बरें असें कोणी इच्छील काय ? एकाद्या स्त्रीचा प्राणाप्रिय भर्ता मरण पावून त्याचें शव बाहेर नेत असतां, जसें काय कोणी तापविलेल्या सांडसानें तिचें काळीजच हृदयाबाहेर ओढीत आहे, असें तिला वाटत असतें; व दुःखानें ती अगदीं कळवळत असते; तथापि त्या वेळेस नवन्यास मनांत आणून उपयोग काय, अशा सांत्वनाच्या गोष्टी कोणी सांगितल्या असतां त्या गोष्टी ती स्त्री क्षणभर तरी ऐकेल काय ? ज्या विषयावर प्रेम जडलें असतें तो विषय मृत्यूनें नाहींसा केला, तरी तें प्रेम जसेंच्या तसें उरतें; हा मनुष्याच्या अन्तःकरणाचा अलौकिक व सर्वोत्कृष्ट एक धर्म आहे. या गुणापासून दुःख होतें खरें; पण त्यापासून सुखही पुष्कळ होतें. जिवलग मनुष्याच्या वियोगानें जो खेद होतो तो खेद इतर खेदांसारखा रुक्ष नव्हे; त्या खेदांत कांहीं अनिर्वाच्य माथुर्य आहे; असें विचारान्तीं सर्वास कबूल करावें लागेल. पहा, आपला कोणी इष्टमित्र किंवा नातलग, ज्याचा आपला जीवप्राण स्नेह असतो, त्यास देवाज्ञा झाली असतां, त्याक्षणीं दारूच्या भोतावर ठिणगी, त्याप्रमाणें एकदम अन्तःकरणांत शोकाग्नीचा भडका उठतो; किंवा अकस्मात् वीज डोईवर पडावी तसें होऊन डोळ्यापुढें अंधारी येऊन मूर्च्छा येते; पण कांहीं वेळानें तो आक्रोश शांत होऊन पूर्वस्थितीस आल्यावर जी तळमळ राहते, व गत मनुष्यासहवर्तमान आनंदांत घालविलेल्या दिवसांची स्मृति होऊन मनाची जी चमत्कारिक तंद्री लागत असते, ती तळमळ व ती तंद्री नाहींशी व्हावी असें कोण इच्छिणार आहे ? मनुष्य मोठ्या आनंदाच्या रसांत असतांना कांहीं प्रसंगानें कधीं कधीं मृत मित्राच्या प्रेमाच्या गत गोष्टी मनांत येऊन कांहीं वेळ त्यांचें मन विरस होतें, किंवा खिन्न असतांना आठवण झाली असतांना ती खिन्नता अधिक होते, हें खरें आहे; तथापि त्या खिन्नतेंत जी गोडी आहे, ती मोठ्या ख्यालीखुशालींत नाहीं. गत मित्राकडे सर्व अंतःकरण तल्लीन होऊन त्याशीं मानसिक समागम होऊन जें सुख होत असतें, त्यापुढें वास्तविक विषय

तुच्छ व विरस वाटतात, व त्या तंद्रींत कोणी दुसरी कांहीं गोष्ट काढली असतां, मोठा विक्षेप झाला असें वाटून विक्षेप करणाऱ्याचा त्रास येतो. मृत्यु एका प्रकारें किती चमत्कारिक पदार्थ आहे ! शरीर चितेंत जळालें म्हणजे त्याच्या बरोबर मनुष्याचे सर्व अपराध, सर्व व्यंगें, सर्व द्वेषकारणें जळून नाहींतशीं होऊन, शुद्ध धातु जसा उरावा, तसे मेल्या मनुष्याचे गुण मात्र दिसू लागतात ! मोठा शत्रु कां असेना, त्याचें प्रेत दृष्टीस पडलें असतां, पश्चात्ताप होऊन मनांत खाऊं लागतें कीं, शिवशिव ! असल्या बापुड्या दीन मातीशीं कायेर मीं द्वेष केला ! याच कारणानें वाली रक्तानें न्हालेला पाहून सुग्रीवास व रावण समरांगणीं पडलेला पाहून विभीषणास शोक झाला, असें जें वास्मीकीनें रामायणांत वर्णिलें आहे, त्याची उपपत्ति समजावी.

अनेकविद्यामूलतत्वसंग्रह.

मोरोपंताच्या कृत्रिम रचनेच्या तर्पेनें केवळ सामान्यतः वरील आधार दाखविण्यांत आला. वस्तुतः पाहतां त्याच्या अष्टोत्तरशत रामायणांस वरील तरफदारीचीही गरज नाहीं; कांकीं, वरील रामायणें हीं आमच्या कवीच्या वाग्देवतेची केवळ स्वतंत्र लीला आहे. होमरच्या महाकाव्यांतील वीर युद्ध आटपल्यानंतर जसे रंगयुद्धांत परस्पर झगडले व नाना तऱ्हेच्या कसरती करून त्यांनीं करमणूक करून घेतली, किंवा चितान्यानें मुख्य चित्र तयार झाल्यानंतर जशी भोंवताली नक्षी व धेलबुड्डी काढण्यांत आपली करामत खर्चावी, त्याप्रमाणेंच आमच्या कवीनें भारतादि मोठमोठ्या ग्रंथांनीं आपल्या जन्मभाषेस अलंकृत करून शेवटीं आपल्या उपास्य देवतेच्या प्रीत्यर्थ आपल्या सरस्वतीचा ओव जलयंत्रोद्घारांप्रमाणें चित्रविचित्रतेनें प्रगट केला आहे. यास्तव राजमंदिराच्या भोंवताली कारंज्यांची शोभा केली असल्यास कारागिरास नांव ठेवणें जसें शोभणार नाहीं, व जलतुपारांचें वैचित्र्य पाहून तटस्थ राहणाराच्या अंगींही विशेष रसिकता मानण्याची गरज नाहीं, त्याप्रमाणेंच प्रसंगवशात् कृत्रिमतेचा प्रकार केल्यानें व चाहिल्यानें कवि व रसिकही दोघास पात्र

होतो, असें आम्हांस वाटत नाही. सागराचा अफाट विस्तार, नद्यांचे उंच प्रदेशावरून दृष्टिगोचर होणारे सर्पवत् ओघ, नायगारा नदीचा ' रसातलास विदारणारा तटप्रपात ' हिमालयाच्या ज्येष्ठ कन्येनें आपल्या ' प्रियपात्र रत्नाकरा 'स जेथे सहस्र भुज प्रगट करून सरभसा-लिंगन केले आहे तेथला विचित्र व भव्य देखावा, यांच्या अंगी कवीचें व रसिकाचें मन तल्लीन करून टाकण्याची शक्ति खरी, व वाग्देवतेची मुख्य विहारस्थाने हीं होत हेंही खरें. पण सागरावर दूर दूर नजर पोंचवून डोळे दुखूं लागले असतां, व नायगारेच्या धबधब्यांच्या प्रलयगर्जनेनें कर्णविवरे बधिर झालीं असतां, जल्यंत्रावर नाचणाऱ्या तुपारांची व त्यांवर मारणाऱ्या इंद्रधनुष्यांच्या लकेरींची शोभा पाहणें व सुखस्पर्श तुपारवृष्टींचा अनुभव घेणें हें त्याच देवीस केवळ तुच्छ वाटेल असें आमचें मन घेत नाही.

निबंधमाला.

पारिस शहराजवळ येण्यापूर्वी आगामिनयनोत्सवाच्या अपेक्षेनें आमच्या चित्तवृत्ति फारच उल्लसित झाल्या होत्या. कारण कीं या शहराच्या सौंदर्याची ख्याति व तेथील व्यवस्थेचें वर्णन फार पूर्वी ऐकल्या कारणानें त्याची प्रत्यक्ष प्रतीति घेण्याचा प्रसंग निकट आला असें वाटून कुतूहल-वश झालों; व उत्कंठेची पराकाष्ठा झाली. परंतु दैवयोग कसा उलट पहा ! जें पारिस शहर आपल्या उज्ज्वल भवनरार्जिनीं, प्रशस्त वीथिकांनीं व रमणीय उद्यानभूमिकांनीं प्रवासिजनांच्या श्रमाचा अपनोद करून नेत्रांचें सार्थक करण्यास कारणीभूत होईल अशी आमची पक्की समजूत होती, त्याच शहराचे उपान्तभाग जेव्हां दृग्गोचर झाले तेव्हां आमच्या चित्तवृत्ति फार उदासीन झाल्या व नैराश्यानें आम्हीं तटस्थ झालों. सर्व आकाश मेघाच्छादित होतें, व मधून मधून अल्पवृष्टीही होत होती, त्यामुळें सर्व वातावरणांत दुःखसंवेदक असें शैत्य आलें होतें. ज्या इमारती, ज्या रथ्या, ज्या उद्यानभूमिका सायंकालीन मन्द सूर्यकिरणांच्या योगानें सस्मित दिसावयाच्या त्या अल्पवृष्टिसेकाच्या योगानें आमच्यासारख्या लांबून

आलेल्या प्रवासिजनासमोर आपली सौंदर्यकीर्ति मलिन झाली या दुःखानेंच जणू अश्रुपात करीत होत्या ! मेघदर्शन व अल्पवृष्टि सर्वकार्ली व सर्वस्थर्ली सौंदर्यविघातक होतात असें नाहीं. कांहीं वनस्थर्लीमध्ये या अत्यंत सौंदर्य-पोषक होतात. परंतु बहुतरून शहरामध्ये त्यांचा परिणाम विपरीत होतो, म्हणूनच प्रस्तुत प्रसंगीं तें आमच्या नेत्रांस समाधानकारक असें कांहीं वाटेना म्हणून फार खेद झाला.

विलायतचा प्रवास.

वाचकहो, जुन्या इमारतींच्या या अद्भुत शक्तींचा अनुभव तुम्हांस कधीं आला आहे काय ? रात्रीच्या अंधक चांदण्यांत एकाद्या भयंकर अरण्यांतील ओसाड किल्ल्याचे भयाण बुरूज जर तुम्हांस कधीं पाहिले असतील, किंवा मावळणाऱ्या सूर्याच्या किरणांमुळे चकचकणारे असें एखाद्या मोडकळीस आलेल्या राजवाड्याचें सोनेरी शिखर जर तुम्हांस कधीं पाहिलें असेल तर त्या किल्ल्यानें किंवा राजवाड्यानें तुमचे मनोविकार प्रक्षुब्ध केल्यावांचून तुम्हांस कधीं सोडलें नसेल, यांत अगदीं संशय नको. पुष्कळ लोकांची अशी समजूत असते कीं, या जुन्या इमारती आमच्याशीं एक अक्षर सुद्धां बोलत नाहींत. पण मित्रहो, त्यांचा स्वभावच असा आहे. सदगुणी स्त्रियांप्रमाणें त्याही भलत्याशीं कधीं बोलत नसतात. तुम्ही इतिहास वाचल्यावांचून त्यांच्याशीं बोलावयालां जाल तर त्या तुमच्याकडे दुंकून सुद्धां पाहणार नाहींत. तुमचें मन इतर गोष्टींत व्यग्र झालेलें आहे असें त्यांना कळलें, तर त्या आपलें रहस्यनिवेदन तुमच्यापाशीं कधींही करणार नाहींत. इतिहासज्ञान आणि चित्ताची एकाग्रता हीं साधनें घेऊन तुम्ही त्यांच्याजवळ जा, म्हणजे त्या आपलें हितगुज तुम्हांस सांगतील; मग किल्ल्याचा एकादा पडका बुरूजही तुमच्या बाहूंत स्फुरण उत्पन्न करील, एखादें कारंजें तुमच्या डोळ्यांतून पाणी काढील, व एखादें भुयार तुमच्या आंगावर शहारे आणील. या जुन्या इमारती जरी सर्व दगड, विटा आणि चुना यांनीं बनविलेल्या असतात, तरी त्यांना योग्य मनुष्य भेटला म्हणजे त्यांच्यापाशीं त्या हजारों तोंडांनीं बोलूं लाग-

तात आणि प्रत्येक दोन दगडांच्या सांध्यामध्ये जणू काय एक एक जीभ त्यांना फुटते असा भास होतो; व सर्वत्र सामसूम झाल्यानंतर या इमारती आपल्या गतवैभवाबद्दल इतका भयंकर आक्रोश करतात की, त्यावेळीं जवळ असणाऱ्या इसमाची छाती अगदीं फाटूनच जाते.

जुन्या इमारती.

तेव्हां समुद्राची आणि आकाशाची अपूर्व व अनिर्वचनीय शोभा आणि महत्व पाहून माझ्या मनांत किती प्रकारचे विचार येत असत हें सांगतां येत नाही. एकीकडे सूर्य अस्ताला जात आहे. त्याची सायंकालीन कोमल प्रभा अनंत नीलनभोमंडलांत त्रिकडे तिकडे, विशेषकरून पश्चिमेकडे, पसरलेल्या पिंजलेल्या शुभ्र कापसाच्या ढिगासारख्या मेघराशींवर प्रतिबिंबित होऊन, आमच्या पुराणांतील कालपनिक सुवर्णगिरि-मेरूचीं शृंगें चोहोंकडे समुद्रांतून आपलीं डोकीं उचलून आकाशाचें चुंबन घेत आहेत कीं काय अशी भ्रांति होत असे; किंवा समुद्रोदरांत कल्पिलेली कृष्णाची सुवर्णद्वारका, अथवा रावणाची लंका माझ्या समोर आहे कीं काय असे वाटत असे. सूर्यास्त झाल्यानंतर बंगल्यांतील पडदपोशी स्त्रिया जशा हळूच पडदा फलीकडे सारून लोकांस भीतभीत खिडक्यांतून डोकावून पाहतात आणि पुन्हां झटकघरांत आपलें तोंड लपवितात, त्याप्रमाणें वायुवेगाच्या परवश होऊन आकाशांतून इकडे तिकडे फिरणाऱ्या मेघरूपी पडद्यांच्या अंतराळांतून एका पाठीमागून एक अशा पुष्कळ तारका गगनसौधावरून आमच्याकडे डोकावित असत; आणि पुन्हां मेघांच्या आड तोंड लपवित असत. एकाद्या वेळेस आकाश निरभ्र असलें म्हणजे असंख्य नक्षत्रे दिसू लागत. त्या वेळेस यमुनेच्या नीलजलप्रवाहांत भक्तांनीं वाहिलेलीं शुभ्र जुईचीं पुष्पे चोहोंकडे पसरलेलीं आहेत कीं काय असे वाटत असे; आणि त्या वेळेस चंद्रोदय झाला असला तर त्या शोभेला पारावाराच नसे. खालून अगाध समुद्राचा विस्तीर्ण वर्तुळाचा एक भाग आणि वर स्वच्छ नभोमंडळाचा वर्तुळाकार दुसरा भाग असे दोन्ही जुळलेले दिसत असून त्यांत मोत्यांसारख्या

चोहोंकडे पसरलेल्या तारका जशा आकाशांत, तशींच त्यांचीं प्रतिबिंबं समुद्रजलांत दिसत असून मला असा भ्रम होई कीं हा आकाश आणि समुद्र अशा दोन भागांनीं जुळलेला एक अतिविस्तीर्ण असा मोत्यांचा शिंपला आहे; आणि याच्यामध्ये पसरलेलीं मोत्यें आणि शिंपल्याच्या आंतील झळकदार दोन्ही बाजू मला दिसत आहेत ! चंद्रप्रभेत समुद्रांतील उसळणाऱ्या कल्लोळांकडे पाहिलें म्हणजे समुद्राचें पाणी पातळ झालेल्या चांदीप्रमाणें पांढरें व झळकदार दिसत असे. खवळलेल्या समुद्रांतील कल्लोळांच्या परस्पर संघर्षणानें उद्भवलेल्या फास्फरस नांवाच्या अग्नीच्या ठिणग्या जेव्हां झळकत तेव्हां आमच्या पूर्वकर्वींनीं कल्पिलेल्या वडवाग्नीचें प्रकारान्तरानें दर्शन होत असे !

इंग्लंडचा प्रवास.

पाहिल्या उतान्यांत **राज्यलक्ष्मीचें** अत्यंत सरस व चमत्कारिक वर्णन आहे; दुसऱ्या, तिसऱ्या व चवथ्या उतान्यांत अनुक्रमें **अहल्याबाई, विनय व मृत्यु** यांविषयीं विचार आहेत. हे उतारे अतिशय सुंदर, मोहक व सूचक आहेत. हे इंग्रजीवरून मराठींत उतरले आहेत असें सहसा लक्षांत येत नाही ! अल्पाक्षर, ब्रह्मर्थ आणि रमणीय अशी त्यांची रचना आहे. प्रसाद व माधुर्य हे गुण या उतान्यांत चांगले दृग्गोचर होतात. पांचव्या उतान्यांत **पंतांवरील कृत्रिमकाव्यरचनेच्या** आरोपाचें मोठ्या खुबीनें, सफाईनें आणि सहृदयतेनें निरसन केलें आहे. थोरले चिपळूणकर यांच्या वाणीतील प्रसाद व माधुर्य हे गुण धाकटे चिपळूणकर यांच्या कृतींत उतरले आहेतच; पण वडिलांच्या कृतींत प्रायः न आढळणारा ओज हा काव्यगुण चिरंजीवांच्या ग्रंथरचनेमध्ये योग्य प्रसंगीं आढळून येतो. सहाव्या उतान्यांत **पारिस शहराच्या दुःखसंवेदक** देखाव्याचें मनोहर वर्णन आहे. सातव्या उतान्यांतील **जुन्या इमारतीविषयींचे** उद्गार फार मार्मिक आहेत; आणि आठव्या उतान्यांतील **निसर्ग देवतेचे** रमणीय विलास आनंद, चमत्कार व कुतूहल उत्पन्न करणारे आहेत.

पद्यात्मक काव्याचीं कांहीं उदाहरणें खालीं देतोः—

श्रीकृष्णानें भारतीय युद्धाच्या आरंभी अर्जुनाचा रथ कौरव व पांडव यांच्या सैन्यांच्या मध्ये उभा केला. अर्जुनानें, कौरवसेनेकडे नजर फेकली तो भीष्म, द्रोण, कृप, कर्ण यांच्यासारखे महावीर युद्धाला सज्ज झालेले आहेत असें त्यानें पाहिले. अशा प्रसंगी वीरशिरोमणि पार्थाच्या हृदयांत समरकर्माविषयी उत्कट उत्साह उत्पन्न व्हावा. परंतु काहीं विपरीतच प्रकार दृष्टीस पडला ! ' भीष्मद्रोणांसारख्या अत्यंत पूज्य महानुभावांवर शस्त्र कसे धरूं ? दुर्योधनादिक बंधूंचा वध करून मी राज्याचा उपभोग घेऊं काय ? हा तर केवळ नरकाचाच मार्ग आहे ! यापेक्षां मरण पतकरलेलें काय वाईट ? ' इत्यादि कल्पना मनांत येऊन अर्जुनाला मोठा विपाद उत्पन्न झाला. त्याला काय करावें याविषयी निश्चय होईना. अशा प्रसंगी अत्यंत दीन होऊन तो श्रीकृष्णाशीं भाषण करूं लागला, ह्या प्रसंगाचें ज्ञानेश्वर आपल्या भावार्थदीपिकेंत (ज्ञानेश्वरींत) वर्णन करितातः—

ओंग्या.

आम्हां काय उचित, तें पाहतां न स्फुरे येथ,
जे मोहें येणें चित्त, व्याकुळ भाजें ?
तिमिरावरुद्ध जैसे, दृष्टीचें तेज भंशे,
मग पासींच असतां न दिसे, वस्तुजात २
देवा तैसें मज जाहले, जें मन हें भ्रान्तीं ग्रासिले,
आतां काय हित आपुलें, तेंही नेणें ३
तरी श्रीकृष्णा तुवां जाणावें, निकें तें आम्हां सांगावें,
जे सखा सर्वस्व आवेवें, आम्हांसि तूं ४
तूं गुरु बंधु पिता, तूं आमुची इष्ट देवता,
तूंचि सदा रक्षिता, आपदीं आमुतें ५
जैसा शिष्यातें गुरु, सर्वथा नेणे अवेहेरू,
कीं सरितातें सागरू, लयीं केवि ६

ना तरी अपल्यातें माये, सांडोनि जरी-जथे,
तरी तें कैसेनि जिये, ऐकें कृष्णा ७
तैसा सर्वापरी आम्हांसी, देवा तूंचि आहांसि,
आणि बोलिले जरी न मानिसी, मार्गाल माझे ८
तरी उचित काय आहां, जें व्यभिचारिना धर्मा,
तें झडकरी पुरुपोत्तमा, सांग आतां ९
ऐसें अर्जुन तेथे बोलिला, तंव क्षण एक भ्रांती सौदिला,
मग पुनरपि व्यापिला, उर्मा तेणे १०
कीं मज पाहतां उर्मा नोहे, हें अनारिसें गमत आहे,
तो प्रासिला महामोहे, काळसंप ११
सवर्म हृदयकल्हारी, तेथ कारुणवेलेच्या
लागल्या म्हणोनि लहरी, भांजेचि ना १२
हें जाणोनि ऐसी प्रौढी, जे दृष्टिसर्वोचि विष फडी,
तो धांवया श्रीहरी गारुडी, पातला कीं १३
तैसिया पंडुकुमरा व्याकुळा, मिरवतसे श्रीकृष्ण जवळा,
तो कृपावेशे अवलीला, रक्षील आतां १४
म्हणोनि तो पार्थु, मोहफणिग्रस्त,
म्यां म्हणितला हा, हेतु जाणोनियां १५
मग देखा तेथ फाल्गुनु, घेतला असे भ्रांति कवळुनु,
जैसा घनपडळीं भानु, आच्छादिजे १६
तयापरी तो धनुर्धर, जाहालासे दुःखें जर्जर,
जैसा ग्रीष्मकाळीं गिरिवर, वणवला कां १७
म्हणोनि सहजे सुनीळ, कृपामृते सजळ,
तो वोळला श्रीगोपाळ, महामेघ १८
तेथ सुदशनांची युति, तेचि विद्युलता झळकती,
गंभीर वाचा ती आयती, गर्जनेचि १९

आतां तो उदार कैसा वर्षेल, तेणें अर्जुनाचल निवल,
 मग नवी विरूढी फुटेल, उन्हेपाची २०
 ते कथा आयिका, मनाचिया आराणुका,
 ज्ञानदेव हणगे देखा, निवृत्तिदास २१

यावर श्रीकृष्णानें अर्जुनास उत्तर दिलें तें पहाः—

ओंव्या.

मग आपुलेनि चिर्ती म्हणे, येथें हें काय आदरिलें यणें,
 अर्जुन सर्वथा कांहीं नेणें, काय कीजे १
 हा उमजे कवणे परी, कैसेनि धीर स्वाकारी,
 जैसा प्रहांतें पंचाक्षरी, अनुमानी कां २
 नातरी असाध्य देखोनि व्याधी, अमृतासम औषधि,
 वैद्य सुखें निरवधि, निदानीची ३
 तैसें अर्जुनासे श्रीअनंत, तथा दोहीं सैन्यांआंत,
 जयापरी पार्थ, भ्रांति सांडी ४
 तें कारण मनीं धरिलें, मग सरोष बोलों आदरिलें,
 जैसें मातेच्या कोर्पी थोकलें, स्नेह आर्थां ५
 कीं औषधाच्या कडवटपर्णीं, जैशीं अमृताची पुरवणी,
 ते आहाचि न दिसे परि गुणीं, प्रगट होय ६
 तैशीं वरिवरि पाहतां उदासें, अंतरीं अति सुरसें,
 तियें वाक्यें हृषिकेशें, बोलों आदरिलीं ७
 मग अर्जुनातें म्हणितलें, आम्हीं आजि हें नवल देखिलें,
 जें तुवां येथ आदरिलें, माझांरीची ८
 तूं जाणता तरी म्हणविशी, परी नेणिवेतें न सांडिशी
 आणि शिकवूं म्हणों तरी बोलशी, बहुसाळ नीति ९
 जात्यंधा लागलें पिसें, मग तें सैरा धांवें जैसें,
 तुझे शहाणपण तैसें, दिसतसे मज १०
 तूं आपणांपें तरी नेणसी, परि या कौरवातें शोचूं पाहसी,
 हा बहु विस्मय आम्हांसी, पुढतपुढती ११

तरी सांगपां अर्जुना, तुजपासूनि स्थिति या त्रिभुवना,
 हे अनादिसिद्ध विश्वरचना, तें लटिकें काई १२
 हो कां जें सांप्रत ऐसें झालें, हें जन्ममरण तुवां सृजिलें,
 आणि नाश पावे नाशिलें, तुझेनि काई १३
 तूं भ्रमलेपणें अहंकृती, यांसि घात न धरिशी चित्तीं,
 तरी सांग काई हे होती, चिरंतनु १४
 कां तूं येक वधिता, आणि सकळ लोक हा मरता,
 ऐशीं भ्रांती झणीं चित्ता, येवों देशी १५
 हे अनादिसिद्ध आवघें, होत जात असे स्वभावें,
 तरी तुवां कां शोचावें, सांगे मज १६
 परि मूर्खपणें नेणसी, न चिंतावें तें चिंतिशी,
 आणि तूंचि नीती सांगसी, आह्मांप्रती १७
 देखे विवेकी जे होती, ते दोहतिंही न शोचिती,
 कां होय जाय हे भ्रांति, म्हणऊनिया १८
 हें उपजे आणि नासे, तें मायावशें दिसें
 येन्हवीं तत्वतां वस्तु जें असें, तें अविनाशीच १९
 जैसें पवनें तोय हलविलें आणि तरंगाकार जाहलें,
 तरी कवण कें जन्मलें, म्हणों ये तेथ २०
 तेंचि वायूचें स्फुरण ठेलें, आणि उदक सहज सपाटलें,
 तरी आतां काय निमालें, विचारीं पां २१
 आइकें शरीर तरी एक, परी वयसा भेद अनेक,
 हें प्रत्यक्षचि देख, प्रमाण तूं २२
 येथें कुमारत्व दिसे, मग तरुण्यां तें भ्रंशे,
 परी तो देह न नासे, एकेका सर्वे २३
 तैशीं चैतन्याचे ठायीं, इयें शरीरें होती जाती पाहीं,
 ऐसें जाणे तथा नाहीं, व्यामोहदुःख २४

हा लोकत्रयाकार, तो जयाचा विस्तार,
 जेथें नामवर्ण आकार, चिन्ह नाही २९
 जो सर्वदा सर्वगत, जो जन्मक्षयातीत,
 तया केलियाही घात, कदा नोहे २६
 आणि शरीरजात आघवें, हें नाशिवंत स्वभावं,
 ह्मणोनि तुवां झुंजावें, पंडुकुमरा २७
 तूं धरोनि देहाभिमानांतें, दिठां सून शरीरांतें,
 भी मारिता हे मरते, ह्मणत आहसी २८
 तरा अर्जुना तूं हें नेणसी, जरी तत्वतां विचारिशी,
 तरी वधिता तूं नव्हसी, ते वध्य नव्हती २९
 जेसें स्वप्नामाजी देखिजे, ते स्वप्नांच साच असिजे,
 मग चेऊनियां पाहिजे, तंव कांहीं नाही ३०
 तैशी हे माया, तूं भ्रमत अससी वायां,
 शस्त्रें हाणितलीया छाया, आंगीं जैशी न रूपे ३१
 कीं पूर्ण कुंभ उलंडिला, तेथ विंबाकार दिसे भ्रंशला,
 परि भानू नाही नासला, तयासवें ३२
 नातरा मठीं आकाश जैसें, मठाकृती अवतरलें असे,
 तो भंगलिया आपैसें, स्वरूपचि ३३
 तैसें शरीराच्या लोपीं, नाश नाही स्वरूपीं,
 म्हणऊनि हे नारोपी, भ्रांति बापा ३४
 अर्जुना हा ऐसा जाणावा, सकलात्मक देखावा,
 मग सहजें शोक आघवा, हरेल तुझा ३५

या दोन उतान्यांत अर्जुनाच्या मोहग्रस्त मनाची स्थिति, त्याची
 श्रीकृष्णावरील अनन्यगतिकत्वानें निश्चल भक्ति, आणि श्रीकृष्णाची
 अर्जुनाविषयीची वत्सलता, या गोष्टी उत्कृष्टपणें व्यक्त झाल्या आहेत.
 यांतील उपमा व रूपके किती सुंदर व समर्पक आहेत! माधुर्य व प्रसाद

हे काव्यगुण यांत पदोपदीं आढळून येतात. ज्ञानेश्वरांचा ज्ञानेश्वरी हाच ग्रंथ विशेष प्रसिद्ध व मोठा आहे. यांत जुने मराठी शब्द फार आहेत. असल्या मराठी शब्दांची माहिती नसली तर हा ग्रंथ अनेक स्थलीं दुर्बोध वाटेल. पण त्यांची माहिती करून घेतल्यास प्रस्तुत ग्रंथ वाचकांस अत्यंत प्रिय होईल याविषयीं शंका नाही. ज्ञानेश्वरांमध्ये कविप्रतिभा पूर्णपणे वास करित होती. अशा दृष्टीने मराठी कवींमध्ये अग्रेसरत्वाचा मान ज्ञानेश्वरांसच दिला पाहिजे असें वाटतें. ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ अपूर्व आहे. तो ज्ञानाचें भांडार, भक्तीचें माहेर, काव्याचें विलासभवन व महाराष्ट्रवाग्बधूचा सौभाग्यालंकार आहे. या ग्रंथांत शेंकडों उत्कृष्ट स्थलें आहेत. वरच्या उतान्यांत जुने मराठी शब्द थोडे आहेत म्हणून ते येथें नमुन्यादाखल दिले आहेत. तरी त्यांवरून ज्ञानेश्वरांच्या कवित्वाची ओळख व्हावयास अडचण पडणार नाही.

समर्थानीं साधुपुरुषाच्या स्वरूपाचें केलेलें वर्णन पहा:—

ओंव्या.

संत आनंदाचें स्थळ, संत सुखचि केवळ,
 नाना संतोषाचं मूळ, त हे संत १
 संत विश्रांतीची विश्रांती, संत तृप्तीची निजतृप्ती,
 नातरी भक्तीची फलश्रुति, ते हे संत २
 संत धर्माचें क्षेत्र, संत स्वरूपाचें सत्पात्र,
 नातरी पुण्याची पवित्र पुण्यभूमि ३
 संत समाधीचें मंदिर, संत विवेकाचें भांडार,
 नातरी बोलिजे माहेर, सायुज्य मुक्ताचें ४
 संत सत्याचा निश्चय, संत सार्थकाचा जय,
 संत प्रार्थीचा समय, सिद्ध स्वरूप ५
 मोक्षाश्रिया अलंकृत, ऐसे हे संत श्रीमंत,
 जीव दरिद्री असंख्यात, नृपाति केले ६
 जे समर्थपणें उदार, जे कां अत्यंत दानशूर,
 तयांचेनि हा ज्ञानविचार, दिधला न वचे ७

महाराजे चक्रवर्ती, झाले आहेत पुढें होती,
 परंतु कोणी सायुज्यमुक्ति देणार नाही. ८
 जें त्रैलोक्यां नाहीं दान, तेंचि करिती संत सज्जन,
 तया संतांचें महिमान, काय ह्मणोनि वर्णावें ? ९
 ऐसा संतांचा महिमा, बोलिजे तितुकी उणी उपमा,
 जयाचेनि मुख्य परमात्मा, प्रगट होय. १०

दासबोध.

हें वर्णन किती सुंदर, सरस, यथार्थ व प्रसादपरिपूर्ण आहे !

तुकारामबोवांचे कांहीं अभंग पहाः—

जे कां रंजले गांजले, त्यांसि म्हणे जो आपुले,
 साधु तोचि ओळखावा, देव तेथेंचि जाणावा,
 मृदु सवाह्य नवनीत, तैसें सज्जनांचें चित्त,
 ज्यासि आपंगिता नाहीं, त्यांती धरी जो हृदयीं,
 दया करी जे पुत्रासी, तोचि दासा आणि दासी,
 तुका म्हणे सांगूं किती, तोचि भगवंताची मूर्ती १
 अंतरां निर्मळ, वाचेचा रसाळ,
 त्याच्या गळां माळ, असो नसो,
 आत्मा-अनुभवीं, चौखाळिल्या वाटा,
 त्याचे माथां जटा, असो नसो,
 परद्रव्या अंध, निंदेसी जो मूका,
 तोचि संत देखा, तुका म्हणे २

जरि झाला भाग्यवंत, तरि कां भेटेल भगवंत,
 उंच वाढला एरंड, तरि कां होइल इक्षुदंड,
 जरी गर्दभ वेगे धांवे, तरि कां अश्वमोल पावे,
 तुका म्हणे तोचि थोर, ज्याचे मुखीं रघूवीर ३
 चातुर्याचे योगें कवित्व करिती
 प्रसादिक रंग आणितां न ये ॥

संन्याशाचें सोंग संपादिलें सांग,
 वैराग्याचें अंग अणितां न ये;
 चंद्र सूर्य चित्ते लिहितात भिंती,
 प्रकाशाचें अंग लिहितां न ये;
 शिषायाचें सोंग आणितां येईल सांग,
 शूरत्वाचें अंग आणितां न ये;
 तुका म्हणे गाऊन नाचून करितील सीमा,
 पांडुरंगीं प्रेमा आणितां न ये ४

पुण्य पर-उपकार पाप ते पीडा, आणिक नाही जोडादुजा यासी;
 सत्य तोचि धर्म असत्य तें कर्म, आणिक हें वर्म नाही दुजें;
 गति तोचि मुखीं नामाचें स्मरण, अधोगति जाण विन्मुखता;
 संताचा हा संग तोचि स्वर्गवास, नरक तो उदास अनर्गळा;
 तुका म्हणे उघडें आहे हित घात, जयाचें उचित करा तैसें ५

टिळे टोपी उंच दावी, जनीं मी एक गोसावी;
 अवघा वर रंग सारा, पोटीं विषयाचा थारा;
 मुद्रा लावितो कोरुनी, मान व्हावयासी जनीं;
 तुका म्हणे ऐसे किती, नरका गेले पुढें जाती ६
 ऐसे झाले संत कळी, तोंडी तमाखूची नळी;
 स्नानसंध्या बुडविली, पुढें भांग वोढविली;
 भांग भुर्का हें साधन, पचनीं पडे मद्यपान;
 तुका म्हणे अवघे सांग, तेथें कैचा पांडुरंग ७
 आशाबद्ध वक्ता, भय श्रोतियांच्या चित्ता;
 गातो तेही नाहीं ठावें, तोंड वासी कांहीं ध्यावें;
 झालें लोभाचें मांजर, भीक मागे दारोदार;
 उभयतां लोभी मन, वायां गेलें तें भजन;
 माप आणि गोणी, तुका म्हणे रितीं दोन्ही ८

तुकारामबोवांची वाणी किती मधुर, प्रसन्न आणि हृदयंगम आहे ! प्रस्तुत अभंगांत संतांचे स्वरूप, परमेश्वरविषयक प्रेम, नीति आणि दाम्भिक लोकांची स्थिति हीं फार चातुर्यानें वर्णिलीं आहेत.

दुष्यन्तानें आपल्या घरीं प्राप्त झालेल्या शकुंतलेचा धिक्कार केल्यावेळची मुनिकन्येची स्थिति मुक्तेश्वर वर्णन करितातः—

ऐसें बोलतां मेदिनीपाळा, क्रोधें संतापली शकुन्तला,

जैसी प्रल्याग्नीची ज्वाळा, स्पर्शां धांवें गगनांत ! १

आरक्तता लेव्हेनी नयनें, अंजन क्षाळिलें अश्रुजावनें,

अधरस्फूर्ति जेविं पवनें, पद्मपत्रें थरकती ! २

म्हणे धन्य गां पुरुषोत्तमा ! उत्तम ऐसेचि रक्षिती नेमा,

कर्मसाक्षी अंतरात्मा, तृप्त झाला या वचनीं ३

सकल ऐश्वर्य घेऊनि भेटी, पद्मा पातली पायें छेटी,

तो सभाग्य कीं अभाग्य सृष्टि, काय म्हणसिजे सांगपां ४

अचल श्री अरोम काया, सगुण पुत्र पवित्र जाया,

बहुत जन्म हरिहरांच्या पायां, भजतां हें फळ पाविजे ५

या उतान्यांत रौद्ररसाचा उत्तम पोष झाला आहे. व्याजस्तुतीनें आणि शकुंतलेच्या स्वतांच्या कुलीनत्वपवित्रत्वादि गुणांच्या दर्पोक्तीनें तर तो फारच शोभा पावत आहे. हरिश्चंद्राख्यानांतील आरंभीच्या कांहीं ओंव्या खालीं देतो.

मोक्षसिंहासनाची पायरी, प्रथम नाम अयोध्यापुरी,

ज्ञानस्वरूप जीमाझरी, राज्य करी हरिश्चंद्र १

शत्रुकरां लागीं हरी, साधुसज्जना सुधाकारी,

बळी त्रासी या लागि हरि-, श्चंद्र नाम तयाचें २

सत्यसत्त्वाचा शिरोमणी, परोपकारी परमज्ञानी,

दुःख, दारिद्र्य, इच्छा कर्णी, ऐको नेदी जगातें ३

धीर-सत्त्वाचा महामेरु, दानीं मेघ जैसा उदार,

प्रजापालनीं कमलावरु, शक्रातुल्यप्रतापी ४

ऐसा राजा चक्रवर्ती, सिंहासनीं विराजमूर्ति,
 जैसा इंद्र अमरावती, शोभे तैसा शोभला १
 बैसला वेष्टित राजधानी, उभयभागीं वेत्तपाणी,
 मंगल वाद्यांचिया ध्वनि, नाद गगनीं न समये ६
 तो अकस्मात गगनपंथें, नारदमुनि पातला तेंथें,
 व्राणा वाजवी मधुर हस्तें, वदनीं गात हरिकथा ७
 जो ज्ञानारविंदमकरंदू, वैराग्यवल्लीचा मूळकंदू,
 विवेकसागरींचा पूर्णदु, तो नारदू पातला ८
 राय देखतांचि नयनीं, धांवोनि मस्तक ठेविला चरणीं,
 जयजयकारें महा-मुनि, सिंहासनीं बैसविला ९
 कनकपात्रीं शुद्धजळें, रायें चरण प्रक्षालिले,
 कस्तूरी चंदन चर्चिलें, भाळीं रेखिलें केशर १०
 नानापुष्पजातिमाळा, गणित नाहीं परिमळा,
 नैवेद्य तांबूलादि सोहळा, करूनि पूजिला नारदू ११
 देखोनि रायाची विनयभक्ति, नारद सुखावला चितीं,
 आज्ञा मागुनी गननपंथीं, गमन केलें मुनींदीं. १२

या दोन उतान्यांवरून मुक्तेश्वरांच्या सहृदयाल्हादक काव्यरचनेचा प्रत्यय वाचकांस सहज येईल.

अशोकवनिकेमध्ये जानकी रामाची मूर्ति हृदयांत आणून ध्यानस्थ वसली असतां हनुमन्त एका दूतीबरोबर तिचा शोध करित तेंथें गेला. जानकीला वंदन करून हनुमन्तानें रामानें दिलेली मुद्रिका तिच्यापुढें ठेवली, त्या प्रसंगाचें वर्णन श्रीधरांनीं केलें आहे:—

तो अशोक वृक्षाचें तळीं, ध्यानस्थ बैसली भैथिली,
 दूती परतला तात्काळीं, हनुमंत तेंथें राहिला, १
 जय जय रघुवीर अयोध्यानाथ, म्हणोनि नाचों लागला हनुमंत,
 म्हणे धन्य मीं आज येथ, जगन्माता देखिली २

पुच्छ नाचवी कडोविकडी, तोड विटावी डोळे मोडी
 चक्राकार मारी उडी, रामनाम गर्जोनियां ३
 चहूंकडे पाहे मारुती, तों रामनामें वृक्ष गर्जती,
 पंचभूतें पक्षी घुमती, रामस्मरणें करूनियां ४
 हणें हे होय सीतासती, पुराणपुरुषाची चिच्छक्ति,
 सुटली कर्पूराची दीप्ति, पाषाण स्मरती रामनाम ५
 मृगमदाहोनि विशेष, सीतेच्या अंगींचा सुवास,
 अशोकवन आसपास, दुमदुमिलें तेणेंचि ६
 तेंथें रक्षण असे त्रिजटा, तिणें राघवीं धरिली निष्ठा,
 सत्संगाचा महिमा मोठा, दुष्ट पापिष्ठा सद्भाव ७
 यावरी अंजनीहृदयरत्न, गुप्तरूपें जवळ येवोन,
 जानकीचे वंदोनि चरण, मुद्रिका पुढें ठेविली, ८
 ध्यानस्थ बैसली सीतासती, मानसीं चिंती रघुपती,
 पुढें उभा असे मारुती, बद्धांजली करूनियां ९
 इंदिरेशीं खगेन्द्र, कीं अपर्णसमीप नंदिकेश्वर,
 कीं शचीपुढें जयंत पुत्र, उभा ठाके प्रीतिनें १०
 असो कनकदंड पडे पृथ्वीवरी, तैसा जानकीसी नमस्कारी,
 मग त्या अशोक वृक्षावरी, राघवप्रिय ओळंघला ११
 इकडे तमालनील सांवळा, ध्यानीं विलोकित जनकवाळा,
 तों अवतारमुद्रिका ते वेळां, सव्यकरांगुलीं दिसेना १२
 मुद्रिका न दिसे म्हणोन, श्रावणारिस्तुपा उघडी नयन,
 तों मुद्रिका पुढेंचि जाण, देदीप्यमान पडली असे १३
 मुद्रिका देखतां ते वेळां, हृदयीं आलिंगी जनकवाळी,
 विमलांबुधारा नेत्रकमलीं, जानकीच्या सूटल्या १४
 म्हणें सांडोनि रघूत्तमातें, माये कैशी आलीस येथें,
 राम आणि सौमित्रातें, त्यजोनि कोठें आलीस १५

जगद्वंद्य तो श्रीराम, जो चराचर फलांकितद्रुम,
 ल्याची वाता स्वस्तिक्षेम, सांग मुद्रिके मजपार्शी १६
 पळाल्या निशाचरी, जानकी मुद्रिकेतें विचारी,
 शरयूतीरविहारी, कोठें सांग मुद्रिके १७
 मज आलिंगितां श्रीरामचंद्र, तेव्हां कंठीं न सोसेचि हार,
 आतां गिरी कानन समुद्र, दोघांमध्ये पडियेला, १८
 वाल्मीकानें भविष्य कथिलें, तें काय सर्व व्यर्थ गेलें,
 एक कापि बळिया येऊन बळें, लंकानगर जाळील १९
 मज देऊनि समाधान, सर्वेचि आणिल रघुनंदन,
 पाषाणीं समुद्र बुजोन, दशवदनासि मारील पै २०
 तों मुद्रिका नेदि प्रतिवचन, ह्मणे मज कळली खूण,
 माझ्या विरहें करून, देह राघवें त्यागिला २१
 कीं योगियांचें ध्यानीं गुंतला, कीं भक्तधावण्या धांवला,
 कीं सौमित्रें माघारां नेला, म्यां छळिलें म्हणोनि २२
 कृपा न करवे मजवरी, तरी नेऊन माझाच वध करी,
 मी बुडालें चिंतासमुद्रीं, काढी बाहेर त्वरेनें २३
 आहा रामा राजीवनेत्रा, दशकंठरिपु विपकंठभित्रा,
 पुढें पाठविली कां हे मुद्रा, कोण्या विचारें करोनी २४
 मृगतत्वचेची कंचुकी इच्छिली, हाच अन्याय घडला मुळीं,
 म्यां पापिणीनें ते वेळीं, सौमित्र वीर छळियेला २५
 म्यां साधुच्छळण केलें, म्हणोनि राक्षसांहातीं सांपडलें,
 मजला वियोगदुःख घडलें, त्याच दोषें करूनियां २६
 जे साधुच्छळन करिती, ते मजऐसे दुःख पावती,
 अंतीं जाती अधोगती, महा अनर्थां पडतील २७

रामविजय अ. २०

नारदमुनीनें श्रीकृष्णाला एकदा स्वर्गांतल्या पारिजातकाचे पुष्प
 आणून दिलें. तें त्यानें रुक्मिणीला दिलें. हें वर्तमान सत्यभामेला

कळतांच ती श्रीकृष्णावर रुसली; त्या वेळचें तिच्या अवस्थेचें वर्णन वामनपंडित करितात.

दुताविलासित.

गडबडा धरणीवरि लोळते, वदवती न कवीसहि लोळ ते,
रडत मूर्च्छित होय घडी घडी, पवन निश्चल नेत्र न ऊघडी ?
अळक हार गळ्यांतिल तोडिते, कुरळ केश मुखावर सोडिते,
करयुगें उर मस्तक ताडिते, वसन आणिक कंचुकि फाडिते २

शिखरिणी.

महा उष्णश्वासें करुनि वदते शुष्क अधरा,
धरापृष्ठीं जोडा न शठ दुसरा या गिरिधरा,
धराया माझा हा कर कपटिकेंचा जनमला,
मला जो निंदोनी कुसुम तिस देऊनि रमला ३
सख्या हो ! मेल्याही शवहि न शिवो हें यदुपति,
पती नानास्त्रींचा पतितजनही ज्यास जपती,
नका येऊं देऊं सदानें सवतीच्या प्रियकरा,
करातें लावीना मज कपटि ऐसें तुझि करा ४

मालिनी.

रडत रडत मूर्च्छेमाजि वृत्ती बुडाल्या,
परम विकल, मी तूं या स्मृतीही उडाल्या,
उचलुनि सख्यांही मंचकीं दिव्य सेजे,
निजविलि मृततुल्या सत्यभामा दिसे जे ५

भामाविलास.

असूयायुक्त भामिनांचे यापेक्षां अधिक मोहक चित्र आमच्या तरी अन्यत्र पाहण्यांत नाहीं !

अमृततुल्य मधुर अशी आपली मुरली (वेणु) वृंदावनविपिनांत श्रिकृष्ण वाजवीत असतां तेथें काय चमत्कार झाला तो पंडित आपल्या प्रेमळ, प्रौढ, सरस व सालंकार वाणीनें वर्णितात:—

स्वागता.

अंग वक्र अधरीं धरि पांवा, गोपवेष हरि तोचि जपावा,
वामबाहुवरि गालहि डावा, तो ठसा स्वहृदयांत पडावा १
उपजाति.

वेणुध्वनी तो सुरगायकांनीं, त्यांच्या विमानांतहि बायकांनीं,
आश्चर्य कार्नी पडतांचि केले, न तृप्त ज्यांचें मन हें भुकेलें २

स्वागता.

मोहती ब्रजपशू मृग गाई, आमूचें नवल काय अगाई,
स्तब्ध होति लिखितें जशि चित्रें, वेणुच्या ध्वनिरसेंचि विचित्रें ३

उपजाति.

मातृस्तर्नींचा रस आननांत, तो होय वेणुध्वनि काननांत,
गळे गिळेना पय वांसुरांतें, आश्चर्य वाटे गगनीं सुरांतें ४

स्वागता.

मल्लवेष रचिला अभिराम, श्रीधरप्रभुसत्रें बलराम,
मोरपत्नमुकुटीं तरुपत्रें, नेत्र सुंदर जशीं शतपत्रें ५
सये असा म्यां हरि देखिला गे, तो प्रेमरंगीं मानिं रेखिला गे,
पाचारितो वेणुरवेंचि गाई, आश्चर्य तेव्हां करितों अगाई ६

उपजाति.

आपादमाळा प्रभुकंठजीची, सुधा पिती षट्पद कृष्णजीची,
प्रदक्षिणा ते अवघे तिला हो, करोनि गुंजारव घेति लाहो ७

वसंततिलका.

गुंजारवें भ्रमर गुंजाति त्यांत देवे, वेणुध्वनी मिसळिला मृदु वासुदेवें,
आपाद कंठवनमाळ अशी विराजे, ते सेविती मधुप होऊनि देवराजे ८

भुजंगप्रयात.

वनीं राजहंसी पिकांनीं शुकांनीं, ध्वनी गोड तो आयकोनी सुकांनीं,
त्वरें येउनी सेवियेलें हरीतें, महापापही नाम ज्यांचें हरीतें ९

द्वुतविलंबित.

वदन लावुनि ते सकल क्षिती, नयन झांकुनि अन्य न लक्षिती,
स्थिर मनें करुनी स्थिर आसना, करिति ते खग कृष्णउपासना १०
हळु हळू घन गर्जतसे नर्भी, मुरल्लिहूनि चेढेल म्हणोनि भी,
श्रवणभक्ति अतिक्रम वर्जितो, करित कीर्तन ही घन गर्जतो ! ११

बेणुसुधा.

अज्ञातवास आटोपल्यानंतर पांडवांनी श्रीकृष्णाला सामाचें बोलणें
लावण्याकरितां धृतराष्ट्राकडे हस्तिनापुरास पाठविलें. हस्तिनापुरास
आपला परमभक्त विदुर याकडे श्रीकृष्णानें एक दिवस मुक्काम केला
आणि दुसरे दिवशीं कौरवसभेंत जाऊन पांडवांच्या तर्फेन शिष्टाई केली
ही कथा खालील पद्यांत पंतांनीं आणिली आहे.

गीति.

शतसंख्य वाजवी ज्या जेववितां माय देवकी चिटक्या,
तो नित्यतृप्त भगवान् विदुरगृहीं भोजनांत दे मिटक्या १
आलें ढेंकर, दिधल्या मिटक्या बहुसाळ, मारिले फुरके,
उरके सर्वांमागुनि अशन परि न ताट चाटणें उरके २
ज्याच्या चरणें स्वरजांकरवीं प्रणतासि मोक्ष देवविला,
देव विलासमनुजतनु विदुरप्रेमें यथेष्ट जेवविला ३
मग रात्रौ एकांतीं सर्वज्ञालाहि साधुराय कवी,
पाय रगडितां दुर्जन-दुर्योधन-दुर्मतासि आयकवी ४
पंगुहि मेरुवरुनिहि न माथां धरितां यदंघ्रिज निसरे,
त्या दीनबंधुची ती चिंता न सरे परंतु रजानि सरे ५
प्रातःकालीं सशकुनि दुर्योधन ये स्वयें बहायाला,
प्रातर्विधि करुनि प्रभु जाय प्रज्ञाबिका पहायाला ६
जनदृष्टिचातकी जी तूर्यरेवें करुनि देत ओ तीतें,
प्रभुमेघदर्शनामृत दुर्लभ जें तन्मुखांत ओती तें ७
मग जी जलदश्यामा करुणा बसली नवासनावरि ती,
जीच्या उपासकजना-प्रति विषयाच्या न वासना वरिती ८

केवळ जवळ बसविला विदुर प्रेमें करोनि मापानें,
 तद्यश न मोजवेल ब्रह्मांडा एवढ्याहि मापानें ९
 टकमक पहात होते प्रभुमुखचंद्राकडेचि चातकसे,
 नसतील जोडिलें श्रवणांहि बसाया मनासि हात कसे १०
 सम्य श्रुतिवदनांतें पसरिति सेवावया भगवदुक्ति,
 प्राशावयासि जेविं स्वच्छ स्वात्यंबुला जलधिशुक्ति ११
 देव म्हणे धृतराष्ट्रा राया मोठी जर्गी तुझी पदवी,
 पद विद्यांचें तूं, परि परिस, मज बळेंचि आसता वदवी १२
 जें मेळविलें चंदनसम क्षिजवुनि परसुखार्थ आंगातें,
 केवळ कृपालुपूर्वजसद्यश मळविसि बळेंचि कां गा तें १३
 दुःख परासि न द्यावें, सत्य वदावें क्षमा न सोडावी,
 जोडावी कीर्ति जनीं, कुलमर्यादा कदा न मोडावी १४
 वाढिव धर्म प्रेमें वाढवि मज जेविं नंद नवनीतें,
 सत्पुत्रांनीं भवनीं सुरतरुनीं न सुख नंदनवनीं तें १५
 ह्मणतो युधिष्ठिर नको पायें लोटूं मला अवनतातें,
 वचनकरापत्यांचें न करावें काय हो अवन तातें १६
 क्रमिले तसेचि कथिले होते त्वां त्यांसि अच्य ते राजे,
 धन्य म्हणत होते जे लावितिल तुलाचि शब्द ते राजे १७
 सुखसंततिसुकृतर्धिप्रीतिश्रीपुण्यकीर्ति या लाभें,
 साम करी साधूंशीं नाहीं तरि पावलोंचि याला भें १८
 बहु सत्य बहु प्रिय बहु हित बहु मत बहु दुराप बहु रुचिर,
 शुचि रम्य क्षीरधिजाननचंद्रचकोर बोलिला सुचिर १९

उद्योगपर्व.

पंतांची भाषा फार शुद्ध, प्रौढ, सरस आणि सालंकार अशी आहे, हें
 एवढ्या उतान्यावरून सहज लक्ष्यांत येईल. वरील पद्यांत भगवंताची
 भक्तवत्सलता व अभक्तांविषयीं अरुचि हीं सुव्यक्त झाली आहेत.

बायकांच्या ओव्यांच्या चालीवर पंतांनीं साधिव्रीगीत रचिलें आहे

तें अतिसुंदर आहे. त्यांत प्रसाद व माधुर्य हे गुणपूर्णपणें प्रतिबिंबित झाले आहेत. शिवाय, रस व अलंकार यांनीही प्रस्तुत गीत मंडित झालें आहे. हे गीत आबालवृद्धांनीं नित्य वाचण्याच्या योग्यतेचें आहे. समग्र गीताच्या तीनशेसात ओव्या आहेत. तेवढ्या येथें देण्यास अवकाश नाही. दोन चार प्रसंग मात्र येथें देतो. त्यांवरून प्रस्तुत काव्याची माधुरी व योग्यता हीं अंशतः तरी वाचकांच्या मनांत उतरतील.

सावित्रीची सासुरवाडची दिनचर्या पहाः—

हर्षली पाहोनी जशी सती भर्गी । वनाहूनि स्वर्गा तुच्छ मानी १
 तशी ती सावित्री आनंदली मनी । क्रीडे तपोवनीं पतीसंगें २
 वांटी बहु, स्वल्प वस्त्र नग ठेवी । वल्कलें ती देवी सुखें नेसे ३
 श्वशुराची आज्ञा जशीच वेदाची । तीळ ही भेदाची बुद्धि नाही ४
 कुळदेवताची ती श्वश्रु मानिली । पूजिली वानीली सावित्रीनें ५
 केवळ अतिथी अभ्यागत वाळ । करी प्रतीपाळ माता सती ६
 मानीयला शाकफळमूळकंद— । रसाहूनि मंद सुधारस ७
 बोलवें सस्मित मृदु परिमीत । सत्य प्रिय हित बोलवील्या ८
 सर्वांच्या मागूनी तृणशय्येवरी । सुखें निद्रा करी ऊठे आधीं ९
 एकांतीं पर्ताचें हृदय रमवी । संताप शमवी सेवाधर्मे १०

सत्यवान् एके दिवशीं परशु स्कंधावर टाकून लांकडें आणण्याकरितां रानांत जाऊं लागला, त्यावेळीं तो व सावित्री यांमध्ये घडलेला भाषणप्रसंगः—

सत्यवंत स्कंधीं परशू वाहोनी । स्त्रीकडे पाहोनी वना निघे १
 सावित्री म्हणे जी मी येथें वनाला । वियोग मनाला न सोसेवे २
 तो म्हणे त्वां केलीं उपोषणें तीन । झाला शक्तिहीन देह तूझा ३
 वर्णावीं पाऊलें तुझीं नवनीतें । मग न वर्नीं तें कठीनांचें ४
 सुखद नव्हे तें दुःखद कानन । म्हणसी कां न न आतां येतो ५
 सती म्हणे मज दुःखांतचि सुख । तुमचें श्रीमुख विलोकितां ६
 स्वामीसंगें मज न बाधेल ताप । जसा भवताप संतसंगें ७
 सत्यवंत म्हणे कांते न रुसावें । तुवां हें पुसावें वडिलांस ८

यावर सावित्री सासूसान्यांला विचारत व सासरा तिला वनांत जाण्याची अनुज्ञा देतो:-

सासूसान्यांतें म्हणे न कोपावें । मज हें ओपावें वरदान १
फळें आणावया जातांना वनांत । माझ्याही मनांत वाटे जावें २
वर्षे झाले आल्या सोडोनि माहेर । आश्रमा बाहेर गेलें नाहीं ३
स्वामी-समागमें तपस्वी शरण्य । पाहेन अरण्य आज्ञा द्यावी ४
राजा म्हणे बाई, वर्षांत त्वां कांहीं । मागितलें नाहीं आम्हांपार्शीं ५
वन पाहावया आज्ञा मागतीस । पायां लागतीस तरी जावें ६
वत्से उपवासी सुकुमारी बाळा । शीघ्र या, सांभाळा अन्योन्यांतें ७

सावित्री वनांत जाते व कांहीं वेळानें तिला ठाऊक असलेल्या भविष्याप्रमाणें सत्यवान् एकाएकी शिरोवेदना उत्पन्न होऊन मूर्च्छित होतो व जामिनीवर पडतो:-

वंदेनिया सती निघे झडकरीं । धैर्य धड करी हृदयातें १
पुष्पीत फळीत तरु मृग पक्षी । वनांतरीं लक्ष्मी राजकन्या २
पतीच्या सुखार्थ बळें आणि हास्य । मयूराचें लास्य विलोकूनी ३
विनोदवचनें पतीतें डोळवी । दाटोनी बोलवी पुण्यकथा ४
एके नेत्रें प्रीया एकें नेत्रें काळा । पाहे राजबाळा हृद्य भीता ५
चित्राश्व वेंचोर्ना फळें पात्र भारी । मग काष्टावरी घाव घाली ६
शक्तीहूनी बहू घडतां आयास । तयाच्या कायास धर्म आला ७
कठीणा काष्टाच्या करीतां भेदना । उठली वेदना शिरीं भारी ८
म्हणे प्रीय शूळ ऊठिला मस्तकीं । धांवोनी हस्तकीं साध्वी धरी ९
म्हणें कधीं झाला ऐसा खेद नाहीं । शिरोवेदनांही धैर्य गेलें १०
जाणों शूलाघातें मस्तक फाटतें । मनांत वाटतें निजवेसें ११
पतीच्या मस्तकाखालीं घाली मांडी । जाणो उशी मांडी कुसुमाची १२
धरूनी मस्तक मर्ना म्हणे बाला । आला ठोकताळा भविष्याचा १३

सत्यवानाचा आत्मा यम घेऊन चालला. तेव्हां तीही त्याच्या मागोमाग

चालली. यमानें तिची अनेक प्रकारांनीं समजूत करण्याचा प्रयत्न केला; पण ती कांहीं ऐकेना. ती म्हणाली:—

सावित्री म्हणे गा देहासवें छाया । जशी तैशी जाया पतीसवें १
 प्राण जाऊं द्यावे पती न सोडावा । स्वधर्म जोडावा मुख्य हाचि २
 गुरूंच्या तुझ्याही प्रसादें आजी या । गतीला माझिया विश्व नाही ३
 सात पदें गांठी जरी मार्गी पडे । तरी मैत्री घडे सज्जनार्शी ४
 या न्यानें तुजशीं सख्य झालें वाटे । दोघें एके वाटे चालतसें ५
 तुजशीं बोलत्यें कांहीं मित्रभावं । तें त्वां आयकावें धर्मराजा ६
 इंद्रियें जिंकिल्याविना केलें कर्म । त्यासी संत धर्म न म्हणती ७
 गृहस्थाश्रमांत सर्व धर्म घडे । तेणें मळ झडे अंतरींचा ८
 विषयवासना-मळ जातां ज्ञान । होय समाधान आत्मलाभें ९
 गृहस्थाला सोपें न तसें अन्यास । न लागे संन्यास ज्ञानासाठीं १०

असें म्यां ऐकिलें ऐसेंच कीं बाहे । विचारोनि पाहे धर्मराजा ११

साध्वीच्या भाषणानें प्रसन्न होऊन यमानें तिला अनेक वर देऊन शेवटीं पतिदानही केलें. सावित्रीचें शील, पातिव्रत्य, धर्मबुद्धि इत्यादि पाहून यमाला आनंदाचें भरतें येऊन त्यानें मधून मधून सावित्रीला उद्देशून तिचा धन्यवाद केला तो असा:—

धर्म ह्मणे बाई, मदालसा धन्या । कीं तूं; नसे अन्या आढळली १
 रोमांच माझीया देहीं उभारती । तुझी सुभारति आकर्णितां २
 यम ह्मणे बाई, तूझी दिव्य दृष्टी । अमृताची वृष्टी तूजां केली ३
 बोलतसि तैसें श्रुतीनें बोलवां । ऐकतां डोळावें जडांनिही ४
 वेधील विधीला बाई, बोल तूझा । पतिविना दूजा वर मागें ५
 यम ह्मणे जशी तान्हेल्यासी सूधा । तुझी वाणी बुधा मज तशी ६
 यम ह्मणे बाई, धन्या तू सुशीला । आलीस कुशीला जीच्या तीही ७
 तूझ्या शब्दामृता तृतीया हेतूला । प्राशोनि हे तूला कर्ण गाती ८
 यम ह्मणे वाणी नव्हे बोलकी ती । बाई, बोल कीती तुझे वर्ष ९
 तुज वर्णाविया नाही मज शक्ती । तुझे ठायीं भक्ति माझी झाली १०
 धर्म ह्मणे बाई, प्रताप हा भला । जिंकिलें त्वां मला पातिव्रते ११

या उतान्यांवरून पंतांच्या काव्याच्या अभिनव सौंदर्याची कल्पना सहज येईल. महीपति, अमृतराय, रामजोशी, अनंतफंदी, रघुनाथ-पंडित इत्यादि जुन्या मराठी कवींच्या कृतिही सरस व रमणीय आहेत. परंतु विस्तरभयास्तव त्यांतून उतारे देतां येत नाहींत ! असो. वरील सर्व उतान्यांवरून जगांतील उत्कृष्ट कवींच्या पंक्तीला शोभण्यासारखे आमचे जुने मराठी कावि आहेत अशी मनाची खात्री झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. या पुढें कै. परशुरामपंततात्या गोडबोले, कृष्णशास्त्री चिपळुणकर, कृष्णशास्त्री राजवाडे, आणि गणेशशास्त्री लेले या चार विशेष नांवाजलेल्या अर्वाचीन मराठी कवींच्या ग्रंथांतून कांहीं निवडक पद्यें देऊन हा पद्यात्मक काव्याच्या उदाहरणांचा बराच विस्तृत झालेला भाग पुरा करितां. गद्यपद्यात्मक काव्याची उदाहरणे येथें वि-

देण्याचें मुख्य प्रयोजन असें आहे कीं तीं वाचलीं असतां ३
तीं उतरून घेतलीं आहेत ते ग्रंथ समग्र वाचण्याविषयीं विद्याथ्या
व्हावी व तिच्या योगानें त्याच्या काव्याभिरुचीला योग्य वळण ल
परशुरामपंततात्यांच्या मृच्छकटिकामध्ये विटकृत ३
वर्णन पहा:---

शार्दूलविक्रीडित.

नाहीं पद्म करीं तरी दिसतसे प्रत्यक्ष लक्ष्मीपरी,
कामाची समशेर कामतरुची प्रत्यक्ष जी मंजरी;
पाहोनी झुरती कुलीन वनिता भाग्यास जीच्या मनीं,
ती जाते गजगाभिनी प्रियकरा भेटावया भामिनी १

या पद्यांत उपमा, रूपक, अतिशयोक्ति व स्वभावोक्तियांच्या संसृ-
ष्टीला प्रसाद व माधुर्य यांची जोड मिळून सौंदर्य व्यक्त झालें आहे.
त्याच नाटकांतील सजल नीलघनाचें वर्णन:—

शार्दूलविक्रीडित.

मेघांनीं बहु आदरेंकरुनि जो ये ये असा बाहिला,
वेगें जाउनि जो बलाकततिनें सोत्कंठ आळिंगिला;

हंसांनीं निजपंकजें त्यजुनियां त्रासोनि जो पाहिला
तो हा मेघ दिशांस झांकित नभीं नीलांबरें राहिला १

या पद्यांत स्वभावोक्ति असून त्यांत उल्लेखाची छटा मारते यामुळें
त्याला विशेष शोभा आली आहे.

उत्तररामचरितांत रामचंद्र कुशाला पाहून विस्मयानें म्हणतोः—
वसंततिलक.

दृष्टी पहा कशि जगत्रय तुच्छ जीला,
गंभीर उद्धत गती लवची महीला;
अल्पा वयांत गिरिसा गुरुतेस घेतो,
हा मूर्त वीर रस कीं रणदर्प घेतो १

श्लेषानुप्राणित उपमा, विषम, उत्प्रेक्षा आणि स्वभावोक्ति यांची
न अद्भुतरस व्यक्त झाला आहे.

नाटकांत जंबूकानें जनस्थानाचें असें वर्णन केलें आहेः—
शार्दूलविक्रीडित.

कोठें शून्य भयंकर ध्वनि कुठे सत्वांचिये ऊठती
कोठे हे ज्वलन प्रसुप्तभुजगश्वासानिलें पेटती !
कोठें स्वल्प जळें दर्शितहि अशा सीमा पहा दीसती
तान्हेले कर भानुचे अजगरस्वेदद्रव प्राशित्ती १

यांत स्वभावोक्ति सुंदर साधली असून भयानकरसाचा परिपाकही
चांगला उतरला आहे.

शार्दूलविक्रीडित.

दावाग्नी खवळोनिया तरुवरां जाळावया जें वळें,
जाती सर्व पळोनि कोकिल शिखी रावे तसे कावळे;
भक्षायाम फळें चहोंकडोनिया एकत्र जे जाहले,
येतां संकट काल होय जवळीं ऐसा न कोणीं मिळे १
नक्षत्रें परिवार ज्यास, पतिही जो ओपधींचा असे,
ज्यातें पाहूनि हर्षती जन, सुधा ज्याच्या शरीरीं वसे;

होई तेज कर्मा तयाहि विधुचें येतां रवीच्या गृहीं,
 ज्या येई लघुता न अन्यसदनीं ऐसा न कोणीचही २
 जीमार्जी कमले नवीं विकसुनी त्यांच्या परागें जला,
 येई फार सुगंध भृंग करिती गुंजारवा मंजुला;
 ऐशी सुंदर वापिका त्यजुनिया हंसा कुठें जावया,
 होशी उत्सुक, सांग, लाजशि असा कां फार बोलावया ३
 आंबे, चंदन, चंपकाशिक तरू सारेच कां वाळले ?
 पद्मांनीं भरले जलाशय लया कीं सर्वही पावले ?
 झाली निर्भद आणि शुष्क करिचीं कीं सांग गंडस्थले ?
 रे मूढा भ्रमरा, करीरकुसुम त्वां आज जें चाखिलें ! ४

कृष्णशास्त्री चिपळूणकर.

हीं पद्यें प्रसन्न आणि मधुर आहेत. या सर्व अन्योक्ति असून त्यांत दुसरेही थोडे बहुत चमत्कार आहेत.

कृष्णशास्त्री राजवाडे यांनीं शाकुन्तलाचें मराठी भाषान्तर केले आहे. त्यांतून कांहीं सुंदर स्थले खालीं देतो.

कण्वाच्या आश्रमाचें वर्णन पहा:—

कटाव.

इकडे सारे तमाल दिसती, रसालतरु हे इकडे असती, कुंदवृंद बहु
 चंदनपंक्ति, या अंगाला चंपक असती, नारिकेलतरु गगनीं गेले,
 पूगद्रुम फलभारें लवले, या वाजूला सारे कवले, अमित जांब हे पक
 जाहले, इकडे झाडें रामफळींचीं, शिताफळींचीं, गर्दजाहली छाया
 यांची, रम्य स्थळ हें पाहुनि माझ्या हर्ष बहुताचि झाला चित्ता ॥ १ ॥
 मुनिचा हा आश्रम पाहतां श्रम हरले माझे सूता ॥ धु० ॥ विमळ
 जळाचे पाट वाहती, त्यांनीं तरुमूळें ही भिजतीं, मुनी वल्कलें धुवोनि
 जाती, त्यांच्या धारा मार्गीं गळती, जागोजागीं वृक्षावरतीं, पहा वल्कलें
 किती वाळती, कंदमूळफळ भूमीवरती, ढांग करोनि मुनी ठेविती
 हिं गणवेटें दगडावरती, वांटुनियां मुनि जटांस लावुनि मार्दव आणिति,

म्हणुनि दगड हे बहु मृदु असती, तरुचें पल्लव आणि फळें हीं हुता-
ज्यधूम्रें पिंगट असतीं, मृगशिशु कोमल तृणांत चरती, पाहुनि मुनि-
चा आश्रम माझे हृदय जाहलें गारचि आतां ॥ मुनिचा० ॥ धु० ॥
इकडे तरुवर परोपरीचे, वरी तयांच्या फलपुष्पांचें, सरस घोंस हे बहु
मधुरस लोभें त्यांच्या वरती, भ्रमरपंक्तिचा थाट बैसला, दाट येउनी
पुष्परसांचें पान करूनी, तृप्त होउनी, मंजुळ मंजुळ गुंजारव हा करी,
तयांचो पाहुनि दाटी, मजला वाटे जशीं द्विजांची, मंत्र म्हणाया बसली
पट्टी, किंवा गायक नानापरिच्याताना घेउनी गाना करिती, काना मधुर
ध्वनि ऐकुनियां रानांतुनियां येउनि खगमृगपन्नग भाना विसरुनि थकित
वसुनि आनंदविती माझ्या स्वांता, मुनिचा हा ॥ धु० ॥ सरोवरें हीं भरलीं
नीरें, मंद मंदतर अतिशय फलपुष्पांच्या भारें, नम्र जाहले तरुवर सारे,
ऐसे वाटे मुनिवर्यांच्या तपःप्रभावे स्थावर देखिल आस्थापूर्वक ऋषिसंगानें
स्वस्थमनानें अतिथिजनांच्या मनासि देउनि संतोपातें करूं इच्छिति
भवदुःखान्ता ॥ मुनिचा हा० ॥ धु० ॥ वृक्षावरती पक्षी सारे, करुनि बैसती
हे कोठारे, घेउनि अपुलीं अपुलीं पोरें, भक्षण करितां तृणधान्याचें,
अन्योन्यातें देती घेती, मुखीं घालिती, खातांना कण खालीं गळती,
कोकिलकुल हें कलकल करितें मंजुळ मंजुळ अलिपुंजाचा
गुंजारव हा, ठमक ठमक हे मोर नाचती, जवाळें त-
यांच्या अहिवर बसती, गाई व्याघ्रहि जागोजागीं, निर्वैरानें बसती
मार्गीं, दिसती जैसे वातरागी, शांतमुनीचा सर्वाश्रम हा, ऋर सत्वही
धरोनि नियमा शमास धरुनि तमास टाकुनि समानवृत्ति रमावराचें
चिंतन करिती, येथें पशुहृदयांही नाही शत्रुत्वाची तिळभरही वाती ॥
मुनिचा हा आश्रम पहातां श्रम हरले माझे सूता ॥ धु० ॥
मूलग्रंथांतल्यापेक्षां यांत न्यूनाधिकभाव आहे हें मूलग्रंथ व प्रस्तुतचें
भाषांतर ताडून पाहिलें असतां लक्षांत येईल. हा उतारा साधा, सरळ
व गोड आहे.

दुष्यंत रथाच्या वेगाचें वर्णन करतोः—

शार्दूलविक्रीडित.

जं जं दृष्टिस सूक्ष्म वस्तु दिसते भासे अकस्मात् ते
मोठें, दूरानि जं दिसे तुटक ते संयुक्तसे भासते;
कांहीं वक्र असोनि नीट दिसते नेत्रास माझ्या पहा,
वाटेना मज दूर हें जवळ हें वेगें रथाच्या अहा ! १

दुष्यन्त आश्रमांतील हरिणांवर शरसंधान करूं लागला त्यावेळीं
वैखानस त्याचा निषेध करतो:—

शार्दूलविक्रीडित.

हां हां, सोडुं नको नको शर मृदू अंगीं मृगाच्या नृपा,
कार्पासावरि दीप्त अग्निसम हा चित्तीं धरी तूं कृपा;
कोठें तीक्ष्ण तुझे कठोरहि बहू हे वाण वज्रापरी,
कोठें चंचलजीविता मृगतती ही जातिनें घाबरी ! १

भ्रमर शकुंतलेच्या मुखाभोंवतीं घिरव्या घालून तिला त्रास देऊं लागला
त्या प्रसंगीं दुष्यन्ताची त्या भ्रमराला उद्देशून उक्ति:—

सगंधरा.

लोलाक्षीच्या मुखाच्या फिरफिरुनि पुढें येशि, गुंगोनि कार्नीं
जैसा कां सांगशी तूं गुज, अधरसुधा पीशि एकांतदानीं;
भृंगा आहेस तूं तो अतिचतुर, पहा, मी कसा भाग्यहीन !
या तत्वाच्या विचारा करकरुनि फुका जाहलों फार दीन ! १
राजा विदूषकाजवळ शकुन्तलेच्या सौन्दर्याचें वर्णन करतो:—

शार्दूलविक्रीडित.

चित्रां घालुनि जीव ती रचियली किंवा मनें कल्पिली,
सौंदर्यें सगळीं करोनि विधिनें एकत्र ही निर्मिली !
त्याच्या या विभवास आणि वपुला हीच्या मनीं आणितां,
हें स्त्रीरत्न दुर्जाच सृष्टि विधिची वाटे मला वानितां ! १
कण्वऋषीचा शार्ङ्गरवावरोवर दुष्यन्ताला निरोप:—

स्वधरा.

आम्ही आहों तपस्वी शमधन, कुलही श्रेष्ठ तूझे जगांत,
हीची प्रीती असे जी तुजवारि सहजा आणुनि हें मनांत;
ठेवी सन्मान हीचा त्वदितरललनातुल्य, याहूनि कांहीं,
दैवें होणार होवो, स्वजनिं अणिक तें सांगणें योग्य नाहीं १

कण्वाचा शकुंतलेला सासरीं जातांना उपदेशः—

शार्दूलविक्रीडित.

तूं सेवी वडिलां, धरी प्रियसखावृत्ती सपत्नीवरी,
भर्त्यानें अपमानिलें तरिहि तूं कोपूं नको अंतरीं;
होई दासजनीं उदार विभवें ताठूं नको, अंगना
ऐशा थोरपणास पावाति, दुज्या अत्यंतसंभर्त्सना १

सासरीं जातांना आपला पिता कण्व याचा विरह सहन न होऊन
शकुन्तला रडूं लागली त्यावेळीं तो तिचें समाधान करतोः—

स्वधरा.

झाली आहेस पत्नी सुकुलनृपतिची, तद्गृहीं मोठमोठे
कार्याचे भार अंगावरि पडुनि तुला वेळ होणार कोठें ?
प्राची सूर्यास जशी प्रसवशिल तशी तूंहि पुत्रा त्वरेनें,
माझे होणार नाहीं स्मरणहि तुजला पुत्रसह्यालसेनें १

शकुंतला सासरीं जाऊं लागली त्यावेळीं तिनें पाळलेलें एक हरिण-
बालक तिच्या पाठीमागे लुडबुडू लागलें. त्याचा स्पर्श झाल्याबरोबर
शकुंतला डचकली आणि म्हणाली ' हें कोण बाई माझ्या अंगाशीं लगटून
येतें आहे ! ' त्यावर कण्व उत्तर करितोः—

शार्दूलविक्रीडित.

खातां दर्भ तदग्र लागुनि मुखीं झाला जयाच्या व्रण,
त्याला इंगुदितैल लावुनि तुवां केलेसि संरोपण;
सांवे घालुनि मुष्टिनें प्रतिदिनीं ज्या वाढवीलें स्वयें,
तो त्वत्पुत्र कृतज्ञ हा मृगशिशू पाठीस लागोनि ये ! १

दुष्यंत शकुंतलेचा स्वीकार करीना आणि तिने सांगितलेल्या खुणांवर विश्वास ठेवीना. तेव्हां शार्ङ्गरेव क्रुद्ध होऊन राजास हणतो:—

स्रग्धरा.

नाहीं माहीत ज्याला कपट म्हणुनिया काय आहे पदार्थ
त्याच्या वाक्यावरीही जन न भरंवसा ठेविती निश्चयार्थ !
कापट्याचीच विद्या शिकुनि करिति जे वंचना त्यांस सारे
मोठे प्रामाण्य याचें म्हर्णात जन असा न्याय आहे कसा रे ! १

शकुंतलेचा स्वीकार केला नाहीं याबद्दल दुष्यंताच्या मनाला हुरहुर लागली तेव्हां तो मनाची करमणूक करण्याकरितां स्वतां काढलेली शकुंतलेची तसवीर धेऊन विदूषकासह ती पहात बसला. त्या प्रसंगी प्रस्तुत चित्रांत आणखी काय काय काढावयाचें राहिलें तें राजा विदूषकाला सांगत आहे:—

स्रग्धरा.

हंसांचें युग्म जीच्या पुलिनिं, बहुजला मालिनी ती लिहावी,
तेथें पंक्ती मृगांची लिहूनि हिमगिरीखालती दाखवावी;
शृंगीं कृष्णा मृगाच्या निजनयन मृगी घांसि वृक्षाग्रभागीं,
दावावीं बल्कलेंही अणिक तरुलता आश्रमीं जागजागीं ?

रघुवंशकाव्याच्या मराठी पद्यात्मक भाषान्तरांतून कांहीं मनोहर स्थलें पुढें दिलीं आहेत.

वसंताचें वर्णन:—

द्रुतविलंबित.

प्रथम मोहर ये मग पल्लव, मग पिकभ्रमरावलिचे रव,
क्रम असा बहु दे जनतुष्टिला, नवनवी वन वी ऋतु सृष्टिला ?
बंकुलशाखिस येउनिया फुलें, अलि पिती मधु तद्भव चांगलें,
उपवनांत मिळे तरुला जंव, सुवदनावदनार्पित आसव ?
बसुनिया सहकारलतेवरी, धरुनि पल्लव चंचुपुटांतरी,
युवजना मदनेदय सत्वरी, पिकमनीं कमनीयरवें करी ?

गमति वन्यलता तंत्र नर्तकी, विमल दंतरुची सुमनें निकां,
 भ्रमरझंझति गायन तेंचि रे, किसलयें सलयें कर ते बरे ४
 बहुत शुभ्र विभूपरि जे मधू, पिउनि पाजिति तें पतितें वधू,
 मदनदीपन त्या करिती मनीं, सुनयनानयनान्तविलोकनीं ९
 बहूत कृष्ण अशा अलिसंहती, जंव फुलावर येउनि बैसती,
 तंत्र वनस्थलि रम्य दिसे कशी, न तिलकें तिलकें प्रमदा जशी ६
 कुसुमिता विलसे नवमल्लिका, मदसुगांधि सुपल्वयुक्तका,
 निरखितां युवतीपरि सव्वरी, नर तिला रतिला धरि अंतरीं ७
 बहुत लाल नव्या चुनड्या वन्या, श्रुतिसमर्पित ज्या यवमंजव्या,
 तशिच ऐकुनि ती पिककूजितें, नरमणी रमणीजित होति ते ८
 तरुचिया कुसुमांतिल धूलि ते, वनरमामुखशोभनचूर्ण तें,
 अलितती तंत्र जाय तथाकडे, उपवनीं पवनीं वर जें उडे ९

“ न दवडा रुसुनी वय साजणी, नचि भिले जर जाय हतांतुनी, ”

पिकरवें जणुं ऐकुनिया मता, स्मरमती रमती तंत्र योषिता ! १०

इंदुमतीच्या स्वयंवराकरितां भोजराजाच्या वाड्यांतील सभामंडपांत
 राजसमूह जमला त्याचें व अजाचें वर्णन.

स्रग्धरा.

पंक्तीनें बैसलेले विलसति सुरुची ते हजारोहि राजे
 राजश्री एक ती तों बहुविध वनुनी वेगळाली विराजे;
 त्यांची ती दीप्ति दिव्य प्रकट निरखुनी दीपती लोकनेत्र
 मेघौघामाजि बीज स्फुट चमकुनिया दीपती जेविं चित्त १

शादूलविक्रीडित.

राजव्रात सुवेषधारक महासिंहासनीं बैसला
 त्या सर्वांतहि तेथ पुत्र रघुचा तो फार तै शोभला;
 लोकाभीष्टपदार्थदानपटु जे विल्यात देवद्रुम
 त्या सर्वामार्धि पारिजात दिसतो, जैसा बहू उत्तम २

पुष्पांचे तरु सर्वही त्यजुनियां, भृंगी जशा कां वर्नी
हत्तीच्या मदयुक्तमस्तकिं जवें त्या त्रैसती जाउनी;
तैशा दृष्टि समस्तही पुरगता लोकांचिया सत्वरीं
टाकोनी सकलां नृपांस, पडत्या झाल्या अजाच्या वरी ! ३

इन्दुमतीचें वर्णन:—

शादूलविक्रीडित.

ती अत्यद्भुत रम्य सृष्टि विधिची कन्यास्वरूपा नवा
जा कां योग्य समस्तलोकनयनां पाहावया तेधवां;
राजांचीं हृदयें उडोनि पडलीं सारीहि तीच्यावरी
तें सिंहासानिं देह मात्र उरले, झाली स्थिती यापरी ! १

राजांच्या शृंगारचेष्टांचें वर्णन:—

शादूलविक्रीडित.

होता नीट किराट मस्तकिं जरी स्थानावरी सुस्थित
बाजूला सरला असें मित्र मनीं कल्पूनिया निश्चित;
सद्रत्नान्वित मुद्रिका चमकती बोटांमधें त्या करे
लीलेनें मुकुटा जपूनि धारिलें एके धराधीश्वरें १

सगंधरा.

शेला एके नृपाचा त्वरित सरकुनी स्कंधदेशावरूनी
खालीं येवोनि त्रैसे भुजगतविमला अंगदा आटकोनी;
लीलेनें रम्य वक्रांबुज फिरवुनियां बाजुला त्या नृपांनें
स्वस्थानीं स्थापिथेला पुनरपि धरुनी आपुल्या तो करानें २

अज व इंदुमती यांची पाणिग्रहणाच्या वेळची स्थिति:—

शादूलविक्रीडित.

कांटा दाट अजाचिया मनगटा तेव्हां उभा राहिला,
स्निग्ध स्वेदहि येइ इन्दुमतिच्या दिव्यांगुलीला भला;
ऐसा सात्विकभाव रम्यमदनें वांटोनि दोघांमधीं
या वेळीं दिधला, अशा करित तें तर्कास गंभीरधी १

अन्योन्यास पहावयास उभयां वाटे मनीं लालसा,
 तें चोरुनि हळूच यत्न करिती पहावयाला जसा;
 दृष्टादृष्ट घडे तईं विरमुनी खालीं वचूं लागती,
 संकोचें रमणीय फारचि दिसे तल्लोचनांची स्थिति ! २

अज इन्दुमतीला वेऊन जात असतां मार्गांत आड आलेल्या शत्रूंशीं
 त्याचा भयंकर संग्रामः—

स्वधरा.

स्वाराशीं स्वार तैसे करिवर करिशीं, भांडती थोर वेगं,
 पत्तीशीं पादगामी भिसञ्जुनि, वहिलें हाणिती शस्त्रयोगें;
 अन्योन्याचे समोर प्रवलतर रथी धांवुनी भीडती ते,
 तुल्याशीं तुल्य ऐसें निरखुनि करिते जाहळे संयुगातें १

शार्दूलविक्रीडित.

घोडयाचे खुर आपटोनि सहसा धूळी रणीं ऊठली,
 वेगें स्यंदन धांवती ह्यणुनियां मध्यंतरीं दाटली;
 हत्तींचे श्रुतिताळ लागुनि नभीं अत्यंत विस्तारली,
 ती अन्तःपटसी वनूनि रविला आच्छादिती जाहली ! २
 रक्तानें भिजुनी दवूनि वसलीं सारीं रजे खालचीं,
 तेव्हां जीं उरलीं वरीं तदुपरीं ही कल्पना बुद्धिची;
 जें भूमीवरि लाल शोणित गेमे निर्धूम अंगार तो,
 धूळी जी वर तोच धूर पहिला व्योमास जो व्यापितो ! ३
 बाणीं तोडियलीं शिरोंचि दिसतीं जेथें फळें चांगलीं,
 डोक्यांच्या पगड्या तुटोनि पडल्या तीं पानपात्रें भलीं;
 वाहे शोणित तींच मद्य गमलें, या हेतुनें केवळ
 शोभे तें रण मृत्युचें तंव जणूं विस्तार्ण पानस्थळ ! ४
 खड्गानें शिर कापिलें स्वरिपुनें, तें तो विमानीं बसे,
 वामांकावरि ज्याचिया सुरुचिरा देवांगनाही असे;
 ऐसा तो अतिहर्षनिर्भरमना पाहे रणाच्या कडे,
 तो त्याचाच कबंध नृत्य करितां त्याच्याच दृष्टी पडे ! ५

अज इन्दुमतीविपर्याी विलाप करतो:—

वसंततिलक.

एकांतिची सहचरी तव मेखला ही
 ती ही अतां मधुर शब्द करीत नाहीं;
 याचे वरोनि मज हे करभोरु, भासे
 कीं ती तुझ्याचि विरहें मृत जाहलीसे ! १
 त्वां मंजुळ स्वर दिला सखये पिकांस
 हंसीस मंदगति, दृष्टि चला मृगास;
 वातें वनांत डुळती लतिका सुरेख
 त्यां हावभाव दिधले रमणीय देख २
 मातें घडो सुख म्हणोनच पाठिमागें
 या या स्थलीं स्वगुण ठेवियले तुवां गे !
 त्यांनीं मला सुखविजे परि तेचि पाहीं
 आतां मदीय तनुची करितात लाही ! ३

शादूलविक्रीडित.

देखे हीं सहकार आणि फलितनी बागामध्ये संप्रती,
 या दोघांस परस्परें सुचतुरें त्वां कल्पिली दंपती;
 त्यांचें मंगलकार्य हें न करितां गेलीस लोकांतरी,
 हें आहे करणें तुजें उचित कीं ? सांगे मला सुंदरी ! ४
 झाली ध्वस्त रती, धृतीहि सकला अस्ताचला पावली
 संपे गायन, उत्सवींहि ऋतुंच्या नाहीं रुची राहिली;
 तैसें कारण अल्प ही न उरलें या भूषणांचें स्वतां
 शय्या शून्यचि जाहली मम अये जी जाळिते पाहतां ! ५
 तूं माझ्या अससी धनीन घरची मंत्री विचारांतली
 एकांतातिल मित शिल्पकृतिची गे पद्मशिष्या भली;
 ऐशी तूं, तुजला दयारहित या दैवें बलें हारितां
 नेलें सर्वाहि काय शेष उरलें तें तूं वदे तत्वतां ! ६

रामचंद्रानें लोकापवादास्तव जानकीचा त्याग करण्याचा निश्चय करून लक्ष्मणास बरोबर देऊन तिला अरण्यांत पाठविलें. तेथें रामाज्ञे-प्रमाणें जानकीला सोडून लक्ष्मण परत येऊं लागला त्यावेळेस राम-चंद्रास कळविण्याकरितां लक्ष्मणाबरोबर तिनें निरोप पाठविला तो पहा:-

शार्दूलविक्रीडित.

माझे वाचिक हें नृपा कळविजे वत्सा, तुवां आदरें
अग्नीमाजि विशुद्ध होउनि पुन्हां बाहेर आलें बरें !
हें पाहोनि समक्षही करिसि तूं त्यागास माझ्या स्वतां
आहे हें उचित प्रभो ! सुविदिता वंशास किंवा श्रुता ? १
किंवा नातिपथेंचि वर्तसि सदा केव्हां न इच्छावशें
त्यागाचा मम पाहतां तुजकडे तो दोष कांहीं नसे;
केलीं दुस्तर पातकें विविध जीं म्यां पूर्वजन्मान्तरां
त्यांचा दुःसह पाक वज्रसम हा, ही गोष्ट आहे खरी ! २
ज्ञाली प्राप्त तुला स्वयें सकलही लक्ष्मी, तरी तूं तिला
टाकोनी, विपिनांत जाशि नृपते, धेवोनि संगें मला;
आतां त्वद्भुवर्नी तुझ्यासह मला देखोनियां सुस्थित
क्रोधानें बहु तप्त होउनि तिला सोसे न हें निश्चित ३
किंवा त्वद्विरहामुळें अफळ हें जीवित्व झालें असे
वाटे फारचि तुच्छ यास्तव मला आशा त्याची नसे;
पोटीं त्वद्भव गर्भ हाचि अडवा येतो म्हणोनि स्वतां
सोडाया भय वाटतें प्रभुवरा ! अन्नोदका तत्वतां ४
ज्ञाल्यानंतर भी प्रसूत रविच्या विंवाकडे लावुनी
दृष्टी, दुस्तरशा तपासि करिजे आहे असें मन्मर्नी;
जेणें तूंचि पती मला मिळशिल प्राणप्रिया ! आणखी
भावीं जन्मिहि, तेविं त्या अविरहें राहीन भूपा सुखी ! ५
सद्वर्णाश्रमपालन प्रभुवरा, हा धर्म राजाप्रती
आहे वास्तव उक्त थोर मनुनें, तूं जाणशी निश्चिती;

आहे संप्रति मी जरी त्यजियली नाथा ! महाकानर्नी;
तत्रापि क्षितिनायका ! मज तपस्व्यांच्या गणीं तूं गणी ! ६
गणेशशास्त्री लेले.

काव्याचे प्रकार.

काव्याचे तीन प्रकार आहेत. एक उत्तम म्हणजे ध्वनिकाव्य; दुसरे मध्यम किंवा गुणीभूतव्यंग्य; आणि तिसरे कनिष्ठ.

उत्तम किंवा ध्वनिकाव्य.

ज्या काव्यांत व्यंग्यार्थाला प्राधान्य असते ते उत्तम किंवा ध्वनि काव्य जाणावे. जसे:—

गीति.

विरह तुझा सखयां मज, चिरकाल शके न ताप द्यायाला,
जरि जाशिल तरि जावे; शंकाहि नको मनांत यायाला ! १

अलंकारविकाश.

प्रवासाला निघालेल्या नायकाप्रत ही नायिकेची उक्ति आहे. येथे 'चिरकाल शके न ताप द्यायाला' या शब्दांनी 'तूं जर गेलास तर मी वांचणार नाही; याकरितां जाण्याचा विचार सोडून दे.' असा व्यंग्यार्थ नायिकेनें सुचविला आहे. या व्यंग्यार्थाचा उत्कर्ष प्रस्तुत पद्यांत असल्यामुळे हे उत्तम काव्य होय.

परलोकवासिनी नायिकेप्रत कोणी विरही म्हणतो:—

शिखरिणी.

तुझे जाणें प्राणेश्वरि ! समजुनी स्वर्गभुवनीं,
अलाफांतें शंका त्यजुनि करिती कोकिल वनीं;
निमाली चिंताही सकल कमलांची अजि अहा !
कशी आतां चंद्रा अतुल सुषमा लाधालि पहा ! १

पद्यरत्नावली.

'हे प्रियालापिनि प्रिये ! तुझे भाषण कोकिलेच्या संलापापेक्षां मधुर होते; तुझे नेत्र कमलापेक्षां प्रकुल्लित होते व तुझे मुख चंद्रापेक्षां

अधिक आल्हाद देणारें होतें.' असा या पद्यांत व्यंग्यार्थ आहे; व तोच विशेष चमत्कारावह असल्यामुळें हें उत्तम काव्य. शकुंतला सासरीं जाऊं लागली त्यावेळीं काश्यपमुनीनें दुष्यंतराजाला कळविण्याकरितां शार्ङ्गवाजवळ निरोप सांगितला तो असा:—

गीति.

आम्हीं संयमधन मुनि, असे तुझे तेंवि फार उच्च कुल,
कन्येनें स्वयमेव प्रणय तुला दाविला अढळ अतुल ?
याचा विचार करुनी स्वीकारावें हिला तुवां, आर्या !
संमानावें निजगृहधर्मी जेंवी निजा दुज्या भार्या ?
पुढच्या गोष्टी असती प्रारब्धाधीन सर्वथा, नृवरा !
त्याविषयीं कन्येच्या आम्हां आत्तांस मृकभाव बरा ?

स्वकृत.

यांतील व्यंग्यार्थ असा आहे: ' हे राजा, आम्हीं वेदाभ्यासजड तपस्वी आहों असें समजण्याचें कारण नाही. दंड व प्रसाद करण्याचें सामर्थ्य आमच्यांत आहे. शकुंतलेचा स्वीकार न करशील तर तुझे शासन करण्याची धमक आमच्यांत आहे. तिचा स्वीकार करशील तर तुजवर प्रसाद करून तुझे कल्याण करण्यासही आह्मी समर्थ आहों. तूं कुलीन आहेस; यास्तव एकाएकीं तूं अकार्यप्रवृत्त होशील असें वाटत नाही. तथापि कदाचित् शकुंतलेचा त्याग करण्यास प्रवृत्त झालास तर त्यांत तुझ्या कुलाच्या यशाची हानि आहे, ही गोष्ट लक्षांत ठेव. शकुंतला भावडी आहे. तिचा वंचना ठाऊक नाही. तूं महानुभाव आहेस असें वाटल्यावरून तिच्या मनांत तुझ्याविषयीं शुद्ध प्रेम उत्पन्न झालें. त्या प्रेमाला बश होऊन आमचा कोणाचाही विचार न घेतां तुझी धर्मपत्नी होण्याकरितां पूर्ण विश्वासानें तिनें आपलें मन सर्वस्वी तुझ्या स्वाधीन केलें. यास्तव तिची वंचना करणें तुला योग्य होणार नाही. आमचें मागणें कांहीं फार व अयोग्य नाही. तूं हिचा स्वीकार करून तुझ्या दुसऱ्या चार स्त्रिया आहेत तशी ही आणखी एक समज एवढेंच

आमचें लक्षणें आहे. महिषीपद मिळणें न मिळणें ही गोष्ट तिच्या भाग्यावर किंवा तुमच्या परस्पर प्रेमोत्कर्षावर अवलंबून आहे. आम्हीं मुलीचे आत पडलों. ती पडराणी व्हावी अशीच आमची इच्छा असणार. पण ज्या गोष्टी आमच्या इच्छेवर अवलंबून नाहीत; किंबहुना मुलीचे पक्षपाती पडल्यामुळें ज्या गोष्टी बोलण्याचा अधिकार लौकिकदृष्ट्या आम्हांस पोंचत नाही, त्या गोष्टी आम्हीं बोलून दाखविण्यांत कांहीं अर्थ नाही. 'येथेंही व्यंग्यार्थांला प्राधान्य असल्यामुळें ध्वनिकाव्य होय.

कर्पूरमंजरीसदृशकामध्ये दुसऱ्या जवनिकेत विदूषक राजाला म्हणतो:

‘मरकतपुंज म्हणून जो पाचेचा बंगला तो हाच बरें. तर येथें प्रियवयस्यानें तिची (कर्पूरमंजरीची) वाट पहात बसावें आतां. संध्याकाळही होत आला आहे !’

‘संध्याकाळही होत आला आहे !’ यांत कर्पूरमंजरीची व तुशी भेट होण्याचा समय जवळ आला आहे असें विदूषकानें राजास ध्वनित केले आहे. येथें ध्वनीचें सौंदर्य वाच्यार्थास तिरस्कृत करतें यास्तव उत्तम काव्य झालें.

मृच्छकटिकांत दुसऱ्या अंकांत वसंतसेनेजवळ कर्णपूरक कांहीं चमत्कारिक वृत्तांत सांगत असतां म्हणतो:—

‘इतक्यांत काय चमत्कार झाला कीं, त्या दाटांत एक पुरुष होता; त्यानें कर्ण, मणगट, कंठ इत्यादि जीं भूषणस्थानें तीं चांचपून पाहिलीं तीं तेथें कांहीं नाही ! मग खिन्न झाल्यासारखा होऊन त्यानें आकाशाकडे पाहून दीर्घ श्वास सोडला आणि आपल्या आंगावरचा शेल काढून माझ्या आंगावर टाकून दिला ! तो हा शेला पहा !’

येथें भूषणस्थानें शून्य झालेलीं पाहून खिन्न होणें व दीर्घश्वास सोडणें इत्यादि वर्णनावरून चारुदत्ताची (हाच येथें वर्ण्य पुरुष आहे) दानशीलता व दानशूरता हीं व्यंजित झालीं आहेत. फलपुष्पादिसमृद्धि अभ्यागतास अर्पण करून शुष्क झालेल्या वृक्षाची स्थिति जशी त्याच्या दानशूरत्वाची साक्ष देऊन त्याविषयी सप्रेम अनुकंपा उत्पन्न करिते; तद्वत् प्रस्तुतस्थलीं

सर्वस्व दान करून गतश्रीक झालेल्या चारुदत्ताची चारुतर पण अनु-
कंप्य स्थिति सहृदयाला द्रव आणते !

‘ विदूषक—हे काय ? अरे तुम्हां दोघांस येथेंच सूर्यास्त झाला काय ? ’
विक्रमोर्वशी.

पुरूरवा व उर्वशी हीं परस्परांवर अनुरक्त झालीं आहेत असें पाहून त्यांज-
प्रत ही विदूषकाची उक्ति आहे. या उक्तीतील व्यंग्यार्थ स्पष्ट आहे.
व्यंग्यार्थाला प्राधान्य असल्यामुळे येथेंही उत्तम काव्य होय.

‘ कर्पिंजल महाश्वेतेला म्हणतो:—हे राजपुत्रि ! हा मोठाच कालातिक्रम
प्राप्त झाला ! आणि सूर्यनारायणही अस्तास चालला ! ’

कादंबरीसार.

पुंडरीकाची अवस्था फार कठिण आहे; आणि म्हणूनच अनुपेक्षणीय
आहे; त्याला त्वरित भेटून प्राणदान करण्याचा हा समय आहे. शिवाय
मुनिजनाला संसेव्य असा संव्यावंदनकालही प्राप्त झाला आहे. तेव्हां मला
गेलें पाहिजे. असे दोन्ही अर्थ कर्पिंजलाच्या वरील उक्तीत ध्वनित झाले
आहेत. ध्वन्यर्थाचा उत्कर्ष असल्यामुळे येथें उत्तमकाव्य झालें.

उपजाति.

विद्युक्त संकल्प करोनि पाणी, घालू म्हणे पूजुनि चक्रपाणी;

निवे न झारींतुनि नीरत्रिंदु, म्लानत्व पावे वळिचा मुखेन्दु ! ?

वामनचरित्र.

बळी वामनाच्या हातावर दानोदक घालूं लागला तो झारींतून पाणीच
पडेना, तेव्हां बळीला फार वाईट वाटलें; हा या श्लोकाचा वाच्यार्थ आहे.
परंतु बळीची सत्यप्रतिज्ञता व दानाविपर्यां अत्युत्सुकता हीं यांत व्यंजित
झालीं आहेत. या व्यंग्यार्थामुळे प्रस्तुत पद्यास फारच शोभा आली आहे,
तेव्हां येथेंही उत्तमकाव्य होय.

मध्यम काव्य

ज्यांत वाच्यार्थापेक्षा व्यंग्यार्थाचा अधिक चमत्कार नसतो तें मध्यम
किंवा गुणीभूतव्यंग्य काव्य होय.

साकी.

‘ सखे, प्रीतिच्या कलहें जणुं तूं मजवरि फार रुसोनी
बसलिस ऐसें चित्र शिळेवर रंगांनीं काढोनी १
समजावाया ठेवुं लागतो जों पायावरि डोई
अश्रुभरें तों नयन भरुनी दिसेचनासें होई ! २
किती दुष्ट तरि दैव असावें न शके वदावया हें
याहि परीची, सखे, आपुली भेट जयास न सोहे !’ ३

या कै० चिपळुणकरांच्या मेघदूतांतील सावधा आहेत. यांत यक्षाच्या विरहव्यथेचा अनिवारपणा व्यंजित झाला अ.हे. तरी पण दैर्घ्याद्वाराखेपेक्षा वाच्यार्थ त्यापेक्षा प्रस्तुत व्यंग्य अधिक सुंदर नाही. ह्यणजे व्यंग्यार्थ व वाच्यार्थ यथे सारखेच चमत्कारिक आहेत. यास्तव हें मध्यमकाव्य होय.

शिखरिणी.

कर्वीद्रांचीं स्तोत्रें सुरस भरली ज्यांत असर्ती,
अशा त्या कर्णीच्या निकट नयनें दोन असर्ती;
विलोकोनी त्यांतें नयन तिसरें भालगत तें,
असूयेनें जाणों, हिमनगसुते ! लाल दिसतें ?

स्वकृत सौंदर्यलहरी.

या श्लोकांत भगवती आदिमाया हिचे वर्णन आहे. पूर्वार्धांत भगवतीची अद्वितीय स्तुतिपात्रता हें व्यंग्य आहे. पण उत्तरार्धांत या व्यंग्यावर उभारलेली हेतुप्रेक्षा अत्यंत सरस असल्यामुळे वाच्यार्थालाच प्राधान्य आलें आहे व व्यंग्य गुणीभूत झालें आहे. यास्तव येथेही मध्यम अथवा गुणीभूतव्यंग काव्य समजावें. या काव्याला गुणीभूतव्यंग असें म्हणण्याचे कारण असें कीं, यांत व्यंग्य गुणीभूत म्हणजे अप्रधान असतें; वाच्यार्थावर सरशी करणारें नसतें. यामुळे मध्यम काव्यांत व्यंग्य वाच्यार्थाच्या बरोबरीनें किंवा वाच्यार्थापेक्षां कमी चमत्कार उत्पन्न करणारें असें असतें. दोन्ही प्रकारचीं उदाहरणें वरतीं दिलीं आहेत.

अधम काव्य.

ज्यांत शब्द किंवा अर्थ किंवा शब्द आणि अर्थ हे सुंदर असतात पण व्यंग्य मुळीच नसतें तें अधम काव्य होय. याला अवर, कनिष्ठ, अव्यंग्य किंवा चित्र असेंही म्हणतात.

शार्दूलविक्रीडित.

या भूपें पण जिंकिला उभविलें कोदंड चंडाकृति,
महोर्दंड उदंड दंड करिती शाबास माझी धृती;
डोले वोलत बोल तो न धरवे गेलान्चि झोला भला,
आलें चाप अपाप त्यावरि उरीं तो भूतला पातला ?
आला भूमितळासि गर्वपुतळा पिंजारुनि कुंतला,
चापातें उखळावया बळ खळां नाहींचि उच्छृंखळा,
सर्वांगींच कळा विटे मुखकळा झाल्या भुजा पोकळा,
वाजे ऊरगळा स्वदेह सगळा झिंजाडिता आगळा ?

या पद्यांत आनंदतनयानें रावणाची शिवधनुर्भंग करतांना उडालेली तारांबळ रेखाटली आहे. यांत अर्थाच्यापेक्षां शब्दाचेंच वैचित्र्य विशेष आहे. व्यंग्य कांहींच नाही; यास्तव हें अधम काव्य.

शिखरिणी.

मुखाचें सौंदर्य क्षितिधरसुते ! दाटुनि तया,
नसे कोठें मार्ग त्वरित निघण्याला म्हणुनिया;
असे भांगाचा हा नहर रचिला कीं भगवति ?
असें काव्यामार्जी निपुण कवि निःशंक वदती ! ?

स्वकृत सौंदर्यलहरी.

येथें भगवतीच्या भांगावर नहराची उत्प्रेक्षा केली आहे, ती फार समर्पक आहे. तिच्यामुळें वाच्यार्थ फार सुंदर झाला आहे. वाच्यार्थाशिवाय येथें दुसरी सौंदर्याची सामग्री कांहीं नाही. यास्तव येथेंही अधम काव्य जाणावें.

शार्दूलविक्रीडित.

देहातें विसरे, न मृत्युस गणी, हांसेहि, नाचे, रडे,
लज्जा जाय, नुरेचि रीति पहिली, अन्याचि आंगीं जडे;

हैं पानव्यसनीं असे सुख, तरी तें कीर्तिपानीं घडे,
पार्यीं विश्व पडे, न जाय नरकीं, कां मद्यपा नावडे ? १

मोरोपंत कृष्णविजय.

यांत भगवत्कीर्तिपान व मद्यपान यांचें चमत्कारिक साम्य वर्णून शेवटीं व्यतिरेकानें भगवत्कीर्तिपानाचें अलौकिक माहात्म्य सुंदर रीतीनें व्यक्तकेलें आहे. येथें व्यंग्य नाही व शब्दचमत्कारही ह्मणण्यासारखा नाही. केवळ अर्थ सुंदर आहे म्हणून हेंही अधम काव्य होय. अर्थसौंदर्याची आणखी कांहीं उदाहरणे:—

मालिनी.

तरुवर सुफलांच्या आगमं नम्र होती,
जलदहि जलभारें खालतीं शीघ्र येती;
सुपुरुष विनयातें भाग्यकालीं धरीती,
उपकृति करित्यांची जाणिजे हेचि रीति १

प. गो. कृ. शाकुंतल.

वसंततिलक.

हें पांखरूं मजसि थेड्ल काय कामा,
ऐसें नृपा ! न वद, पूरितलोककामा;
मोलें उणें व्यजन तें धरितां पुढारीं,
छाया करी तपनदीप्तिस ही निवारी २

नलोपाख्यान.

गीति.

क्षुद्रा पशुपक्ष्यांची काय कथा, पांचही महाभूतें,
ज्ञानबळें आकळुनी, केलें मनुजें स्वदाससम त्यातें १
विसरुनि परस्परांचा विरोध जलवन्दि सेविती त्यातें,
दासापरि वश होउनि करिती त्याच्या समस्त कृत्यातें २
त्यांचीं वस्त्रें विणिती, रथ ओढिति, लोटितीहि नौकातें,
बहु सांगणें कशाला ? करिती तो सांगतो तयां तें तें ३

मोठे मोठे तरुवर मोडी, फोडीहि जी शिलाराशी,
विद्युल्लता, नरें ती केली संदेशहारिका दासी ! ४

कृ. शा. चि. कृ. विद्याप्रशंसा.

शब्द आणि अर्थ हीं दोन्हीं ज्यांत सुंदर आहेत अशा काव्याचीं उदाहरणें:—

गीति.

ऐसें जों कर्गाशीं शल्य वदे तोंचि शीघ्र ल्या सेना,
मिळती मारणमरणांहूनि दुजे अधिक ज्यांस भासेना १
कुरुपांडवसेनांशीं होतां संग्राम रामशिष्यमणी,
गजयूथावरि हरिसा, धावे मारी अनेक धीरमणी २
अरि एक वाण हाणी तों हाणी कर्ण शर त्या तिपट,
निपट प्रत्युपकृतिपटु झांकी रिपु पसरुनि स्वहेतिपट ३
काढी, जोडी, ओढी, सोडी शर कर्ण लाघवास्तव तें
न दिसे, दिसे शरासन, मंडलहत शत्रुबळहि त्या भवतें ४
हतनरतुरगगजांच्या, रक्ताची गुरुतरंगिणी वाहे,
साक्षात् सरस्वती ती स्वर्गजन जिच्या निमजनें लाहे ५
रक्तनदीच्या स्नाने पाने गंधेहि वीर ते भुलले,
दिसती वसंतसमयीं किंशुकतरु कटककाननीं फुलले ! ६

मोरो० कर्णपर्व.

येथें शब्द व अर्थ यांची, सहृदयाच्या अंतःकरणरूप किल्याची तटबंदी उडवून देण्याच्या कामीं, परस्पर स्पर्धाच लागली आहे असें वाटतें ! आणखी एक उदाहरणः—

शार्दूलविक्रीडित.

छाया नायकसा निदाघसमयीं छाया करी तो विधू,
वायां या हृदया श्रमासि करितो दाय्यादसा हा मधू;
जाया जे रुचली मनीं, तिजकडे जाया न ये कीं पहा,
रायाला न गमे न जाय रजनी आयास होती महा ! १

रघुनाथपंडित—नलोपाख्यान.

यांत नलाची विरहास्थिति वर्णिली आहे.

भाग तिसरा.

स्थायिभाव.

प्रत्येक मनुष्याच्या हृदयांत रति, हास्य, शोक, क्रोध, भय, उत्साह, जुगुप्सा (चिळस) विस्मय आणि निर्वेद (वीट) असे नऊ विकार वीजरूपानें सिद्ध असतात; त्यांस स्थायिभाव असें म्हणतात. त्यांना चिरस्थायित्व असतें म्हणून त्यांना हें नांव दिलें आहे.

विभाव.

रति, हास्य इत्यादि स्थायिभावांस जीं कारणें ते विभाव होत. हे दोन प्रकारचे आहेत: आलंबन विभाव व उद्दीपन विभाव. जसें हास्यरसास आलंबन (आश्रय) विदूषकादि; आणि उद्दीपन (वाढ-विणारे) चित्रविचित्र वेष, भाषण, चेष्टा वगैरे.

अनुभाव.

रत्यादिकांचीं जीं कार्यें ते अनुभाव होत. यांना सात्विकभाव असेंही म्हणतात. ते येणेंप्रमाणें आहेत: स्तंभ [ताठणें], प्रलय [मूर्च्छा], रोमांच [कांटा], स्वेद [घाम], अश्रु, वैस्वर्य [स्वर बदलणें], वैवर्ण्य [रंग पालटणें] आणि कंप.

व्यभिचारिभाव.

कार्योत्पत्तीला साहाय्य करणाऱ्या विकारांना व्यभिचारिभाव असें म्हणतात. हे स्थायिभावांसारखे स्थिर नसून सर्व रसांत वाटेल तसे यथासंभव मिसळतात म्हणून यांस व्यभिचारिभाव किंवा संचारिभाव असें नांव प्राप्त झालें आहे. हे व्यभिचारिभाव एकंदर तेहेतीस आहेत. ते असे:—१ निर्वेद (हा शांतरसांत स्थायिभाव असतो तथापि शृंगारादि अन्य रसांत व्यभिचारी होतो), २ ग्लानि, ३ शंका, ४ असूया (मत्सर), ५ मद, ६ भ्रम, ७ आलस्य, ८ दैन्य, ९ चिंता, १० मोह, ११ स्मृति, १२ धृति, १३ व्रीडा (लज्जा), १४ चापल्य, १५ हर्ष, १६ आवेग

[उमाळा], १७ जडता, १८ गर्व, १९ विषाद, २० औत्सुक्य, २१ निद्रा, २२ अपस्मृति [अपस्मार. विरहावस्थेत याचा संभव असतो.], २३ सुप्ति [झोप], २४ प्रबोध [जागेपण], २५ अमर्ष [दुसऱ्याचा अहंकार शमविण्याची उत्कट इच्छा], २६ अवहित्थ [विकार छपविणे], २७ उग्रता २८ मति [विवेकशक्ति, न्याय, विनय इ०], २९ व्याधि [मनोविकारापासून उत्पन्न होणारे रोग], ३० उन्माद [भ्रम], ३१ मरण, ३२ त्रास [भय] आणि ३३ वितर्क [विचार, तर्क.] यांशिवाय आणखीही काहीं व्यभिचारिभाव कोणी कोणी मानले आहेत.

रस.

विभाव, अनुभाव व व्यभिचारिभाव यांनीं व्यंजनावृत्तीनें (हृदयांत) व्यक्त केलेला जो स्थायिभाव त्याला रस म्हणतात.

शृंगार, वीर, करुण, अद्भुत, हास्य, भयानक, वीभत्स, रौद्र आणि शांत असे मुख्य नऊ रस अलंकारिकांनीं मानले आहेत. यांचे स्थायिभाव अनुक्रमेण रति, उत्साह, शोक, विस्मय, हास्य, भय, जुगुप्सा [चिळस], क्रोध आणि निर्वेद किंवा शम असे आहेत.

शृंगार.

तरुण आणि अनुरक्त अशा स्त्रीपुरुषांच्या परस्परांच्या प्रेमाला रति हें नांव आहे. रति हा स्थायिभाव विभादिकांनीं पुष्ट झाला ह्मणजे शृंगार रस व्यक्त होतो.

संभोगशृंगार आणि विप्रलंभशृंगार असे शृंगारांत दोन प्रकार आहेत.

संभोगशृंगार.

जेथें नायक व नायिका यांचा समागमप्रसंग वर्णिला असतो तेथें संभोगशृंगार होतो.

आपल्या वाहूचा अवलंब करून जानकीला झोप लागली असें पाहून रामचंद्र म्हणतो:—

शिखरिणी.

गृहाची ही शोभा तशि अमृतवर्षांच नयनां,
असे ही श्रीखंडा परिस सुखदस्पर्श ललना;

हिचा कंठीं बाहू मृदु शिशिर मुक्तासर पहा,
हिचें सारें आहे प्रिय परि न साहेंचि विरहा ! १

उ. रा. च. अं. १

येथें जानकी आलंबनविभाव, एकान्त व उपवनशोभा उद्दीपन-
विभाव, बाहूस्पर्श अनुभाव व हर्ष हा व्यभिचारिभाव आहे. यांनीं रति
हा स्थायिभाव परिपुष्ट होऊन शृंगार व्यक्त झाला. प्रस्तुत श्लोकांतील
शृंगार किती मधुर व समर्याद आहे !

मोरोपंतांनीं कृष्णविजयामध्ये रुक्मिणीविनोद वर्णिला आहे तो
प्रसंग असाच सुंदर आहे. यास्तव त्याचा उतारा खालीं देतो.

स्वधरा.

पर्येकीं आपुल्या स्वप्रियतम असतां एकदा त्यास देवी
वैदर्भी चामरातें धरुनि लसदुरोहार ढाळुनि सेवी;
' मी धन्या बहूभा कीं मजजवळिं वसे नित्य ' ऐसेंचि मानी,
साक्षी तत्काळ जाणे करि कुतुकनिधि श्रीश तदूर्ध्वहानि ?

पृथ्वी.

म्हणे विभु, नृपात्मजे ! गुणवती अशी तूं बरी,
नसें उचित मी पती, गति मतिभ्रमं ही खरी !
स्वरूप अनुरूप तूं सुमुखि ! भूप आतां तरी,
वरीं, हित चुके जरी कुशल तें पुन्हां सांवरी २
स्वदोष बहु दाखवी, गुण धराधवाचे वदे,
सतीस ' चुकलीस तूं ' म्हणुनि ताप तो देव दे;
नवीन कटु शब्द ते सकळ काळजा लागती
सुतप्त-शरसे मनीं, समजली निज त्याग ती ३

शिखरिणी.

जयीं ती श्रीमूर्ति श्रवणकटु अत्यंत वदली,
पडे जैसी वातें फलदलभराक्रान्त कदली;

स्वयं मूर्च्छामग्ना उचलुनि सती सांत्वन करी,
जसें पंकोद्धारें करुनि करिणीचें वनकरी ४

शार्दूलविक्रीडित.

वैदर्भास म्हणे प्रियंवद अहो ! मच्छब्द जे हे तुतें,
ज्ञाले तापकर प्रतप्तशरसे मूर्च्छेसही हेतु ते,
कांहींही मृदुमानसे ! तव मनें नाहींच कीं साहिलें,
म्यां केला परिहास हा सति ! कसी तूं कोपसीं पाहिलें ! ५

पृथ्वी

कसें वदसि पाहसी चलकटाक्षमोक्षेक्षण,
प्रिये ! भृकुटिशोभि हें मुख तुझे पहावें क्षण;
असे अधरपल्लवस्फुरण लेचनीं शोणता,
गृही जन तयास या परिस लाभ तो कोणता ! ६
विनोदरससागरीं रमति मीनसे दंपती,
अशा कलहसांत्वनीं दिवसयामिनी संपती !
म्हणोनि परिहास हा सहज आजि केला लसे
तुझे मुख न, भीतिला न धरि नाथिक लालसे !

विक्रमोर्वशीयामथ्यें पुरुरव्याची उर्वशीप्रत उक्ति आहे:—

मालिनी.

शशिकर सुख माझ्या तेचि गात्रास देता,
स्मरशर अनुकूल स्वान्तरीं तेचि होती;
सुमुखि ! विरस जें जें वाटलें वस्तु मातें
प्रिय सकळाहि झालें संगमानें तुझ्या तें ?

वामनपंडितांच्या भामाविलासाचा मासला पहा:—

नारदानें दिलेलें पारिजातपुष्प कृष्णानें रुक्मिणीला दिलें तें सत्यभा-
मेला सहन झालें नाहीं, म्हणून ती कृष्णावर रुसली. त्या रुसव्याचें वर्णन
प्रस्तुतपद्यांत आहे:—

कृष्णाला भामा म्हणते:—

शिखरिणी.

वदे भामा कोपे अति विकल चावूनि अधरा,
धरापृष्ठी नाही ठक तुज असा अंबुजधरा !
धरावे या अंकी शिर अजि तिचे पक्षिगमना,
मना आले देणे कुसुम जिस ते कंसदमना ?

वसंततिलक.

तों नेत्र मोडुनि वदे ढकळूनि मांडी,
भ्रमंडली भ्रमण, अंगुलिभंग मांडी;
तो कृष्णजी करुनि हास्य म्हणे अहाहा !
वेडे ! अनर्थ इतुक्यास्तव कां महा हा २

स्वागता.

अर्पितां मुनिवरें सुमनातें, वाटलें प्रथम हेंचि मनातें
कीं असा तरु पुरीत असावा, त्यांतही स्वसदनीच वसावा ३
फूल देउनि तिला उतराई, होइ मी समज हे चतुराई;
देतसें तरुचि तो तुजला गे, खेद हां न करणें तुज लागे ४

भुजंगप्रयात.

तुतें वृक्ष देणेंचि या लागि आधीं, फुलें नाशिला जो तिला होय आधी;
न जाणोनि केले तुवां कष्ट भारी, समाधान ऐसें करी कैटभारी ५
अशी ते बुझावोनि रंभोर हातें, तिच्या धूतसे हो मुखांभोरहातें;
उठी लावुनी वाटल्या केशरा जी, स्वहस्तांबुजीं विंचरी केशराजी ६

मालिनी.

कारि हरि यमुना हो मूद गंगावनाची, मिरवि धवलपुष्पीं दीप्ति गंगावनाची;
सित असित नद्यांच्या संगमीं श्रीत्रिवेणी, तशिच यदुपतीनं घातली चित्रवेणी ७

उपजाति.

मुखेंदु शोभे बहु भामिनीचा, नीचा दिसे हा पति यामिनीचा;
नक्षत्रसेना जशि सिंधुजाची, ज्याची चमू मौक्तिकसिंधुजाची ८

विप्रलंभशृंगार.

अनुरक्त नायक व नायिका यांचा विरह जेथे वर्णिला असतो तेथे
विप्रलंभशृंगार होतो.

मालतीच्या दर्शनांनं उत्कंठित झालेला माधव म्हणतो:—

शिखरिणी.

निजे सौंदर्ये ज्या सहृदयमनाला रमविती
अशा संख्यातीत क्षितितलिं दुज्या वस्तु असती;
तथापि श्यामा ती जरियं निरखिली तोच मजला,
खरा जन्मामध्ये शुभ दिन असा एक गमला ?

मालतीमाधव.

येथे मालती आलंबन, मालतीदर्शनाचं स्मरण व उद्यान उद्दीपन-
बिभाव, विलाप अनुभाव, मालतीच्या प्राप्तीविषयी वितर्क, चिंता,
औत्सुक्य, व इतर वस्तूविषयी निर्वद हे व्यभिचारिभाव; या सर्वांना रति हा
स्थायिभाव पुष्ट होऊन शृंगार सुव्यक्त झाला.

कृष्णानं सांत्वन करण्याकरितां पाठविलेल्या उद्धवाला कृष्णविरहानें
व्याकूल झालेल्या गोपिका हणतात:—

गीति.

कुब्जेच्या भाग्यांचा भारी भर आजि आमुचा सरला,
सरला असोनि आम्ही वक्रा, वक्रा असोनि ते सरला ! १
उद्धवर्जा ! केली कीं ती कुब्जा पूर्णकामना सजुनी,
त्यजुनि नवी रसिकाच्या मैत्री येईल कां मनास जुनी २
जेणं माय त्यजिली, दे बहु लालन करुनि उद्धव जी,
त्या आम्ही कोण ? वृथा रुसतो मुग्धा हणोनि उद्धवर्जा ! ३

मोरोपंत-गोपीप्रेमोद्धार.

मुग्ध व मधुर विप्रलंभगांशूराचा हा उत्कृष्ट नमुना आहे. यांत पंतांनीं
आपलें अप्रतिम चातुर्य खर्ची घातलें आहे ?

शाकुंतलांत तिसऱ्या अंकांत शकुंतलेचा विरह झाल्यावर दुष्यन्ता-
ची उक्ति:—

वसंततिलक.

ही शेज हें मदनलेखनपत्र साचें,
हातांतलें गलित भूषण हें विसांचें,

पाहूनियां वरुनि दृष्टिस काढवेना,
शून्याहि वेतसगृहांतुनि जाववेना ! १

परशुरामपंत गोडबोले.

मेघदूतामध्ये विरही यक्ष मेघाजवळ आपल्या प्रियपत्नीच्या स्वरूपाचें
वर्णन करतो:—

साकी.

अंग जयेचें पातळ, रंग हि चंपकफुलासमान,
दंतर्पाक्त कीं कुंदकळ्यापरि दिसते विराजमान १
जेविं तोंडलें पिकलें तेवीं ओंठ खालचा लाल,
विरहं असती शुभ्र जाहले जीचे नाजुक गाल २
विशाल चंचल काळे डोळे जे कां विलासखाणी,
मनांत झुरती हरिणबालकें बघुनि तयाचें पाणी ३
मत्तगजापरि मंद चालणें, उणें न कोठें कांहीं,
विधिच्या हातुनि दुसरें ऐसें रूप उतरलें नाहीं ! ४

यापुढें तो यक्ष आपल्या प्रियेची विरहामुळें कशी स्थिति झाली
असेल ह्याचें चित्र रेखाटतो:—

साकी.

घना, या खुणांवरुनि ओळखी अपुल्या, वा, वाहिनीला,
मुख्य साहवा प्राणाचि आहे जी या मम शरिराला १
भाषण जाचें परिमित मंजुल सरस आणि हितकारी,
मी नसल्यानें जवळ एकटी पडुनि झुरे जी भारी २
वर्पाकाळीं मज आठवुनि क्षणोक्षणीं दुःखानें,
वाळुनि गेली असेल जी बहु, नलिनी जेविं हिमानें ३
रडुनि रडुनियां सुजले डोळे असतिल खचित तियेचे,
उष्णश्वासें कोमल ओंठहि सुकले असतिल साचे ४
गाल टेंकुनी हस्ततलावरि जी चिंतातुर बैसे,
अलक लोंबती मुखावरी तें, कमळीं मधुकर जैसे ५

किंवा तूंची घना, झांकिरी जेवीं शशिबिंबाला,
 ताचि साजते बरवी उपमा मून तिच्या वदनाला ६
 पहाशील तूं तिला कदाचित् देवांतें पुंजतांना,
 किंवा ध्याउनि माझी मूर्ती चित्रपटीं लिहितांना ७
 असेल अथवा पिंजऱ्यापाशीं उर्भा पुसत मैनेला,
 ' कां गे आठवतो तुजला तो प्राणसखा रंगेला ?' ८
 घेउनि हातीं सारंगी वा कालक्रमण कराया,
 स्वयें राचियलीं मजविपर्यींचीं लागे गीतें गाया ९
 तें डोळ्यांतुनि गळुनि अश्रुजळ जाई भिजोनि तार,
 स्वयें घेतला मधेंचि विसरे अलाफ वारंवार ! १०

पद्यरत्नावली.

वीर.

विभावानुभावांदिकांनीं उत्साह हा स्थायिभाव पुष्ट झाला असतां वीररस व्यक्त होतो. जसें:—

स्रग्धरा.

दंती म्यां देवदंती धरुनि मुरडिला शैल कैलास गाढा,
 घेतां हस्तीं समस्तीं कडकडति कोडे काय ती कालदाढा !
 येथें या कांबिटाचा गरिमगुण किती प्रौढि ही कोण येणें
 माझ्या गाजोनि भूजा ह्यणति मज असा कायसा यास घेणें ! १

आनंदतनय.

सीतास्वयंवरप्रसंगीं शिवधनुष्यासंबंधानें ही रावणाची उक्ति आहे. येथें शिवधनुष्य आलंबनविभाव, शिवधनुष्याच्या भंगाचा पण हा उद्दीपनविभाव, शिवधनुष्याचा उपहास व तें लीलेनें मोडून टाकण्याविपर्यींच्या वलगना अनुभाव, आणि गर्व, धृति इत्यादि व्यभिचारिभाव आहेत. यांनीं उत्साह हा स्थायिभाव पुष्ट होऊन वीररसाची उत्पात्ति झाली.

कर्णपर्वीत कर्णाची शल्याप्रत उक्ति आहे:—

गीति.

कर्ण हणें गुणवद्रुण जाणें गुणवन्त अगुण नेणेची,
 प्रसवे तीच अभिज्ञा, शल्या तैशी न वांझ वेणेची १
 पार्थ-वधाचें साधन, आहे तें सांगतों तुला जेणें,
 आज द्वैरथयुद्धीं, विजयाचे प्राण निश्चयें घेणें २
 आहे अहिमयसायक, मृदुचंदनचूर्णपूर्ण भात्यांत,
 त्यावांचुनि शर दुसरा, नाहींच क्षोणिवल्हभा त्यांत ३
 तो अहेयशरोत्तम सांडुनि मीं मेरुतींहि फोडीन,
 कवचाची काय कथा, पार्थी कीं केशवींच सोडीन ४
 तूं झालासि कुदेशीं संगरपांडित्य काय तुज ठावें ?
 शल्या कल्याणगुणा पात्र जर्गी पुण्यसंग्रहें व्हांवें ५
 भ्यालासि मूढबुद्धे बडबडशी फार वानिशीं अरिला,
 भाव तुझा मज कळला, धार तुझा मृत्यूच्या भयें हरिला ६
 ते मारितील मज कीं, त्याला मारीन मी स्वबळ जाणें,
 कृष्णाला कर्ण न भी, तनु टाकुनि एकदा असे जाणें ! ७
 दौघांची काय कथा ? जरि कृष्णार्जुन सहस्र येतील,
 तरि माझे शर त्यांच्या प्राणधनातें हिरोनि घेतील ! ८

मोरोपंत.

उत्तररामचरित्रांत रविकुलोत्पन्न वीरशिरोमणीशीं झुंज देण्याचा कु-
 शाचा उत्साह वर्णन केला आहे:—

शार्दूलविक्रीडित.

देवेंद्रप्रमुखामरांस अभया देवोनि सांभाळिते,
 संग्रामीं अपुल्या प्रतापशिखिनें शत्रूंंसही जाळिते;
 जे झाले रविच्या कुळांत नृपती वैवस्वतापासुनी,
 त्यांशीं युद्ध घडेल, काय दुसरें धन्यत्व तें याहुनी ! १

उ. रा. च. अं. ६.

शत्रुघ्नाशीं सामना करण्याकरितां लव सभरभूमीवर सज्ज झाला त्या-
 वेळची त्याची स्थिति आनंदतनय वर्णितात:—

खण्डरा.

सांभाळी बाण माझा मग रघुपतिचें नाम गजॉनि कर्णी,
ओढोनी सोडि तेव्हां गगन गडगडी जंवि वीजा सुवर्णां;
जाती झांकोनि डोळे पडति हयतळीं वीर मूर्छीत जाणें,
शत्रुघ्ना धोर चिंता मृतिसमयीं म्हणे रक्षिजे राघवानें ?

अभिमन्यु धर्मराजाला म्हणतो:—

गीति.

व्यूहीं शिरेन शरसा, मागें परतेन एक पदही न,
युष्मत्पदप्रसादें होतिल युष्मत्सपत्न मदहीन ?

मोरोपंत-अभिमन्युवधप्रकरण.

समरसिंह पार्थपुत्राच्या मुखांत हे शब्द किती यथार्थ आहेत ! अभि-
मन्यु आपल्या सत्वशील ज्येष्ठपित्यापार्शीं आणखी उत्साह प्रकट करितो:—

गीति.

सौभद्र म्हणे शिरतां व्यूहीं, डोहीं जसा मतंगज वा,
हरिपोत दंतियूथीं, कीं दहनीं करुनिया पतंग जवा ! ?

या पद्यांत मालोपमा अलंकार आहे. शेवटल्या उपमेनें ' प्रसंग
आला तर धारातीर्था देह ठेवीन ' असें ध्वनित झाले आहे. ' मारीन
किंवा मरेन ' हाच एकंदर अभिप्राय वरील पद्यांत व्यक्त झाला आहे.
सोळा वर्षांच्या मुलाचा कोण दर्प हा ! केवढा अहंकार हा ! किती
पौरुष हें !

पुढील आर्यांत पंतांच्या चातुर्याची सीमा दृग्गोचर होत आहे:—

गीति.

ज्येष्ठपित्याला देउनि अभय म्हणे तो सुवीर सूतातें,
' हूं हांक रथ, म्हणावी माय सुभद्रा सुवीरसू तातें, ' ?
तो सूत सुमित्र म्हणे ' भो आयुष्मन् कुमार आपण कीं
हांकिन हरि अरिवरि परि कुरुगुरुशीं गांठि कठिण हा पण कीं, ?
हांसुनि सौभद्र म्हणे ' हटकीन हठें रणांत भीमातें,
शक्रार्जुनकृष्णांशीं करितां समर न शिवेल भी मातें ' ?

एककिडे अल्पवयी, सुकुमार व एकाकी अभिमन्युबाळ; व दुसरीकिडे समर करतां करतां वृद्ध झालेले, धनुष्याशीं खेळतां खेळतां हातांला वट्टे पडून घस्मर बनलेले, आणि कर्ण, अश्वत्थामा इत्यादि अद्वितीय धनुर्धरांच्या श्रेणी ज्यांच्या पाठीशीं चतुरंग सेनेसह कडेकोट तयारानं उभ्या आहेत; ते धनुर्विद्यादीक्षित कौरवसेनापति द्रोणाचार्य आहेत; अशी विषम स्थिति मनांत येऊन 'कठीण रे कठीण ! अभिमन्यु बालकाचें आतां कसें होईल !' असें वाटूं लागतें व अंतःकरणांत कालवाकालव सुरू होते ! परंतु या वीरपुत्राच्या वर निर्दिष्ट केलेल्या दर्पोत्कीर्णी मनाला उत्साह वाटू लागून सहृदयाच्या मुखांतून 'अभिमन्यो शाबास ! अभिमन्यो धन्य तुझी !' असें न कळत उद्गार निघू लागतात. एवढेंच नव्हे तर अभिमन्यूच्या मागोमाग अभेद्य चक्रव्यूहामध्ये अकुतोभय संचार करण्यासही तो प्रवृत्त होतो ! असो. अभिमन्युवध-प्रकरण हें पंतांच्या वाग्देवीचें एक परमाप्रिय विहारस्थल आहे यांत संशय नाही.

उत्साहाचा जो हेतु असेल त्या हेतूचेंच नांव कित्येक ग्रंथकारांनीं त्या वीररसाला दिलें आहे. वरील सर्व उदाहरणांत युद्धाविषयीं उत्साह वर्णिला आहे यास्तव तेथें युद्धवीर जाणावा.

अभंग.

देह जावो अथवा राहो, पांडुरंगीं अमुचा भावो.

तुकाराम.

येथें उत्साहाला भक्ति प्रयोजन आहे; यास्तव भक्तिवीर.

अभंग.

मऊ मेणाहूनी आम्ही विष्णुदास, कठीण वज्रास भेदू ऐसे.

तुकाराम.

या उदाहरणांत दान व युद्ध यासंबंधी उत्साह व्यक्त झाला आहे यास्तव येथें दानवीर व युद्धवीर.

गीति.

भिक्षा मागूनि तिचें ठेवीचें ऋण कसेंहि फेडीन,

परि कीर्तिविघातक जें अनृत मुखांतुनि कधीं न काडीन ?

परशुरामपंत-मृच्छकटिक अंक ३.

ही चारुदत्ताची उक्ति आहे. हिच्यांत सत्याचरणरूप जो धर्म तो उत्साहाचा हेतु आहे यास्तव येथें धर्मवीर.

उत्तररामचरित्रांत रामचंद्र म्हणतो:—

गीति.

जनरंजनाहुनि मला स्नेह दया सौख्य हें अधिक नाही,
किंवाहुना जानकिही टाकिलिया मज नसे व्यथा कांहीं ?

येथेही धर्मवीरच आहे. कारण, प्रजारंजन हा राजाचा धर्म होय. हा धर्म येथे उत्साहाचे प्रयोजन आहे.

वसंततिलक.

सृष्टि-स्थिति-प्रलय जो करितो जगाचे,
तच्छासन स्फुट मला अविलंब्य साचें;
हें अग्निहोत्रिधन सन्निध नाश पावें,
याचेंहि रक्षण मला उचित स्वभावं ?

भुजंगप्रयात.

यया एक सिंहा असे रे उपाय, तुवां भक्षिजे आज माझाचि काय;
जिचा वत्स तान्हा घरीं वाट पाहे, तिला सोडण्याची करावी कृपा हे ?
रघुवंश-मराठी-भाषांतर. स. २.

दिलीप राजा वसिष्ठाच्या धेनूची सेवा करित असतां एके दिवशीं अरण्यामध्ये एका सिंहांने त्या धेनूवर उडी घातली. तेव्हां धेनूविषयीं दया उत्पन्न होऊन राजा सिंहाची प्रार्थना करूं लागला तो हा प्रसंग आहे. येथें दया हा उत्साहाचा हेतु आहे यास्तव दयावीर.

महावीरचरित्राच्या पांचव्या अंकांत वाली रामचंद्राविषयीं उद्गार काढीत आहे:—

गीति.

होतील नेत्र माझे सफलचि देखोनि रामदमनातें,
गर्वाची कंडूही मिळविल बहु गोडशाचि शमनातें ! ?

भुजंगप्रयात.

असे भार्गवातें जयें जिंकियेलं, जयें सत्यधर्मे जनां रंजवालें;
गुणांची अशी खाणतो रामराज, बघायासि आलों असें त्यास आज ! ?

यावर रामचंद्र वालीला म्हणतो:—

गीति.

भेटसि आज सुदैवं बोलासि जें योग्य तें महाभाग,

परि तूं अशस्त्र असतां राम करीं शस्त्र घे, कसा योग ! १

यानंतर वाली व रामचंद्र एकदम एकाच उक्तीचा आश्रय करून परस्परांस म्हणतात:—

गीति.

वीराच्या संगतिचा उत्सव मोठाच आज अनुभविला,

परि तूं गेल्या वरतीं वीर जर्गी कोणिही नसे उरला ! १

प्रस्तुत स्थलीं वालीच्या उक्तींत युद्धवीर, रामचंद्राच्या उक्तींत युद्धवीर व धर्मवीर आणि दोघांच्या उक्तीमध्ये पुन्हां युद्धवीर असून त्यांत थोडी दयावीराची लकेर आहे.

गीति.

दैवींचि गांठ पडली आतां मी मन तुझे न मोडीन,

सोडीन प्राणांतें परि तुज शरणागता न सोडीन ?

मृच्छकटिक अंक ७.

ही चारुदत्ताची आर्यकाप्रत उक्ति आहे. क्षमा उत्साहाला हेतु असल्यामुळें यथं क्षमावीर आहे. इतर वीरही या उदाहरणांवरून कल्पनेनें वसवावे.—

करुण.

विभावानुभावांनीं शोक हा स्थायिभाव पुष्ट झाला असतां करुणरस व्यक्त होतो.

रामानें वनवास स्वीकारावा व भरताला राज्याभिषेक व्हावा अशा-विषयीं कैकेयी हट्ट धरून बसली त्यावेळीं दशरथ तिला म्हणतो:—

गीति.

निजसुतवियोगाविह्वल सत्यच्युतिभीत तो असा विनवी,

कैकेयि ! तुझे ठायीं निर्दयता हे अशी असावि नवी ! १

वय माझे बहु गेलें, पुत्रोत्पत्यर्थ यत्न बहु केला,
 त्यांशीं वियोग करितां, न कशी धरिशी मदंतशंकेला ? २
 तुज राज्य सर्व दिधलें आणिकही माग जें अभीष्ट तुला,
 गुणवदपत्यवियोगकेशासि जगत्त्रयीं नसेचि तुला ३
 काय तुझा रामानें केला अपराध सांग गे प्रमदे,
 कां माझ्या बाळावरि करिशी हा कोप सांग गे श्रमदे ४
 हा राज्ञि ! पुत्र माझा सुकुमार कुमार बहु विनीत कृती,
 स्वत्पदलीन तरीहा याविषयीं कां तुझी अशी प्रकृती ? ५
 कां मति धरिली नंदनीवियोगवर्णांत कांत होमाया !
 कां मज वृद्धावरली कैकेयी त्यागिली अहो माया ! ६

येथें आलंबनविभाव रामचंद्र, उद्दीपनविभाव कैकेयीचा रामाला
 वनवासाला पाठविण्याविषयींचा हट्ट, अनुभाव रामाचे गुण आठवून वि-
 लपन, व्यभिचारिभाव मोह, चिंता, दैन्यइत्यादि; अशा प्रकारांनीं स्थायि-
 माव जो शोक त्याची पुष्टि झाली आहे व करुणरस व्यक्त झाला आहे.

अभिमन्यु चक्रव्यूहांत सांपडून मरण पावला हें वर्तमान पांडवांस
 समजतांच त्यांच्या शिबिरांत झालेला प्रकार श्रीधरकवि वर्णन करितातः—

ओंब्या.

रथाखालीं पडला अर्जुन, पुत्रशोकें करी रुदन,
 मग श्रीकृष्णें संवोखून, सावध केलें पार्थासी १
 अर्जुन अवध्यांस धिक्कारित, जळो जळो तुमचा पुरुषार्थ,
 इतके असतां माझा सुत, कां संग्रामा पाठविला २
 उपलब्धनगरीहृनी, उत्तरा सुभद्रा धांवोनी,
 त्वरें आल्या त्रैसोनि वहर्नी, हृदय पिटीत अतिदुःखें ३
 सुभद्रेतें न धरवे धीर, शरीर टाकिलें पृथ्वीवर,
 माझा अभिमन्यु सुकुमर, दावा एकदा पाहीन मी ४
 हे अभिमन्या कमललोचना, हे सौभद्रा चंद्रवदना,
 हे कामलांगा मधुरभाषणा, ये धांवोनि मज भेटें ५

हे घनश्यामवर्णा, हे अभिमन्या प्रति-अर्जुना,
 हे महार्धारा सुहास्यवदना, ये धात्रोनि मज भेंट ६
 द्रौपदी म्हणे अभिमन्या, हे वत्सा सद्गुणनिधाना,
 हे तरुणा तुझी अंगना, उत्तरा आतां काय करील ? ७
 हे किशोरवया परम उदारा, समरर्धारा प्रंतापशूरा,
 पांडवकुलदीपका सुंदरा, केली त्वरा सर्वा आर्धीं ८
 बोले सुभद्रा वेल्हाळ, इतुके वीर असतां सबळ,
 सांपडला व्यूहामाजी बाळ, पाठी कोणी न राखेची ९
 विकळ पडतां माझं किशोर, जयद्रथं दिधला लत्ताप्रहार,
 धिग् गांडीव धिक् तूणीर, धिग् यदुवीर पार्थ पै १०

दमयंतीचा नलप्रीत्यर्थ विलापः—

वसंततिलक.

‘ प्राणेश्वरा ! त्यजिशी कां मज एकलीला,
 होऊनिया वश तया अदया कलीला ?
 गेलास, हाय ! नलराय ! कुठें ? वदान्या,
 अन्या न होय भुवर्नी मजशी अधन्या ’ १
 ‘ त्वां अश्वमेध करुनी बहु दानकेलें,
 वैरी तसें यशहि थोर दिगन्ति नेलें;
 ऐसें असोनि दयितेविप्रयीं न वाटे
 चित्तीं दया ! तव दयानिधि काय आटे ? ’ २
 ‘ जें जें समक्ष वदलासि मला, उदारा !
 तें तें प्रिया ! स्मर; कशी त्यजितोस दारा ?
 जें काय हंस वदले तुजला मलाही,
 आणूनि तें मनिं विचार करुनि पाहीं ’ ३
 ‘ प्राणप्रिया सहृदया ! वद शब्द कांहीं,
 प्राणप्रियेस तव रक्षक येथ नाही,
 मंदस्मिता करुनि हर्षविलेसि जीतें,
 कां आजि मौन धरुनी छळितोसि तीतें ? ’ ४

‘ज्याचें पवित्रतम नाम जगास तारी,
 औदार्य अर्थजनसंघविपत्ति वारी,
 यद्वीर्य वैरितरुणीनयनांबु हारी
 तो कां विपन्नवनितार्ति न दूर सारी?’ ५

पद्यमंजरी.

अज इंदुमतीविपर्याी शोक करतो:—

साकी.

‘इंदु यामिनी; अंबुद, चपला; चक्रवाक, चक्रांगी;
 फिर्खान भेटती परस्परांतें प्रेम, चारुतरांगि !’ १
 ‘म्हणुनि तयांना सुसह वाटतो विरह, न तैसा मातें
 भेट न आतां अपुली पुनरपि, जातां यमसदन.तें’ २
 ‘कोमलपल्लवशय्याही तव मृदुतनुलागि रूपावी
 तीच तनु अतां साहिल सखये ! चिताधिरोहण केवी ?’ ३
 ‘भेटशील तू पुन्हां कदाचित् ऐशी होती आस,
 आज प्राणेश्वरि ! परि गेली समूळ ती विलयास’ ४
 ‘सुंदर नयनानंदकर अशा असती वस्तु अपार,
 मनोविनोदनशीले ! तुजविण दिसती सकल असार’ ५
 ‘ज्यांतें परिमुनि मोदभरानें रसिक तुकावितो मान,
 प्रियंवदे ! तव विरहें न रुचे कर्णमधुर तें गान !’ ६
 ‘वसंतलक्ष्मी रम्य उपवनीं करिते विविध विलास,
 कुरंगनयने ! तू नसल्यानें रंग फिकाचि तयांस’ ७
 ‘अलंकार रमणीय, मनोहर वसनं, निष्कळ झाली,
 मृदुशय्येसाहि आजि, विलासिनि ! काय अवकळा आली !’ ८
 ‘होतिस सखये ! विश्वासाची गृहिणी चतुर हुपार,
 संकटकालीं दिलीस मसळत मजला हितकर फार’ ९
 ‘एकांतांतिल हितगुज करुनी रंजविलेंसि मनास,
 प्रियशिष्याही होउनि शिकालिस संगीतादिकलांस !’ १०

- ‘ ऐशा तुजला क्रूरकृतान्तें आजि हिरावुनि नेलें,
हाय हाय ! मग काय राहिलें ! सर्वस्वचि मम गेलें ’ ११
- ‘ सुहास्यवदने ! सुगंध, रुचिकर, म्यां घेउनि उरलेलें,
मधु येथें आतांचि सखे ! त्वां हर्षे प्राशन केलें ’ १२
- ‘ त्यावरि आतां उष्णब्राष्पयुत वरती पाठविलेला,
जलांजली तूं घेशिल कैसा न कळे मम चित्ताला १३
- ‘ गजान्तलक्ष्मी अजगेहान्तरिं फुकट नांदते, बाले !
तुझ्यावरोवर खरें तयाचें सुख अस्तंगत झालें ! ’ १४
- “ आम्रवृक्ष हा सरस, असे ही नामा प्रियंगुवेल,
बाइ ! जोडपें किति तरि यांचें नयनां गोड दिसेल ! ” १५
- ‘ असें बोललिस मात्र ! हातुनी घडलें नाहीं कांहीं,
लगिन तयांचें न लावितां तुज जाणें योग्यचि नाहीं ’ १६
- ‘ ज्याचे दोहद तुवां पुरविलें वामचरणघातांनीं,
अशोक तो हा भरुनी जाइल, रासिके ! मधुरफुलांनीं ’ १७
- ‘ तत्सुमनांनीं आजवरी तव केश अलंकृत झाले,
त्यांचा आतां अंजलि कैसा देऊं तुजला, बाले ! ’ १८
- ‘ अखंड लक्ष्मी, दक्ष सर्वाजन, तनय रूपगुणवान,
पाति अजही हा तुला मानितो मुख्य साहवा प्राण ’ १९
- ‘ असा असुनिया प्राणसखे ! हा थाटदार संसार,
काय मांडिलें असें तुवां हें मरणकार्य अनिवार ? २०
- ‘ कटाक्ष चंचल हरिणीमध्ये, मंद गमन हंसींत,
अभिनय पवनें डोलविलेल्या नवकोमलवर्ह्यांत ’ २१
- ‘ मधुर बोल पिकवदनीं तेवीं, ऐसे गुण हे मागे,
रमवाया मज तुवां ठेविले करुणा थेउनिया गे ! ’ २२
- ‘ उपाय तव हे अपाय करिती तापवूनि मम काय,
हाय हाय ! पुरवेल जरी हें जीवित सोडुनि जाय ’ २३

अद्भुत.

विभावानुभावादिकांनीं परिपुष्ट झालेला जो विस्मय स्थायिभाव त्याला अद्भुतरस क्षणतात.

स्रग्धरा.

पाळायला लोक सारे धनुधर भगवान् हा धनुर्वेद झाला,
रक्षायला ब्रह्मवृंदाप्रति धरुनि तनू क्षात्र कीं धर्म आला !
सामर्थ्याचा गमे हा समुद्रय अथवा हा गुणांचा विसावा,
कीं हा कल्याणरूपें परिणतचि जगत्पुण्यराशीं असावा ?

उत्तररामचरित्र.

अत्यद्भुत पराक्रमी लवाला पाहून ही रामाची उक्ति आहे. येथें आलंबन लव, उद्दीपन अपूर्व क्षात्रतेज, अनुभाव अश्चर्यचकितपणा आणि व्यभिचारिभाव तर्क वगैरे; यांनीं विस्मय हा स्थायिभाव पुष्ट झाला आहे. आणखी उदाहरणें:—

स्रग्धरा.

रामें लोकाभिरामें मदनशतसमें पूर्णकल्याणधामें,
लीलाभ्रभ्रूलालामें तुकुनि शिवधनु वोटिलें पूर्णकामें,
वोढी घेतां तडाडी निविड दशदिशीं घोष मोठा झडाडी,
मध्यें भंगे कडाडी प्रतिनिन्द नर्भी मेघ जैसा गडाडी,
आनंदतनय.

रामचंद्रानें शिवधनुर्भंग केला त्यावेळचे हें आश्चर्यकारक वर्णन आहे-

वसंततिलक.

चित्रापरी तनु तिची रचिली विधीनें,
चातुर्य सर्व खरचोनि कलानिधीनें,
स्त्रीरत्नसृष्टि मज ही दिसते निराळी,
झाली नसेलचि कधीं अशि पूर्वकालीं ?

शाकुंतल-अंक २

वसंततिलक.

धाता करीच करिता मृदु हे न होती,
या कारणास्तव मनोमय मूस ओती;

तेथें भरोनि पहिला रस पूर्ण केली,
 ओंतीव हें न घटिताकृति बोलिजेला ?

या दोन्ही श्लोकांतही अद्भुत रसच आहे. श्रृंगार त्याच्या अंगभूत आहे.
 शार्दूलविक्रीडित.

शैलांचीं शिखरंनि येति वरती ! जति मही खालती !
 अंतर्लीनपणा त्यजूनि तरुच्या शाखा पहा हालती ;
 रेखाप्राय नद्यांत सत्वरगती पाणी कसें दाटतें,
 हा भूगोल अति त्वरें मजकडे येतो असें वाटतें !

शाकुन्तल-अंक ७.

दुष्यंतराजा स्वर्गातून खालीं भूलोकावर येत असतां त्या वेळेच्या दे-
 खाव्याचें विस्मयजनक वर्णन राजा करीत आहे.

अभिमन्यूचा अद्भुत पराक्रम ऐकून धृतराष्ट्र संजयाला म्हणतो:-
 गीति.

अंध म्हणे 'रे संजय, हें त्या पौत्रासि वर्ष सोळावें,
 लोळावें मांडीवरि, तेंगें द्रोणादिकांस घोळावें ! ?

मोरोपंत-द्रोणपर्व.

हास्य.

विभावानुभावादिकांनीं हास्य हा स्थायिभाव पुष्ट झाला म्हणजे
 हास्यरस व्यक्त होतो.

अभंग.

भ्रताराची दाढी, कांतेची ती वेणी, एकत्र करोनी, ग्रंथी देत ?
 करोनी कौतुक, निघोनीया गेला, अरुणोदय झाला, तये वेळीं २
 गोदोहना लागीं, गोपिका उठत, वेणी असडत, दाढी संगें ३
 भ्रतारासि तेव्हां बोलते कामिनी, न धाये अजेनी, मन कैसें ४
 भ्रताराची दाढी ओढितांची ताण, सक्रोध होऊन, बोलतसे ५
 मस्त होवोनीया, माजली धांगडी, करिशी ओढाओढी मजलागी ६
 नामा म्हणे तेव्हां, उठोनी बैसती, आश्चर्य करिती, मनामाजी ७
 गोपी गोप तेथें, पातले त्वरीत, हांसती समस्त, देखोनीयां ८

कृष्ण म्हणे कैशी, बांधिशी मजला, बांधिलें तुजला, भगवंतें ९
पायां पडताती, रडोनि बोलती, सोडवा म्हणती, आह्मांलार्गी १०
नामदेव.

येथे गोप व गोपिका हीं (नवरात्रायको) आलंबन दाढी व वेणी यांची प्रथी ही विलक्षण चेष्टा किंवा विपरीत क्रिया उद्दीपन, इतर गोप व गोपी येऊन त्यांनीं एकमेकांत हंसणें, थडा करणें हा अनुभाव आणि हर्षादि व्यभिचारिभाव यांनीं हास्य हा स्यायिभाव पुष्ट होऊन हास्य-रसोत्पत्ति झाली.

शार्दूलविक्रीडित.

नाहीं चोरित भूषणें युवतिचीं जैशीं लतेचीं फुलें,
विप्राचें धनही कधीं न हरितों यज्ञार्थ संपादिलें;
दाईपासुनि लेंकुरें नच कधीं वित्तार्थ मी चोरितों,
कार्याकार्यविचार चौर्यसमयीं चित्तांत मी राखितों ?

मृ. क. अं. ४

ही शार्दूलकाची मदनिकेप्रत उक्ति आहे. चोरी करणें हेंच कृत्य मुळीं अन्यायाचें आहे. मग ती चोरी कशाचीही असो. असें असतां आपण चोरी करतो ती फार विचारपूर्वक व कोणाचा घातपात न होईल अशा शिताफीनें करितों अशी स्वताची प्रतिष्ठा शार्दूलक मदनिकेजवळ सांगत आहे ! जणूं काय चातुर्यानें गुन्हा करणें हें भूषणच आहे असें न्यास वाटतें असें कर्वाणें दर्शविलें आहे. येथे हास्यरसोत्पत्ति होते. येथे हंसू गालांतल्या गालांत येण्यासारखें आहे. अशा हास्याच्या प्रकाराला स्मित म्हणतात. खालची गीतिही स्मिताचेंच उदाहरण आहे.

गीति.

ऐसें वदे कवच दे त्या श्रितकुशलावहास ल्यायाला
तद्धारणीं चुके तो, कन्या पाहोनि हांसल्या ल्याला ! ?

विराटपर्व.

वीराचें अवसान आणणाऱ्या उत्तराला कवच धारण करतां येईना हें पाहून मुळीं हंसू लागल्या असा अर्थ येथे पंतांनीं वर्णिला आहे !

इतर जी हास्यरसार्ची उदाहरणें दिलीं आहेत तीं विकटहास्याचीं आहेत.

वसंततिलक

आणोनि गाढव तयावरि बैसवोनी,
एकास, त्यास बुरणूसचि नेसवोनी;
डोक्यावरी धरुनि सूपाचि छत्र त्याची,
नेती वरात बहु गोजिरिया वरार्चा
घोडे पुढें बहुत चालति कोतवाल,
मध्ये वराश्व धरितो बहु मंद चाल !
भोंतें वन्हाडि जन चालति राजमार्गी,
ऐशी वरात नच पाहिल तो अभागी २

उपजाति.

कुंभारवाड्यांतिल ठाणवंदा, अश्वांत तो अश्व बहुत खंदा;
मांडी ढळेना, वरि राजत्रिंडा, बोले तुह्मी स्वस्थपणेंचि हिंडा ३

इन्द्रवजा.

झाडीत लथा बहु आरडोनि, ख्यां ख्यां करीतो परि ओळखोनी
स्वारी, पहा जेरचि जेर झाला, त्या सोहळ्यानें वर फार धाला ! ४

उपजाति.

पाठाड मोठें बसणार पक्का, कोठें न पावे गरदीत धक्का;
वाघें ठणाणा बहु वाजताती, बुजे न घोडा ! जणुं भद्रजाती ! ५
मुंडावळी बांधुनि खेटराच्या, पलांडुच्या आणि गाजराच्या;
कंठांत घालोनिहि माळिकेला, तो सोहळा फार वरास केला ६
येतां चव्हाड्यांत वरात, टोळी, वधूवरें पाहुनि भातपोळी
ओंवाळुनी टाकिति कीं न यास, हो दृष्टि, पावोत सदा जयास ७

वसंततिलक.

तो जातिवंत जरि अश्व, तरी तयाची
हुक्की बहू उपजली, क्षण लोळण्याची;

तेव्हांचि तें तुरगरत्न बहूत लोळे,
तें दंपतिद्वय धुळींत बहूत घोळे ! <

उत्सवप्रकाश.

हें शिमग्यांतील धुळवाडीच्या प्रसंगाच्या मिरवणूकीचें वर्णन आहे.

शार्दूलविक्रीडित.

मी भीमाप्रति भाउव्राज करितें, कांता हरीची झणे,
माझी ही पुरवा हऊस सखया, जा त्यास आमंत्रणें;
बोले कृष्ण भरीस या पडाशि कां खादाड तो केवढा,
धान्याचा फडशा करील सखये, हेतू त्यर्जा एवढा ?
बोले श्री न उणें अम्हांस, कितिसें खाणार तो ? पाहूं या,
मी वार्दान तयास पोट भरुनी जा बोलवा हो उद्यां;
ऐसा भाग्रह पाहुनी मग हरी आमन्त्रणातें करी,
येई चालत, कांपवी धरणितें, तो भीमही लौकरी २
भीमानें उपडोनियां वटतरू मागींच पत्रावळी,
मोठी कोसभरी करोनि अणिली ! ऐसा पहा तो बळी;
जेवाया वसण्यास लौकर करी चौरंग अद्रीपरी,
बोले, रुक्मिणि, वाढ भूक मजला भारी करी घावरी ३
न्हाऊ घालिन बंधुराज म्हणतें ती रुक्मिणी त्याजला,
राहो न्हाण तुझे क्षुधें करुनियां मत्प्राण हा गांजला,
एकोनि मग रुक्मिणी निघतसे वाढावया सत्वर,
तो नाजूकचि राजपुत्र म्हणुनी मागेंचि घेई कर ४

उपजाति.

हळू हळू वाढितसे तदा ते, मनीं बहु क्रोधाचि ये तयांतं,
घरांत ती वाढुनि शाक जाय, नाणीं पदार्थां तर तोचि खाय ५

इंद्रवज्रा.

एका पदार्थासह भेट नाहीं अन्यास, तो चाटित बोट पाही,
तोंडाकडे, तीप्रति पाठमोरी, जाऊं न देईच असा अघोरी ६

उपजाति.

भातास भाजीस न गांठ येई, क्षणक्षणा फारांचि पाठ घेई,
बाई असें चाळविता कशाला ? बोलावुनी मांडितसा हशाला ! ७

शार्दूलविक्रीडित.

मांडे. भात, वडे, खिरीहि, जिलव्या लाडू बहू झोडिले,
तेवीं पापड, लोणचें, चिकवड्या जे घारगे वाढिले;
तें सारेंचि करोनि चड, नुकता जैसा बसे भोजना,
त्या श्रीची कटि वाढवाढुनि ढिली होतां धरी वेदना ! <
हा नाजूक बहूत बाळ म्हणुनी ठाऊक पूर्वी जरी
होता, भानगडींत या न पडतें कालत्रयीं मी तरी,
ऐसें बोलतसे मनांत, उदरीं याच्या शिरोनी जसा,
राहे राक्षस, पाहिलाहि न कधीं मोठा अधाशी असा ? ९

रुक्मिणीन भीमाला बोलावून एकदा भाउबीज साजरी केली तिचें
वर्णन उत्सवप्रकाशकारांनीं वरील पद्यांत केलें आहे. आणखी उदाहरणें:-

‘ शकार—नाकांस फुलांचा वास ऐकूं येतो, परंतु अंधकारानें भर-
लेल्या माझ्या कानास भूषणांचा शब्द स्पष्ट दिसत नाहीं. ’

परशुरामपंत-मृच्छकटिक. अंक १.

‘ विदूषक—अहो तुम्ही दैवही सुखासुखीं एकमेकांस नम्र होऊन
शेतांतील साळीच्या लोंबराप्रमाणें एकमेकांकडे डोकीं लववितां हें काय ? ’

परशुरामपंत-मृच्छकटिक. अंक १.

‘ विदूषक—अवब ! मसणांतल्या डाकिनीप्रमाणें हिच्या पोटाचा के-
वढा विस्तार हा ! तर काय हिला अगोदर आंत बसवून महादेवाच्या देव-
ळाप्रमाणें मग दरवाजा बांधला काय ? ’

परशुरामपंत-मृच्छकटिक. अंक ४.

‘ न्यायाधीश—काय फिर्याद आहे बोला. ’

‘ शकार—मी तुमच्या कानांत सांगेन ! मी मोठ्या अगडवंत कुळांत
उत्पन्न झालों आहे ! माझा बाप राजाचा सासरा आहे ! आणि राजा
माझ्या बापाचा जांबई आहे ! मी राजाचा मेव्हणा आहे. राजाची बायको
ती माझी सखी बहीण ! समजलां ! ’

मृच्छकटिक.

रौद्र.

विभावानुभावादिकांनीं क्रोध हा स्थायिभाव परिपुष्ट झाला म्हणजे रौद्र रस उत्पन्न होतो.

बादूलविक्रीडित.

हैं दुःखात्मक घोर वज्र शिवलें शश्वत् जयाच्या उरा,
त्या माझ्या भडकावया अवसर क्रोधानला हा खरा;
ध्याया योग्य करीं असे समय हा चापास शापास वा,
या काळीं मजला निवारिल बळें कोणी असा दाखवा ?

उत्तररामचरित्र अंक ४.

रामानें घोर अरण्यांत गर्भवती जानकीचा त्याग केला ही वार्ता सम-
जच्यावर जमक क्रोधाविष्ट झाला त्या वेळची ही त्याची उक्ति आहे.

येथें रामचंद्र आलंवनविभाव; जानकीत्याग उद्दीपनविभाव;
चापाचा किंवा शापाचा स्वीकार करावा इत्यादि संतापयुक्त वचन
अनुभाव; गर्व, उग्रता, आवेश इत्यादि व्यभिचारिभाव; यांनीं क्रोध या
स्थायिभावाची पुष्टि होऊन रौद्ररस व्यक्त झाला आहे.

ओवी.

विकळ पडतां माझा किशोर, जयद्रथें दिधला लत्ताप्रहार,
धिग् गांडीव धिक् तूणीर, धिग् यदुवीर पार्थ पै २

श्रीधर-पांडवप्रताप.

अभिमन्युसंबंधानें ही सुभद्रेची उक्ति आहे.

गीति.

श्री बुडविली महेंद्रश्रीतुल्या मज नसे तिची परवा,
पर वामलोचनेच्या ऐकों न शकेंचि या विलापरवा ?
रे सहदेवा! सत्वर पुष्कळसा अग्नि आण जाच कसा,
जाळूं याचे हे कर, आह्मां हा सोसेवेल जाच कसा ! २

कौरवसभेंत द्रोपदीची विटंबना झाली ती पाहून संतप्त झालेल्या
भीमाची ही उक्ति आहे.

शार्दूलविक्रीडित.

ज्या ज्या शस्त्रधरीं तुझीं नृपशुनीं दुष्कर्म आरंभिलें,
केलें वा अनुमोदिलें दुरुनियां दोषास या पाहिलें;
त्यांची भीमकिरीटकृष्णसकटीं काढोनि मांसें पहा;
देतो आजि दिशांस सर्व बलि भी मत्कर्म आतां सहा ! १

वेणीसंहार.

द्रोणाचार्यांच्या वधानें क्रुद्ध झालेल्या अश्वत्थाम्याची ही अर्जुनादि
वीरांस उद्देशून उक्ति आहे.

शार्दूलविक्रीडित.

चूडाबंधन मोकळें करितसें क्रोधामुळें कंप हा,
झालीं रक्त सरोजपत्रसदृशें नेत्रे कशीं हीं पहा !
यांच्या फारच नाचतात भुवया वक्त्रावरी दीसते,
चंद्रीं लांछनपंक्ति कीं सुकमळीं भृंगावली भासते ! १

उत्तररामचरित्र, अंक ५.

चंद्रकेतूबरोबर युद्ध करण्यास सिद्ध झालेल्या लवाची अवस्था सुमंत्र
वर्णांत आहे तो हा प्रसंग आहे.

गीति

प्रस्फुरदधरदलप्रभु बलभद्र म्हणे ' खरेंचि सांगा रे,
कोठें तो कपटपट्टू ? गांठितसे जो पटांत आंगारे ?
कोठें रथ ? मुसळ पुरे, कवच कशाला ? धनुष्य राहों द्या,
वत्सेला निजधर्षणकरखलदंडोत्सवासि पाहों द्या ' २
पर्वी अर्णव तैसा भगवान् बलभद्र पुष्कळ क्षोभे,
संध्यारागसुरंजितशरदभ्राह्मि फार तो शोभे. ३

मोरोपंत-कृष्णविजय.

सुभद्रेला यतिवेषानें अर्जुनानें पळविलें त्या वेळीं बळरामास अत्यंत
कोप आला. त्याचें हें वर्णन पंतांनीं केलें आहे.

भयानक

भीति हा स्थायिभाव विभावादिकांनीं पुष्ट झाला म्हणजे भयानकरस होतो.

चांडाळ—अरे पहा हें दक्षिणश्मशान दिसत आहे. याला पाहून वध्य पुरुष भयाने प्राण सोडतात ! पहा:—

ओंवी.

अंधं कलेवर शूलशिरीं, अंधं लांबतसे भूमीवरी,
कोव्हे लांडगे एकेसरी, ओढिताती खावया ?

मृच्छकटिक अंक १०

चारुदत्ताला सुळावर देण्याकारितां श्मशानभूमीकडे कांहीं चांडाल घेऊन गेले. त्या श्मशानाचें वर्णन एक चांडाळ करित आहे; तो हा प्रसंग होय.

येथे श्मशान आलंबन त्यांतील देखाव्याचें वर्णन उद्दीपन; (गम्यमान) कृप, रोमांच इत्यादि अनुभाव व शंका दैन्य वगैरे व्यभिचारिभाव. यांनीं भीति हा स्थायिभाव पुष्ट होऊन भयानकरस निष्पन्न झाला.

आणखी उदाहरणें:—

गीति.

अर्शनहर्ताशळातळ जळ रक्त तसें खड्गभग्न तें उर वी,
तृपित घटोत्कचतात प्रार्थी शोणित न लेशही उरवी ?
मग कंठनाळ चरचर तो सत्य करावया विरुद कापी,
देउनि मिटवया मटमट घटघट त्या स्वाहितासृग्दका पी २
जे जे लोकीं असती रस त्यांचा ती न माधुरी थोडी,
परि अरिच्या रक्तरसीं मज बहु त्याहूनि लागली गोडी ३
ऐसें वदोनि ओष्ठप्रांत जिभेनें पुनः पुन्हां चाटी,
अवलंबी अत्युग्रा भीम अतृप्त द्विपारिची घाटी ४
रिपु शूर दूर तेथुनि तें दारुण कर्म पाहतां पळती,
किति पडती किति दडती किति एकांची धृतायुधं गळती ५

मोरोपंत—दुःशासनवध.

शार्दूलविक्रीडित.

लंकानायक सायकासनगुणीं सज्जावया सज्जला,
तों सीता भयकंपिता जन महा चिंतांबुधीं मज्जला;
झाल्या म्लानमुखी मनोरम सखी तो जों भुजा सांवरी,
तों आकार विकार देखुनि उठे हाकार माडीवरी १

आनंदतनय.

रावणानें शिवधनुष्याला हात घातल्याबरोबर सीता, तिच्या सख्या आणि इतर जनही गर्भगळित झाले, त्या वेळचें हें वर्णन आहे.

ओंवी.

मांस खाऊनि माजल्या घारी, चोंचींत धरूनि जाती दुरीं,
सुटोनि पडती भूमीवरी, मांसखंडें आंतडीं
वाहती रक्ताचे पाट, मांसवसांचा चिखल दाट,
त्यांमध्यें भालूचे थाट, ओरडती चहूंकडे २

नागानंद.

वीभत्स.

जुगुप्सा (चिळस) हा स्थायिभाव विभावादिकांनीं पुष्ट झाला असतां वीभत्सरस होतो.

शार्दूलविक्रीडित.

जेव्हां फार पशू कुजोनि पडती होती त्यांना किडे,
तेव्हां ओढुनि कातडीं चघळितीं कुत्रीं त्यांचीं हडे,
आळ्या वेंचुनि कावळे गिळिति त्या घाणीस जे पाहती,
कांटा येउन देहिं त्या मग कशी वांती न होईल ती ! १

साहित्यशास्त्र.

येथें कुजलेले पशु आलंबनविभाव, त्यांच्या ठिकाणीं आळ्या किडे उत्पन्न होणें उद्दीपन विभाव, ओकणें वगैरे अनुभाव आणि आवेग, मूर्च्छा इत्यादि व्यभिचारी भाव होत. या सर्वांनीं जुगुप्सा हा स्थायिभाव पुष्ट केला आहे.

अभंग.

नाक शेंबुडाचें घर । मुखीं लळिचे पाझर १
 रक्त मांस वसा हाडें । आंत बाहेरी कांतडें २
 मळ मूत्र खत पोटीं । ज्यास घाण चाले मोठी ३
 त्यांत जंत आणि किडे । देह ऐसे घाणेरडे ४
 साधु पाहोनी थुंकती । अंगि त्यांच्या कांटे येती ५
 येथेही बीभत्सरसाचाच पोप झाला आहे. आणखी उदाहरणें:—
 शार्दूलविक्रीडित.

ब्राहूचा तुकडा तुटोनि पडला त्याच्या तई बाजुला,
 चोंची मारिति पाक्ष त्यां हसकुनी कोल्ही धरी त्यांजला;
 लागे खाउं तदंगदाप्र खुपलं तीच्या मृदू ताळुला,
 त्रासोनी पिशितप्रिया तरिहि ती फेंकी दुरी त्याजला ९
 रघुवंश-मराठी-भाषांतर.

शांत.

निर्वेद (विषयसुखाविषयीं वीट) हा स्थायिभाव विभावादिकांनीं
 पुष्ट झाल्या म्हणजे शांतरस निष्पन्न होतो.

अभंग.

कवणाचें घर कवणाचें दार, सोडोनी संसार जाणें लागे १
 जाणें लागे अंतीं एकला एकट, व्यर्थ खटपट जन्मवरी २
 जन्मवरी जाण संसारीं गोविलें, नाहीं कांहीं केलें आत्महीत ३
 आत्महीत गेलें संसाराचे ओढी, अंतीं कोण सोडी रामावीण ४
 घातकचि आहे लोकांचा तो संग, म्हणोनी निःसंग तुका राहे ९
 तुकाराम.

येथें संसार आलंवन; त्याची निःसारता, सत्संगाची अपेक्षा इ.
 उद्दीपन, (गर्भित) कंठ सद्द्रवित होणें, रोमांच येणें वगैरे अनुभाव
 आणि चिंता, औत्सुक्य इत्यादि व्यभिचारिभाव होत. यांनीं निर्वेद-
 स्वरूप व्यक्त झालें आहे.

ओंवी.

संसार हें दीर्घ स्वप्न, जाजावती मी माझें म्हणोन,
सावध व्हा उघडा नयन, निजसदन विचारा १.

श्रीधर-अभिमन्युवध.

पृथ्वी.

न जाणतहि ये मुखा हरि तथापि पापें हरी,
स्मरोनि महिमा स्मरे वदानें तींच नामें जरी;
प्रवृत्तिविपर्यां जरी असति त्या जनांचीं मनें,
विरक्त करितो हरी स्वगुणनामसंकीर्तनें १

दामद-नामसुधा.

अनुष्टुभ्.

शोर्णी न्हाऊनियां तारी यत्कीर्ति स्थिरजंगमा,
तो गेला देव सेवाया गंगासागरसंगमा १
महेंद्रपर्वतीं होता भगवान् भृगुनंदन,
त्या रामाकारणें रामें केलें साष्टांग वंदन २
तो दासाचा कल्पशाखी मोदामृतपयोनिधि,
गोदावरीस जाऊनी गोदानें दे यथाविधि ३
शंपाचलायु न वृथा संपावें म्हणुनी कृती,
संपादितो यद्गुणा तो पंपा पावे जगत्पती ४
मंदही पावती भाग्यछंड यत्पदवंदनें;
स्कंद तो नमिला विद्याकंद श्रीयदुनंदनें ९

मोरोपंत-कृष्णविजय.

शार्दूलविक्रीडित.

गंगेनें स्वतरंगसुंदरकर्णीं जीं भोंवतीं शिंपिलीं,
जीं कां चारुशिलातलीं बसुनियां विद्याधरीं सेविलीं;
स्थानें काय हिमाद्रिचीं क्षयदशा तीं सर्वही पावलीं,
जीं पोटे अपमानपूर्वक नरीं वाऱ्याच्या पोशिलीं ! १

कृ. म. म. व. का. सेवार्थ
ग्रंथ संग्रह

कांहीं द्रव्य असेल कीं उकरिलीं म्यां या भ्रमें हे मही,
 राजेही बहु सेविलेचि गिरिचे म्यां जाळिले धातुही;
 रात्रीं मंत्रजपें श्मशान धरिलें, पाथोधि उल्लंघिला,
 झाली प्राप्ति कपर्दिका न मज तों सोडीं दुराशे मला २
 ध्याती ब्रह्म सदैव धन्य नर ते राहूनियां कंदरीं,
 ज्यांचीं बाष्पजळें विहंगम पिती त्रैसोनि मांडीवरी;
 एकांतीं स्वमनोरथेंचि रचितों उद्यानवापीगृहें,
 स्त्रीसौख्यादिक आमुचें सरतसें, हा हंत आयुष्य हें ! ३

वसंततिलक.

ते कंद काय अवघेचि जळोनि गेले !
 किंवा प्रवाह नदिचे आति शुष्क झाले !
 कीं वाण आजि त्रिपिनीं तरुवल्कलांची !
 कां पाहताति वदनें न कळे खलांचीं ! ४

उपजाति.

फळें श्रमा वांचुनि भूरुहांचीं, पदोपदीं शीत जळें नदींचीं;
 असोनियां कोमळ पत्रशय्या, द्वारीं प्रभूच्या शमतात वांया ५

पृथ्वी.

हिमाचलशिलेवरी सुरनदीतटीं त्रैसुनी,
 त्यजूनि जन संगती सुदृढवद्भपद्मासनीं;
 सुखें करुनि डोलतां प्रचुरयोगनिद्राभरें,
 कधीं डवरिती मला हरिणपोत शृंगांकुरें ६

शार्दूलविक्रीडित.

माते मोदिनि, मारता स्वजनका, तेजा सख्या सोदरा,
 तोया आणि नभा, तुह्यां नमितसें जोडोनि भावें करा;
 झालें ज्ञान भवत्कृपेस्तव मला आतां पहा सत्वरी,
 ब्रह्मीं मी मिळतो जलीं समरसें वर्षोपलाचे परी ७

वामन-वैराग्यशतक.

शादूलविक्रीडित.

पाताळीं अथवा सुरेंद्रनगरीं जा मेरुच्या वा शिरीं,
लंघीं सातहि सागरांप्रत तुझी आशा न संपे तरी;
चितारोगपराहता जरि नरा, कल्याण व्हावें तुजें,
श्रीकृष्णाख्यरसायना भज तरी निःसार सारें दुजें ८
द्राक्षें चाखिलें, सेविलीं बहु सिता, स्वच्छेदक प्राशिलें,
पीयूष त्रिदिवीं पिऊनि कितिदा रंभाधरां खंडिलें;
जीवा ! सांग खरोखरीच फिरतां संसारचक्रावरी,
गोडी आढळली कुठें तरि तुला श्रीकृष्णशब्दांतली १

शिखरिणी.

मदांतें प्राशोनी अलि मधुर शंकार करिती,
सभेतीं ज्यांच्या ते करिवर गृहद्वारिं झुळती;
नको ऐशी लक्ष्मी मज, तिजवरी यन्मति जडे,
अनायासें त्याला न कधिं हरिचें सेवन घडे २

महाराष्ट्रभामिनाविलास.

मंदारमाला.

सारी महा पाप, वारी तमस्ताप, हारी तुजें आप सर्वा जना;
रंगे यशीं सर्व, भंगे द्विपद्मार्थ, गंगे ! गमे खर्व मेरू मना;
माते तुजें पाय दाते दुजें काय यातें नको हाय देती धना;
गावें सदा तीर भावें, सुखें नीर प्यावें, म्हणे धीरगी ते नना १

अमृतध्वनि.

आगा विलोकुनि न रागासि येसि अनुरागा त्यजोनि सदये;
' यागादि सर्व फल मागा, ' असें ह्यणासि. भागासि भव्यपद ये;
कागाहि विष्णुपदिं जागा मिळे, भजक जागा स्वयेंचि करिशी,
नागास्यसेंचि तुजला गाति ते, दुरित आगामि तेंहि हरिशी २

मोरोपंत-गंगास्तव.

हीं सर्व शांतरसार्ची उदाहरणें होत.

अनुरक्त तरुण स्त्रीपुरुषांची परस्पर रति (प्रेम) शृंगाराचा स्थायि-
भाव होय हें मागें आलेंच आहे. तद्द्व्यतिरिक्त जी रति ती भावरूप आहे.
हें मत प्रायः सर्वसंमत आहे. परमेश्वर व गुरु यांवरील प्रेमाला भक्ति
हें नांव देऊन भक्तिनामक एक रस साहित्यसारकारांनीं कल्पिला आहे.
मातापितर व अपत्ये यांच्यामधील व बंधुभगिनीसंबंधानें जी प्रीति
तिला वत्सलता म्हणतात. या वत्सलतेचा अवलंब करून साहित्य-
दर्पणकारांनीं वत्सल या नांवाचा एक रस सांगितला आहे. मित्रावरील
प्रेमाला स्थायिभाव धरून काव्यालंकारकर्त्यांनीं प्रेयान् नामक एक रस
कथन केला आहे. प्रत्येक रसाला स्थायिभाव असतो हें वरील विवेचना
वरून उघड झालें आहे. रति हाच स्थायिभाव वरील तिन्ही रसांत आहे.
आलंबनामध्ये मात्र भेद आहे हें सहज लक्ष्यांत येईल. या रतीला कोणी
स्नेह, कोणी प्रेम, कोणी प्रीति, कोणी वात्सल्य अशीं वेगळीं वेगळीं नांवें
देतात. पुराणादि ग्रंथांत व ज्ञानेश्वरादिसंतांनीं केलेल्या मराठी ग्रंथांतून
भक्तिरस ओतप्रोत भरलेला आहे. जुन्या मराठी वाङ्मयांत भक्तिरस-
प्रधान काव्यांचा मोठा भरणा आहे. वत्सल व प्रेयान् हे रस भारत-रामा-
यणादि ग्रंथांत प्रसंगाप्रसंगानें आढळतात. असो. वर निर्दिष्ट केलेल्या तीन
रसांचाही सलक्षण व सोदाहरण येथें थोडक्यांत विचार करतो.

भक्तिरस.

देव किंवा गुरु यांविषयी जी रति ती विभावादिकांनीं पुष्ट झाली
म्हणजे भक्तिरस व्यक्त होतो.

अभंग.

काय माझा आतां, पाहतोसि अंत, येई वा धांवत देवराया, ! १
माझ्या जीवा होय, तुजवाणि आकांत, येई वा धांवत, देवराया, २
जरी असे काम, भेटुनि जाय मातें, येई वा धांवत, देवराया, ३
रुणझुण रुणझुण, वाजताति वाळे, दावीं तीं पाऊळें, दयानिधे' ४
अडखळोनी पडशी, घालूं नको जोडा, धांवत दुडदुडा, येई आतां ९

ये रे ये रे देवा, देईन तुज पेढा, त्याला वाहे वेडा, नामदेव, ६
ये रे ये रे देवा, नामा तुज वाहत, येई वा धांवत, देवराया ७
नामदेव.

येथें भगवान् पांडुरंग आलंबन; दीनदयालुत्वादि गुणांचें वैभव उद्दीपन; रोमांचित होऊन धांवा करणें, शरण जाणें इत्यादि अनुभाव; चिंता औत्सुक्य इत्यादि व्यभिचारिभाव, यांनीं देवविषयक रति पुष्ट होऊन भक्तिरस सुव्यक्त झाला. ज्ञानेश्वर, एकनाथ, नामदेव, तुकाराम, श्रीधर, महीपति, वामन, मुक्तेश्वर, मोरोपंत, इत्यादिकांच्या काव्यांत भक्तिरसांची स्थलें अनेक आहेत; आणखी उदाहरणें;

अभंग.

हाकेसरशीं उडी घालोनीया स्तंभ फोडी १
ऐशी कृपावंत कोण माझे विठाई वांचोन ? २
करितां आठव, धांवोनीयां घाली कव; ३
तुका म्हणे भक्तकाजा, उडी घाली स्वामी माझा ४

हेचि माझी आस, जन्मोजन्मीं तुझा दास १
पंढरीचा वारकरी, वारी चुको न दे हरी २
संतसंग सर्वकाळ, सदा प्रेमाचा कवळ, ३
चंद्रभागे स्नान, तुका म्हणे हेंचि दान ४

सदा माझ्या डोळां, जडो तुझी मूर्ती, रुक्मिणीच्या पति सोयरीया १
गोड तुझें रूप, गोड तुझें नाम, देई मज प्रेम, सर्वकाळ २
विठो माउलिये, हाचि वर देई; येउनीयां राहीं, हृदयामार्जी ३
तुका म्हणे कांहीं, न मागें आणीक, तुझें पायीं सूख, सर्व राहे. ४
तुकाराम.

वत्सल.

पुत्र, बंधु इत्यादिकांविषयीं जी रति (स्नेह) ती विभावादिकांनीं पुष्ट झाली असतां वत्सल रस उत्पन्न होतो.

गीति.

बाळें जेव्हां पाहे पान्हा श्रीदेवकीस्तना दाटे,
आटे शोकांभोधि स्वान्ताला हायसे तिच्या वाटे ?
भेटे त्या पुत्रांतें, पाजी, चुंबी, रडे, सुखें हांसे,
जाणो ते मायेनें मोहाचे घातले गळां फांसे ! २

मोरोपंत-कृष्णविजय.

देवकीला कृष्णप्रसादानें आपल्या मृतबालकांचें दर्शन झालें त्यावेळेची तिची स्थिति पंतांनीं या पद्यांत वर्णिली आहे.

येथें आलंबनविभाव बालकें; उद्दीपनविभाव त्यांचें दर्शन; पान्हा फुटणें, चुंबन घेणें इत्यादि अनुभाव, हर्षवगैरे व्यभिचारिभाव. यांनीं स्थायिभाव जो स्नेह तो परिपुष्ट होऊन वत्सलरस निष्पन्न झाला.

स्रग्धरा.

वैदर्भी यास पाहे द्रव हृदयिं धरी तत्क्षणीं स्तन्य वाहे,
कीं ते आनंद लाहे जरि तनुज असें ज्ञात होणेंचि आहे;
बाष्पानें कंठ दाटे सकल तनुवरी क्षिप्र रोमांच थाटे,
शोकाचा सिंधु आटे त्वरित परम तद्दर्शनीं लोभ वाटे ?

मोरोपंत-कृष्णविजय.

रुक्मिणीचा पुत्र प्रद्युम्न याला लहानपणींच शंकरासुरानें पळविलें होतें-कांहीं वर्षांनीं प्रद्युम्न बंधमुक्त होऊन द्वारकेला परत आला. त्याला पाहिल्याबरोबर रुक्मिणीची जी अवस्था झाली, ती पंतांनीं वरील पद्यांत मार्मिकपणें रेखाटली आहे.

शिष्टाई करण्याकरतां कृष्ण कौरवांकडे गेले तेव्हां कुंतीच्या व कृष्णाच्या भेटीचें पंत वर्णन करतातः—

गीति.

वैकुंठाच्या कंठीं घालोनि मिठी रडे पृथा आर्या,
ब्रह्मासहि गहिंवरवी महिवरवीरेन्द्रपांडुची भार्या ! १

रामचंद्राला परत आणण्याकरितां भरत त्याच्या मागोमाग वनांत गेला. दर्शन झाल्याबरोबर परस्परांस अनिर्वचनीय आनंद झाला त्याचें वर्णन वामनपंडित करतातः—

उपजाति.

रडे फुंदफुंदें शिरीं पादपद्मा, धरी सन्न मानीतसे नित्य पद्मा;
बळें क्षेम घे त्यास ओढोनि राम, स्वभक्तप्रिय स्वामिभक्ताभिराम ?

स्वागता.

मांडिये उपरि त्रैसविला हो, अश्रुनीर पुसि हें सुख लाहो;
वासरा, न रड सांग सुवार्ता, शब्द हा निववि दुःखदवार्ता ?
चंद्रकेतूला पाहून राम सद्गदित होतो आणि म्हणतोः—

वसंततिलक.

दिनकरकुलचंद्रा, चंद्रकेतो कुमारा !

वृढतर परिरंभा देइ मातें उदारा;

तुहिनशकलशतिं कोमलें जीं त्वदंगें,

मम हृदय निवो हें त्यांचिया पूर्णसंगें ?

उत्तररामचरित्र-अंक ६.

प्रेयान् रस.

मित्राविपर्यां जी रति (स्नेह) ती विभावादिकांनीं पुष्ट झाली असतां प्रेयान् रस प्रकट होतो.

गीति.

सदनांगणांत दूरुनि पाहुान सन्मित बंधुला सहसा,

सहसात्त्विकभाव प्रभु धावे तो होय मूर्तसन्महसा ?

राहे हर्षीं न मना नमनाचें भान बंधु पाहोनी,

बाहूनि प्रेमानें मानें आलिंगिलाच बाहूनीं ?

दोघांचेही होतां आलिंगन हृत्प्रमोदकारि गळे,

दाटाति, दोघांच्याही नेत्रांतूनि प्रभूत वारि गळे, ३

मोरोपंत-कृष्णविजय.

आपला बाळपणचा परम मित्र सुदामा हा आपणाला भेटावयाला आला असें दुखून पाहतांच कृष्णाला प्रेमाचें भरतें आलें व त्यानें त्याला प्रेमालिंगन दिलें हा प्रसंग प्रस्तुत पद्यांत पंतांनीं वर्णिला आहे.

भाव.

देवता, ऋषि, गुरु, विप्र, राजा, बंधु, मित्र, पुत्र इत्यादिकांविषयी जी रति (प्रेम, भक्ति किंवा स्नेह) ती आणि पूर्वोक्त व्यभिचारिभाव हे, विभाव अनुभाव आणि व्यभिचारिभाव यांच्या योगानें पुष्ट झाले असतां त्यांस भाव असें म्हणतात.

देवता, बंधु, मित्र, पुत्र इत्यादिकांच्या रतीविषयीं मागें भक्तिरस, वत्सलरस व प्रेयान् रस यांतच विचार झाला. तेव्हां त्यांचीं उदाहरणें इकडे त्या त्या भावांचीं उदाहरणें म्हणून समजण्याला हरकत नाहीं. ऋषि गुरु, विप्र आणि राजा यांविषयींच्या रतीचीं उदाहरणें क्रमानें खालीं दिली आहेत.

शार्दूलविक्रीडित.

प्रेमें पुजानि, हस्त जोडुनि म्हणे ' आम्हांस हीं पावलें,
दावाया अजि ! विश्वतारक ! तुम्हां स्वामी बरें-फावलें;
झाला धन्य कृतार्थ वंश यदुचा, केली दया वासरा,
जोडा नाहिंच, भेटली बहु दिसां हे गाय या वासरा ' ?

देवार्पि नारद हे द्वारकेस कृष्णदर्शनार्थ प्राप्त झाले त्यावेळीं कृष्णानें त्यांचा सत्कार केला त्याचें हें वर्णन आहे. येथें नारद आलंबन; त्यांचें विश्वतारकत्व, तपःसंपन्नता इत्यादि उद्दीपन; दर्शन करून कृतार्थ झालों इत्यादि उक्ति अनुभाव; हर्षरोमांचादि व्यभिचारिभाव; यांनीं ऋषिविषयक रतिभाव व्यक्त झाला.

भोवी.

सद्रुखस म्हणों लक्ष्मीवंत, तरी ते लक्ष्मी नाशवंत,
जयाचे द्वारीं असे तिष्ठत, मोक्षलक्ष्मी ?
स्वर्गलोक इंद्रसंपत्ती, हे काळांतरीं विटंबती,

सद्गुरुकृपेची प्राप्ती, कल्पांतीही चळेना,
हरिहरब्रह्मादिक, * नाश पावती सकळिक,
सर्वदा अधिनाश एक, सद्गुरुपद ३
तयास उपमा काय द्यात्री, नाशवंत सृष्टि आवत्री,
पांचमौतिक उठोठवी, न चले तेथें ४
म्हणोनि सद्गुरु वर्णवेना, हेंग हेचि माझी वर्णना,
अंतर स्थितीचिया खुणा, अंतर्निष्ठ जाणती ९

दासबोध-दशरू पहिला-समास ४.

येथें गुरुविषयक रति व्यक्त झाली आहे.

गीति

वर्णगुरु ब्राह्मण हा श्रुतदेव प्रथम सर्वथा पूज्य,
जनसंग्रहधर्मपथीं घालवें यासि लंघितां पूज्य १

मोरोपंत-कृष्णविजय.

ही श्रुतदेव-ब्राह्मणासंबंधानें कृष्णाची उक्ति आहे. हिच्यांत ब्राह्म-
णविषयीं रतिभाव प्रकट झाला आहे.

मालिनी.

फलमधुकुसुमांनीं वृक्ष पूजोत सारे,
स्फुटकमलसुगंधी मंद वाहोत वारे;
मधुरतर करावा शब्द येथें शकुंती,
फिरुनि सहज आला राम कीं या वनांतीं ?

उत्तररामचरित्र.

ही वासंतीची वनदेवतांप्रत उक्ति आहे. राजा रामचंद्राविषयीं येथें
रतिभाव व्यक्त झाला आहे.

साकी.

पांडुरवदना वरान सारुनी मागें केश करानें,
पथिककामिनी गगनीं तुजला भेटतिल प्रेमानें ! १

गाल टेंकुनी हस्ततलावरि जी चिंतातुर वैसे,
अलक शोभती मुखावरी तें कमळी मधुकर जैसे ! २
मेघदूत.

पहिल्या सर्कीत उत्कंठा व हर्ष हे व्यभिचारिभाव; करारें, केश-
मार्गे सारणें, मेघाकडे प्रेमपूर्वक अवलोकन करणें या अनुभावांनीं पुष्ट झाल्ले
आहेत. दुसऱ्या सर्कीत दैन्य, मोह, औत्सुक्य इत्यादि व्यभिचारिभाव
हस्ततलावर गाल टेंकणें, चिंतातुर वसणें, अलक मुखावर विखुरणें या
अनुभावांनीं पुष्ट झाले आहेत.

ज्या रसाचा जो स्थायिभाव तो इतररसप्रसंगीं यथासंभव
व्यभिचारिभाव होतो.

शिखरिणी.

तुझें जाणें प्राणेश्वरि ! समजुनी स्वर्गभुवनीं,
अलाफांतें शंका त्यजुनि करिती कोकिल वनीं;
निमाली चिंता ती सकल कमळांची आजि पहा,
तशी चंद्रा कैशी अतुल सुपमा लावलि अहा ! १

विलाप-पद्यरत्नावली.

या पद्यांत विस्मय, रति व शोक हे तीनही स्थायिभाव प्रतीत
होतात; तथापि शोक हा स्थायिभाव परिपुष्ट झाल्यामुळे करुणरस व्यक्त
झाला आहे. विस्मय व रति हीं शोकाचीं पोषक झालीं आहेत. यास्तव
हीं येथें व्यभिचारिभाव होत.

शार्दूलविक्रीडित.

वाटे देउनियां हिला स्वरुचितें निर्मी शशी कीं स्मर,
शृंगारैकवपू हिला उपजवी, कीं रम्य पुष्पाकर !
कां कीं वेदजडास ज्यास विप्रयीं गोडी कशाची, असा
निर्मायास शकेल वृद्ध मुनि तो ऐशा स्वरूपा कसा ? १

विक्रमोर्वशीय.

येथें विस्मय व रति असे दोन स्थायिभाव गम्यमान आहेत. तथापि

विस्मय परिपुष्ट झाल्यामुळें अद्भुतरस निष्पन्न झाला आहे. रति अग-
त्वानें आल्यामुळें तिला व्यभिचारिभावाचें स्वरूप आलें आहे.

रसाभास व भावाभास.

रस आणि भाव यांचा योग्य रीतीनें परिपोष झाला नाहीं तर त्यांस
अनुक्रमें रसाभास व भावाभास असें म्हणतात.

शृंगाराभास.

गीति.

सुंदरि विशालनेत्रे, हा मस्तक तव पर्दीच म्यां नेला,
दशनखचंद्रविभूषित हस्तांजलिही तुझ्यापुढें केला ?
जो म्यां पूर्वीं केला अपराध तुझा धरोनि कामास,
त्याची क्षमा करावी आतां झालों प्रिये ! तुझा दास २

मृच्छकटिक-अंक ८.

ही शकाराची वसंतसेनेप्रत प्रणयोक्ति आहे. येथें शृंगाराचा आ-
भास आहे. कारण शकाराची जरी वसंतसेनेवर प्रेमदृष्टि होती तरी
तिला उलट त्याच्याविपर्यां अनुराग नव्हता. यामुळें रति हा स्थायिभाव
येथें पुष्ट झाला नाहीं. यास्तव येथें शृंगाराभास होय.

ओंवी.

गौरजानु कटिमंडल, विलसे सुंदर वदनकमल,
नयनघ्राण अधरप्रवाल, सुकोमल साजिरे,

मुक्तेश्वर-सभापर्व.

दुःशासनानें द्रौपदीला समेत ओढीत आणिलें, तिला पाहून हर्ष-
भरित व कामोद्दीपित झालेल्या दुर्योधनाची ही उक्ति आहे. या ठिकाणीं
दुर्योधनाचा प्रणय परदारामिलापरूप असल्यामुळें अनुचित होय. या-
स्तव रतिभाव हा स्थायिभाव यथ पुष्ट झाला नाहां. म्हणून हेही
शृंगाराभासाचें उदाहरण होय.

उपजाति.

श्रांता स्वकांता निरखूनि सत्वरी, करी करानें जलसेक तीवरी;
छत्रापरी पुष्कर पत्रही धरी, स्नेहें प्रियेचा श्रमखेद तो हरी ?

प्रहार्षिणी.

लीलेनें उपडुनि अब्जनालखंडें, दांतांनीं चवळुनि काढितो स्वतुंडें;
भक्षायी कवळ तिला करीनि देतो, कांतेचें मन रमवी कसें पहा तो २
उत्तररामचरित्र-अंक ३.

यांतील रति हा स्थायिभाव पशुविषयक असल्यामुळें अनुचित आणि म्हणूनच शृंगाररसकोटीप्रत जात नाही. तो तसाच अपुष्ट राहिल्यामुळें येथेही शृंगाराभासच आहे. देवतांचा, वृद्धांचा व पूज्यांचा शृंगार वर्णन करणें हें अनुचित आहे. असें वर्णन कोठें आढळल्यास तेथे शृंगाराभास जाणावा.

शांतरसाभास.

गीति.

मौन सदा एकांतास्थिति, साधुसमाधिभोग, सुविरक्ति,
सक्ति न लोकसमार्जीं लागे पौरास पार्थयतिभक्ति १

मोरोपंत-कृष्णविजय.

सुभद्राहरणाकरितां रैवतकगिरीवर कपटानें यतिवेष धारण करून राहिलेल्या अर्जुनाचें हें वर्णन आहे. अर्जुन हा खरा यति नसल्यामुळें शम किंवा निर्वेद हा स्थायिभाव पुष्ट होत नाही. यास्तव येथे शांतरसाभास झाला.

हास्याभास.

‘खाई मापवडे गुरू’ इत्यादि साहित्यशास्त्रोक्त श्लोक हास्यरसाभासाचें उदाहरण होय. कारण, गुरूची थडा त्यांत व्यक्त झाल्यामुळें हास हा स्थायिभाव तेथे पुष्ट होत नाही.

वीररसाभास.

गीति.

हणती हाणा मारा पाडा घ्या काय पाहतां तोंडा,
कोंडा प्राणव्यसनीं ब्राळ बुडो कर्दमीं जसा धोंडा १

मोरोपंत-अभिमन्युवध.

या पद्यांत एकट्या, विरथ, अभिमन्युबालकावर अनेक, रणधुरधर, रथी वीर गर्दी करू लागले असें वर्णन आहे. असमांमध्ये युद्ध हा अधर्म-युद्धाचा प्रकार होय. यामुळे येथे अनौचित्य उत्पन्न होऊन उत्साहरूप स्थायिभाव पुष्ट झाला नाही; यास्तव येथे वीररसाचा आभास आहे.

असेच इतर रसांचे आभासही जाणावे.

भावाभास.

गीति.

स्वज्ञातिश्रेष्ठाचें गतितांडव पाहतांचि कांकांनीं,
हर्षभरें नभ भरिलें का का का का अशा स्वहाकांनीं ! १
अप्रिय बोलति पुष्कळ हांसति बहु हेळसोनि हंसातें,
अवमानिती अमंगळ खळ ते खगकुलशिरोवतंसातें २
मृदुपातें हंस उडे काकाहुनि हीनशक्तिसा भासे,
ऐसें मुहूर्तभरि तो दावी तों काकमंडळी हांसे ! ३

मारोपंत - हंसवाकीयकथान

या आर्यांत काकगत हर्ष, गर्व, असूया इत्यादि भाव व्यक्त झाले आहेत. प्रस्तुत पद्यांत काक या नीच पक्ष्यांनीं हंस या पक्षिश्रेष्ठांची अपमानपूर्वक स्पर्धा केली असें वर्णन आहे. थोरांची स्पर्धा नीचांनीं करणें अनुचित होय. असा अनुचितपणा व्यक्त झाल्यामुळे येथे वर निर्दिष्ट केलेले हर्ष, गर्व, असूया इत्यादि भाव पुष्ट झाले नाहीत; यास्तव येथे भावाभास झाला.

भाग चवथा.

गुण.

रसाला पुष्ट करणारे जे धर्म त्यांना गुण असें म्हणतात. माधुर्य, ओज आणि प्रसाद हे तीन मुख्य गुण आहेत.

माधुर्य.

मनाला द्रव उत्पन्न करून आल्हाद देणारा जो धर्म त्याला माधुर्य ह्मणतात. संभोगशृंगार, करुण, विप्रलंभशृंगार, आणि शांत या रसांत माधुर्य हा गुण उत्तरोत्तर अधिक असतो. उदाहरणे:—

मालिनी.

अलसलुलितमार्गीं चालतां श्रांत झाली,
दृढतर परिरंभा देउनी सांवरीली;
मृदुलकमलतंतूतुल्य होतां त्वदंगें,
पडुनि हृदयिं माझ्या घेतली झोंप संगें ?

उत्तररामचरित्र.

शार्दूलविक्रीडित.

कालिंदीतटवाळुवंट गगनीं संपूर्ण तारापति,
कल्हारीं कुमुदोत्पलीं अलि शरत्कालीं जळीं गुंजती;
वारा मंद सुगंध शीतल फुलें नाना तरू शोभती,
ऐशा यामिनि गोपिका हरिसर्वें रासोत्सवीं क्रीडती ?

वामन-रासक्रीडा.

स्वागता.

शुक म्हणे स्रवली नयनांबुजीं, धुकधुकीं मनिं कंप हृदंबुजीं;
स्वपवनें निजविंब फलाधरा, करुनि शुष्क पदें उकरी धरा ?

वामन-हस्त्रिमणीविलास.

साकी.

सुंदर नयनानंदकर अशा असती वस्तु अपार,
मनोविदोदनशीले ! तुजविण दिसती सकल असार ?

पद्यमंजरी.

शार्दूलविक्रीडित.

गेलें कुंकुम भाळिचें न कळतां घर्मांबुनें ही जरी,
शोभे फार ललाट अंकरहिता त्या चंद्रखंडापरी;

भूपाहीनहि कर्ण रम्य सुरुची गालांवरी ज्यास ते,
गे माझ्या नयनापुढें मुख तुझें प्राणप्रिये दीसतें १

उत्तररामचरित्र अंक १

शिखरिणी.

बुजालें दुःखानें स्मरण विषयांचें अवधिया,
अनभ्यासें गेली मज सकळ विद्या त्यजुनियां;
जिचें डोळे काळे बघुनि मृगवाळेंहि झुरती,
वसे चित्तीं देवी परि सतत ती मात्र सुदती १
सुधास्पर्श जेवीं निवति नयनें जीस बघुनी,
जिचा कंठीं वाटे कर कमलहारापरि मनीं;
करी जी उल्लासा अतुल कविता सुंदर जशी,
तुला नाहीं कोठें मनुजभुवनीं योग्य तिजशीं २

पथरत्नावली.

साकी.

घना ! विरहिणीची ती वेणी मळली असेल फार,
रूक्षहि झाली असेल नसतां तैलादिक उपचार १
नाहीं न्हाणहि जेथें, तेथें भूषणगोष्टि कशास,
सुखकर विषयहि विरस वाटतीं होतां चित्त उदास २
ऐसें पाहूनि दुःख सर्तीचें वाहतील जलधारा,
निश्चित तुझिया नयनांतुनि, वा, जलदा, जगदाधारा ! ३
तुझ्या सारखें हृदय जयांचें असते आद्र तयांतें,
नानातापरि पाझर सुटती देखुनी परतापातें ४

क. शा. वि. कृत-मेघदूतभाषांतर.

अमृतध्वनि.

मंदारवृक्षयुतवृंदावनीं रमुनि नंदास नंदित करी,
वृंदारकां सुजनवृंदासही परमनंदा सदैव वितरी;

मंदा ! दुजा त्यजुनि धंदा असा वळवि वंदाखुंदित हरी,
छंदासि या धरिशि खंदा तरी न नरवृंदांतरीं तुजपरी १
पद्यमंजरी.

अनुष्टुभ्.

मंदही पावती भाग्यछंद यत्पदवंदनें,
स्कंद तो नमिला विद्याकंद श्रीयदुनंदनें १
मोरोपंत-कृष्णविजय.

अनुष्टुभ्

कांतांतें कांचनातेंही निंदती संत संतत,
अनंतीं सच्चिदानंदीं जे प्रमोदें सदा रत १
साहित्यशास्त्र.

वरच्यापैकीं पहिल्या तीन पद्यांत संभोगशृंगार आहे; त्यांच्या पुढील
चार पद्यांत करुणरस आहे; त्यांच्या पुढच्या चार पद्यांत विप्रलंभशृंगार
आहे; आणि शेवटल्या तीन पद्यांत शांतरस आहे.

ओज.

अंतःकरणाचें दीपन करणारा म्हणजे त्याचा विस्तार करणारा जो धर्म
त्याला ओज ह्मणतात.

वीर, वीभत्स आणि रौद्र या रसांस हा उत्तरोत्तर अधिक पुष्ट करतो.

गीति.

तो खडुचर्म धेउनि अवलंबी वीरनायक विहाय,
संकट पडतां सोडुनि धैर्यासि ह्मणेल काय कवि हाय ! १
शत्रुमुखींचें क्षितिवरि उतरुनि धेऊनि चक्रपाणी हरी,
वाटे साक्षात् शिरला असुरसमूहांत चक्रपाणि हरी ! २
मोरोपंत-अभिमन्युवध.

अनुष्टुभ्.

ज्यानें त्रिनेत्रदोर्दंडमंडिकोदंड खंडिलें,
दशवक्रक्षयासाठीं त्यानें अस्त्रास घेतलें १

प्रेतें नाचति मस्तिष्कभेदस्नाय्वंत्रतृप्तिनें,
श्मशानीं जर्जरीमांसभुक्क्रोष्टुक्करगर्जनें २

साहित्यशास्त्र.

स्वधरा.

वृष्णींचा शक्र चक्र त्वरित मग नगच्छेदना जेविं पाक,
द्वेषी वज्र स्वकर्मद्रुमफळततिचा भोगवी जो विपाक;
सोडी, तोडी, क्षणांत क्षितिवरि सहसा लोळवी चैद्यमस्ता,
हस्ता जोडोनि वंदी, स्तवि सदभयदा त्या सभा ती समस्ता ?
कृष्णविजय.

अनुष्टुभ्.

नखवज्राप्रविच्छिन्नदैत्यवक्षा नृसिंह हा,
ज्वलत्कल्पाग्निवनेत्रयुक्तवक्त्र दिसे पहा ?

ग. शा. लले.

वरच्यापैकीं पहिल्या तीन पद्यांत वीर रस आहे. चवथ्यांत बीभत्स
रस आहे आणि शेवटल्या दोन पद्यांत रौद्र रस आहे.

प्रसाद

ऐकल्याबरोबर अर्थबोध करून देऊन अंतःकरणाला व्यापून टाक-
णारा जो धर्म त्याला प्रसाद म्हणतात. हा सर्व रसांस साधारण आहे.
उदाहरणें:—

शार्दूलविक्रीडित.

जाळें तोडुनियां बळें हरिण तो टाळोनि दावाग्निला,
व्याधाचे चुकवूनि बाणहि महावेगें पुढें चालला;
तों घाईत उडी फसोनि पडला आडामध्यें बापडा,
होती सर्वहि यत्न निष्फळ जरी होई विधी वांकडा ?

दिंडी.

नवें कोमल उगवलें गवत दाट, स्वच्छ सुंदर वाहतो त्यांत पाट;
मुगी ठायीं त्या एक देखियेली, जिच्या अंगीं तारुण्य करित केली २
पथरत्नावली.

शार्दूलविक्रीडित.

या कुंजांतचि वाट पाहत तिची होतास ती गोमटी,
होती हंसविलास देखत उभी गोदावरीच्या तटी;
येतां खिन्न तुला विलोकुनि तिच्या शंका मनीं वाटली,
भीतीनें तुज हात जोडुनि तिनें केला प्रणामांजली ?

उत्तररामचरित्र.

शार्दूलविक्रीडित.

रात्रीला दिधलीच लाज कृतिनें निद्रेसही जिंकिलें,
राजाचे बहु दक्ष रक्षक तयां जिंकोनि म्यां टाकिलें;
हीं कर्मे करितां सरोनि अवधी गेल्या निशा सत्वरी,
झालों मी सहसा रवी उगवतां निस्तेज चंद्रापरी ?

मृच्छकटिक अंक ४.

वसंततिलक.

वीरासनीं कनककार्मुक वाणपाणी,
टंकोनि ढाल कर घालुनिया कृपाणीं;
जो विसला द्विजगणांत कलानिधी तो,
म्यां आपण प्रणयिला गुणवारिधी तो ! ?

आनंदतनय.

भाग पांचवा.

वृत्ति आणि रीति.

रसाला अनुकूल अशी जी वर्णरचना तिला वृत्ति ह्मणतात. मधुरा, परुषा, आणि प्रौढा असे वृत्तीचे तीन प्रकार आहेत. हे अनुक्रमें माधुर्य, भोज आणि प्रसाद यांचे व्यंजक आहेत.

मधुरा.

ट, ठ, ड व ढ या वर्णांशिवाय कपासून मपर्यंत आपापल्या अनुनासिकांनीं युक्त असे वर्ण, ऱ्हस्व स्वरांन्वित रेफ आणि णकार, हे वर्ण

माधुर्याचे व्यंजक आहेत. असे मधुर वर्ण ज्या रचनेमध्ये विशेष असतात तिला मधुरा वृत्ति असे म्हणतात. हिला कैशिकी असेही नांव आहे. उदाहरणें:—

वसंततिलक

हे मंदमंद पदसुंदर कुंददंती,
 चाले जसा मधुरंधर इंद्रदंती;
 हंसा धरु जवळिं जाय कृशो दरी ते,
 निष्कंपकंकणकरासि पुढें करी ते १
 गंगातरंगसम जो निजेदहवर्णा,
 भृंगापरी रुचिर कान्ति जयासि कर्णी;
 जंघाल जो पवनसंगतिची सवें घे,
 शृंगारिला हय तयावरि भूप वेंघे २
 पीता मरंद उदरंवरं वंभरांचें,
 जें होय मंदिरहि सुंदर इंदिरेचें;

नलोपाख्यान.

वसंततिलक.

स्वेदांबुनें रुचिर फार कपोल झाले,
 त्यांच्यावरी श्रवणकुंडलयुग्म हाले;
 येतां अशी स्मृतिपथाप्रति सुंदरांगी,
 आनंद अंकुरित होय मंदतरंगी १

महाराष्ट्रभामिनीविलास.

उपजाति.

अनंगरंगांबुधिच्या तरंगीं, रंगीं शुभांगी जडि अंतरंगीं;
 भंगील हा हो धनु केवि रंगीं, म्हणे कुरंगीनयनी सुरंगी १

वामन.

परुषा.

वर्गाचे प्रथमतृतीय वर्ण यांचा द्वितीयचतुर्थ वर्णांशीं, रेफाशीं किंवा वतांशींच योग, णकारवर्ज्य टवर्ग, श व ष हे वर्ण, विसर्ग किंवा संयोग

पुढें आहे असे ऱ्हस्व वर्ण हे ओज या गुणाचे व्यंजक आहेत. हे वर्ण ज्या रचनेत विशेष येतात तिला परुषा वृत्ति ह्मणतात. आरभटी असंही हिला नांव आहे.

शार्दूलविक्रीडित.

गर्वं पर्वतमस्तकीं जलधरा धारा वृथा वर्षसी,
पीडा कष्ट करोनि नाविकजनां दुष्टापरी हर्षशी;
पाण्यावीण लता तरू सुकति हे वृष्टी जरी यावरी,
रे मेघा करिस्तासि कीर्ति भुवनीं होती तुझी, वा, खरी !

पद्यरत्नावली.

स्रग्धरा.

मण्यर्था वार अष्टाविस दिवस निशा ते अविश्रांत बोटें
त्याला पाहोनि वक्त्रीं धरिति सुरवधूवर्ग अत्यंत मोठें;
श्येन क्रव्यार्थ जैसे झगडति विजया कारणे मत्त मल्ल,
स्वर्वासिस्वान्तगर्वापह करिति भुजायुद्ध गोविंदमल्ल ?

मोरोपंत-स्यमंतकोपाख्यान.

शार्दूलविक्रीडित.

ऐशी ते वदतां वधू मग पुढें कैशी कथा वर्तली,
जैशीं चंडमरुद्धरें वनतटी तैशी सभा नर्तली;
शंकाहीन मदे मदोद्धत महाहंकार ज्याचा भला,
डंका दुंदुभि वाजवीतचि सभे लंकापती पातला ?

आनंदतनय.

शार्दूलविक्रीडित.

दखोनी उदया तुझ्या द्विजकुलें गातीं अती हर्षुनी,
शार्दूलादिक सर्व दुष्ट दडती गिर्यन्तरीं जाउनी;
देशी ताप परी जसा वरि वरी येशी नभीं भास्करा,
अत्युर्चीं पदिं थोरही विघडतो हा बोल आहे खरा ?

पद्यरत्नावली.

प्रौढा.

य, र, ल, व, स, आणि ह हे कोमल वर्ण व पूर्वोक्त मधुरवर्ण आणि परुषवर्ण यांचे मिश्रण प्रसादगुणांचे व्यंजक आहे. ज्या रचनेत कोमल, मधुर आणि पुरुष वर्ण यांचे योग्य संमेलन होते तिला प्रौढावृत्ति म्हणतात. हिला सात्वर्ता असे दुसरे नांव आहे. उदाहरणे:—

मालिनी.

सदय हृदय यांचे भूप हा ताप हारी;
हृणुनि परिसतां मी होय येथे विहारी;
मजहि वध कराया पातकी पातला जो,
वरुनि पति असा ही भूमि कैसी न लाजो ? १

वसंततिलक.

ऐशीं खगेंद्र वचनें वदतां तयाला,
विश्रांतिही विरहखेदहि फार झाला;
आधार हा मज म्हणोनि गणोनि डोले,
झाला सर्वेचि विरही नलराज बोले २

नलोपाख्यान.

स्रग्धरा.

गेल्या लोकांतरातें दिनकर सकला द्योतवीं जो जगातें,
अस्तातें जाय तोही हिमकिरण जया सौख्यदा विश्व गातें;
मेघांनीं व्याप्त ऐशा गगानिं नचि दिसे एक ताराहि कोठें,
रे खद्योता ! अतां तू चमक बहु, तुझे दैव वा फार मोठें ? १

कृ.शा. चिपळूणकर.

रीति.

रसाला अनुकूल अशी जी पदांची रचना तिला रीति म्हणतात. वैदर्भी, गौडी आणि पांचाली अशा तीन रीति आहेत. वैदर्भी आणि पांचाली यांच्या मध्ये लाटी या नांवाची एक रीति साहित्यदर्पणकारांनी सांगितली आहे. वैदर्भी, गौडी, लाटी आणि पांचाली हीं नांवे विदर्भ,

गौड, लाट आणि पांचाल या देशांत त्या त्या रीति प्रचलित असल्यामुळे पडली असा तर्क आहे.

वैदर्भी.

ज्या रचनेंत समास बहुधा असत नाही, आणि असल्या तर अगदीं अल्प असतो ती वैदर्भी रीति होय. ही माधुर्याची व्यंजक आहे. जसें:—

पृथ्वी.

घरीं दशरथाचिया वसत होति लक्ष्मीपरी,
कशास उपमा तिची उघड हीच लक्ष्मी खरी;
परंतु परकी जशी तशिच भासते ही मला,
दशा कशि दिली पहा कठिण दैवयोगें हिला ! १

उ.रा. च. अं. ४

गौडी.

ज्या रचनेमध्ये चार शब्दांपेक्षा अधिक शब्दांचा समास येतो ती गौडी रीति. ही ओज या गुणाची व्यंजक आहे.

गीति.

पवीं अर्णव तैसा भगवान् बलभद्र पुष्कळ शोभे,
संध्यारागसुरंजितशरदभ्राहूनि फार तो शोभे १

मोरोपंत-कृष्णविजय.

गीति.

वरविक्रममंडितभुजदंडनिहितचंडचापदंडाचा,
मी दूत राघवाचा, त्वाद्धिदुष्टैककालदंडाचा १

मोरोपंत

पांचाली.

ज्या रचनेमध्ये चार शब्दांच्या आंतच समासघटक शब्द असतात तिला पांचाली रीति म्हणतात. ही प्रसादगुणाची व्यंजक आहे. जसें:—

गीति.

यद्रसनाप्रीं नाचसि होउनि तूं सुप्रसन्न नटसारे,
नाचों लागति त्याचे भवपाशविमुक्त पितर चट सारे १

मोरो-नामार्या.

साकी.

शिखिपिच्छांचा मुकुट शिरावरि घालुनि यदुपाति जैसा,
वृंदावनपरिसरीं शोभला, घना, शोभाशिल तैसा ?

मेघदूत-चिपळुणकर.

वरील रचनाविशेषांमध्ये वक्ता, वाच्य व प्रबंध यांच्या अनुरोधाने कोठें कोठें फेरफारही करावे लागतात. उदाहरणार्थ, शृंगाररस प्रस्तुत आहे तर सामान्यपणे माधुर्यगुणद्योतक अशीच तेथें रचना पाहिजे. परंतु नायक जर कोपयुक्त असेल किंवा भीमासारखा स्वभावतः उद्धत असेल अथवा राक्षसांदिकांपैकीं कोणी असेल तर ओज हा गुण तेथें शोभादायक होईल. तो शृंगाराला विरुद्ध होणार नाही. असेच अन्यत्रही तर्कांनीं जाणावें.

द्वितीय उल्लास.

शब्दालंकार आणि शब्दार्थालंकार.

शब्द आणि अर्थ एतद्रूप काव्याचा देह आहे; या देहाला अलंकृत करणारे जे धर्म त्यांना अलंकार असें म्हणतात.

अलंकाराचे तीन प्रकार आहेत. ते असे: शब्दालंकार, अर्थालंकार, आणि शब्दार्थालंकार.

शब्दद्वारा काव्यास शोभा देणारे जे धर्म त्यांना शब्दालंकार, अर्थद्वारा काव्यास शोभा देणारे जे धर्म त्यांस अर्थालंकार, आणि शब्दार्थानीं काव्यास शोभा देणारे जे धर्म त्यांस शब्दार्थालंकार असें म्हणतात.

शब्दालंकार व शब्दार्थालंकार हे अप्राधान आणि अल्प आहेत यास्तव सूचीकटाहन्यायाने त्यांचेंच प्रथमतः प्रस्तुत उल्लासांत विवेचन केलें आहे. अर्थालंकार विशेष महत्वाचे असून पुष्कळ आहेत म्हणून त्यांचें विवरण पुढें तिसऱ्या उल्लासांत केलें आहे.

शब्दालंकाराचे सहा भेद आहेत. ते असे:—

१ अनुप्रास, २ यमक, ३ चित्र, ४ श्लेष, ५ वक्रोक्ति आणि ६ पुनरुक्तवदाभास. यांतील शेवटले तीन अर्थालंकारही होतात हें पुढे सांगितलें आहे.

अनुप्रास.

वर्णांच्या साम्याला अनुप्रास म्हणतात.

येथें वर्णशब्दानें व्यंजनांचेंच ग्रहण इष्ट आहे; कारण स्वरसादृश्य नसलें तरी व्यंजनसादृश्याचें सौन्दर्य कमी होत नाहीं. 'रसाद्यनुगतः प्रकृष्टो-
न्यासः,' अशी काव्यप्रकाशांत अनुप्रास या शब्दाची व्युत्पत्ति दिली आहे. रसादिकांना अनुकूल अशी वर्णांची विशेष रचना असा तिचा अर्थ आहे.

वृत्त्यनुप्रास, छेकानुप्रास, व लाटानुप्रास असे अनुप्रासाचे तीन भेद आहेत.

एक किंवा अनेक वर्णांची एकांवार किंवा अनेकवार आवृत्ति आली असतां वृत्त्यनुप्रास होतो.

'वृत्तिर्नियतवर्णगतो रसविषयो व्यापारः,' अशी वृत्तिशब्दाची व्याख्या काव्यप्रकाशांत दिली आहे. रसानुकूल अशा कांहीं नियत वर्णांच्या व्यापाराला वृत्ति हें नांव आहे असा तिचा अर्थ आहे.

शार्दूलविक्रीडित.

बापाच्या उजवेकेडेस बसली म्यां पाहिली नोवरी,
व्यापारान्तर टाकुनी तव कथालापांसि जे भादरी;
तापातें हरिने करोनि मधुराळापासि जे सुंदरी,
ज्या पावे जगदीशसांगसुमनश्चापा नृपा त्या वरी ?

र. पं. कृ. नलोपाख्यान.

शार्दूलविक्रीडित.

जो कल्याणगुणी गुणीच अगुणी भूतें मणी ज्यागुणी,
ज्याच्या रूपगुणी सदा गुणगुणी शंभू रिचे निर्गुणी;
सृष्टी चित्तगुणी जयास्तव गुणी माया जया ठेंगणी,
तो कोणा न गणी बसे ऋषिगणी श्रीराम रंगांगणी ?

आनंदतनय.

पहिल्या श्लोकांत प या वर्णाची व दुसऱ्या श्लोकांत ण या वर्णाची अनेकवार आवृत्ति आली आहे म्हणून तेथें वृत्त्यनुप्रास झाला. आणखी उदाहरणः

शार्दूलविक्रीडित.

सीतेला स्मरसा धनूसि हरसा राजां दिसे वरिसा,
मूढांला नरसा जनां नृवरसा भक्तांसि माहेरसा;
देवां ईश्वरसा रिपूसि गरसा ज्ञात्यांसि चित्सारसा,
ऐसा सर्व रसांसि हेतु परिसा जो सूर्य हृत्सारसा १
आनंदतनय.

येथें र आणि स या वर्णाची अनेकवार आवृत्ति आली आहे.

छेकानुप्रास.

अनेक व्यंजनांचें एकवार सादृश्य असलें ह्मणजे तेथें छेकानुप्रास जाणावा. छेक ह्मणजे विदग्ध किंवा सहृदय; त्यांना प्रिय असल्यामुळें प्रस्तुत अनुप्रासाचें छेकानुप्रास असें नांव पडलें आहे.

स्रग्धरा.

या चापा ऐक वापा चढविल गुण जो पूर्ण आकर्ण राजा,
हे कन्या त्याचि धन्या कृतिस निरविली साच त्याचीच भाजा;
लंकालंकार तेव्हां दशवदन वदे ऐक एकैक माजा
लीलेचा खेळ राया न पुरति सुर ते चंडदोर्दंड काजा १
आनंदतनय.

या पद्यांत ण, न्य, आणि ण्ड या संयुक्त वर्णांची एकवार आवृत्ति आली आहे, आणि लं आणि क, व आणि द, आणि र आणि त या व्यवहित (मध्यें दुसरे वर्ण आल्यामुळें दूर असलेल्या) वर्णांची एकवार आवृत्ति आली आहे.

लाटानुप्रास.

शब्दार्थ तेच असून अन्वय मात्र भिन्न असला म्हणजे लाटानुप्रास होतो. याला पदानुप्रास असेंही नांव आहे. लाटदेशांतील लोकांना हा

अनुप्रास फार प्रिय यास्तव याला लाटानुप्रास असें म्हणतात. दक्षिण-हिंदुस्थानाच्या उत्तरप्रदेशाला लाट ही संज्ञा होती. नर्मदेच्या पश्चिमे-कडील प्रांत म्हणजे सांप्रतचे अमदाबाद, बडोदे, खेडा इत्यादि प्रांत यांना लाट हें नांव होतें असेंही आढळतें.

गीति.

ज्याची जवळी दयिता दवदहन तयासि तुहिनकर होय,
ज्याची जवाळी न दयिता दवदहन तयासि तुहिनकर होय १
स्वकृत.

या पद्यांत शब्दार्थ अभिन्न असून अन्वय मात्र भिन्न आहे. यास्तव येथें लाटानुप्रास अलंकार झाला. आणखी उदाहरणे:—

द्रुतविलंबित.

फिराविते हरिणाक्षि निजाक्षितें;

साहित्यशास्त्र.

या चरणांत अक्षिपदाची अर्थसहित आवृत्ति आली असून ती वेगळ्या पदांशीं अन्वित आहे.

गीति.

कुंडांतोनि निघोनी प्रभु धरि त्या शस्त्रपाणिचा पाणी,
प्राणी मरो हणणे त्या साधु निवारी अघें मनीं नाणी १
मोरो. कृष्णविजय.

येथें पाणि या शब्दाची आवृत्ति अर्थसहित आली आहे; परंतु तिचा अन्वय भिन्न आहे.

साहित्यदर्पणकारांनीं श्रुत्यनुप्रास व अंत्यानुप्रास असे दोन अनुप्रास अधिक सांगितले आहेत.

श्रुत्यनुप्रास.

एकाच स्थानाच्या व्यंजनांची आवृत्ति आल्यास श्रुत्यनुप्रास जाणावा. जसे:—
मालिनी.

अलसलुलित, मार्गी चालतां श्रांत झाली,
दृढतर परिरंभा देउनी स.वरीली;

मृदुलकमलतंतूतुल्य होतां त्वदंगे,
पडुनि हृदयिं माझ्या घेतली झोंप संगे १

उत्तररामचरित्र.

या पद्यांत त, द, ल आणि स या दंत्य वर्णांची आवृत्ति आली आहे त्यामुळे हे पद्य कानाला फार गोड लागते. श्रुति म्हणजे कान त्याला मधुर लागणारा; ह्मणून या अनुप्रासाला श्रुत्यनुप्रास असें ह्मणतात.

अन्त्यानुप्रास.

आद्यस्वरासह पुढच्या व्यंजनाची जशीची तशीच आवृत्ति आल्यास अन्त्यानुप्रास होतो.

हा पादान्तीं किंवा पदान्तीं विशेषेकरून येतो यास्तव याला हे नांव दिलें आहे.

पादाकुलक.

बाल तोंवरी क्रीडनिं दंग, तरुण तोंवरी अनंगरंग;
वृद्धपर्णी मग चिंतादीन, ब्रह्मपर्दी नचि कोणी लीन १

पद्यमंजरी.

या श्लोकांत पादान्तीं ग आणि न आद्यस्वरांसह आवृत्त झाले आहेत.

उपजाति.

आनंदधामा नयनीं सुदामा, पूर्णात्तिकामा सकलाभिरामा;
पाहोनि धाला गतशोक झाला, ह्मणे भवार्तिश्रम तो निवाला १
या पद्यांत म आणि ल यांची आद्यस्वरांसह पदान्तीं आवृत्ति आली आहे.

यमक.

ज्या क्रमानें एकवार वर्ण आले असतील त्याच क्रमानें त्यांची आवृत्ति आल्यास यमकनामक अलंकार होतो.

दुतविलंबित.

गजगती जगतीप्रति दाविते, वसुमती सुमती सुख भाविते;
स्वतनुजा तनु जाणतसे धरा, नवरि ते वरिते मणिकंधरा १

वामन.

येथें पहिल्या चरणांत जगत, दुसऱ्यांत समत, तिसऱ्यांत तनज व चवथ्यांत वरत या वर्णांची पूर्वक्रमानेंच आवृत्ति आली आहे. शिवाय प्रथमद्वितीय पादांच्या अंती वत यांची व तृतीयचतुर्थ पादांच्या अंती धर या वर्णांची आवृत्ति पहिल्या क्रमानेंच आली आहे.

यमकामध्ये संयुतावृत्ति व असंयुतावृत्ति असे दोन मुख्य प्रकार आहेत.

जेथें यमकाच्या मध्ये दुसरे वर्ण येत नाहींत तेथें संयुतावृत्ति यमक. वरील उदाहरणांत पादांतीं यमक आहेत. त्यांशिवाय बाकीचे संयुतावृत्ति यमकच आहेत. आणखी उदाहरणें:—

द्रुतविलंबित.

करिति विठ्ठलभक्त कथा वरी, सुदृढ बाळहि जीस मनीं धरी;
वश जयासि सदा भगवान् हरी, कुतुक या तुकया परि भूवरी ?
मोरोपंत-विठ्ठलभक्त-स्तुति.

द्रुतविलंबित.

अनृत नित्य धरी वदनांतरीं, परधनीं अपहारमती करी;
प्रियतमा अधिदैवत वाइल, न नर कां नरकाप्राप्ति जाइल ?

पद्यमंजरी.

वरील श्लोकांत कतक आणि नरक यांची आवृत्ति साधली आहे. या यमकांच्या मध्ये दुसरे वर्ण आले नाहींत.

जेथें यमकांमध्ये दुसरे वर्ण येतात तेथें असंयुतावृत्ति यमक. जसें:

गीति

राधापुत्र बहु करी बाधा पार्थासि; तेधवां त्याला;
राधाहचौर हणगे, बा, धाक प्राप्त कां तुला झाला ?
मोरोपंत-कर्णपर्व.

येथें राधा व बाधा यांच्या आवृत्तीच्या दरम्यान यमकामध्ये अन्य वर्ण आले आहेत.

पद्यामध्ये स्थानपरत्वे व स्वरूपपरत्वे यमकाचे अनेक प्रकार होतात. मराठीमध्ये पद्यरचना प्रायः यमकयुक्त आहे. श्लोक व दिंड्या यां-

मध्ये पहिल्या व दुसऱ्या चरणांच्या अंती व तिसऱ्या व चवथ्या चरणांच्या अंती यमक साधलेलें असतें. आर्या, अनुष्टुभ् व साकी यांत प्रथमार्ध व द्वितीयार्ध यांना धरून किंवा द्वितीयचतुर्थ चरणांना धरून अंत्य यमक असतें. चारचरणी अभंगांत दुसऱ्या व तिसऱ्या चरणांना धरून अंत्य यमक असतें. दोनचरणी अभंगांत दोन्ही चरणांच्या अंती यमक असतें. हा अंत्ययमकाचाच प्रकार मराठींत विशेषें करून प्रचलित आहे; खालीं अगदीं साध्या यमकापासून तों पांच वर्णांच्या अंत्य यमकापर्यंतचीं उदाहरणें दिलीं आहेत.

शार्दूलविक्रीडित.

जाळें तोडुनियां बळें हरिण तो टाळोनि दावाग्निला
व्याधाचे चुकवूनि बाणहि महा वेगें पुढें चालला;

पद्यरत्नावली.

येथें लकाराचा अंत्य यमक आहे.

शिखरिणी.

कृतीचीं आयाळें जडवुनि गळा पुष्ट करुनी,
बसे श्वा सिंहाच्या पादिं ब्रह्म आवेश धरुनी;

पद्यरत्नावली.

येथें रन या दोन वर्णांचें अंत्य यमक साधलें आहे.

स्वागता.

निद्रितासि चरणीं तुडवीतो,
लेंकुरें उठवुनी रडवीतो;

वामन.

यथ ड, व, त या तीन वर्णांचें अंत्य यमक साधलें आहे.

भुजंगप्रयात.

करी तीस काकूळती सारसाक्षी,
हणगे भेटवी सर्वसंसारसाक्षी;

वामन.

येथें स, र, स, क्ष या चार वर्णांचें अंत्ययमक आहे.

भुजंगप्रयात.

सदानंद जो सर्वदा मोदराशी,
तया भेटवीं आजि दामोदराशीं;

वामन.

येथें द, म, द, र, श, या पांच वर्णांचें अंत्ययमक आहे.

महाराष्ट्रकवितावधूला यमकालंकारांनीं विशेष मंडित करण्याचें श्रेय विशेषतः वामन व मोरोपंत यांसच दिलें पाहिजे. त्यांतही पं-
तांनीं यमकाच्या कामांत पंडितांना मागें टाकलें आहे ही गोष्ट उभयतांचीं काव्यें पाहिलीं असतां सहज दिसून येण्यासारखी आहे. आनंदतनय, रामजोशी, अनंतफंदी, रघुनाथपंडित इत्यादिकांच्या काव्यांतूनही यमकांची मधून मधून गर्दी झालेली आहे. असो. वर सांगितलेल्या अंत्ययमकाशिवाय इतरही कांहीं यमकांचे प्रकार मराठी काव्यांत, विशेषतः पंतांच्या काव्यांत, आढळतात. त्यांतून ठळक ठळक खालीं सांगतो.

वृत्तांत येणाऱ्या यतीवर यमक साधला असल्यास त्याला पुष्प यमक म्हणतात.

पृथ्वी.

‘ सुसंगति सदा घडो सुजन वाक्य कांणीं पडो ’

केकावली.

येथें यतीवर ड या वर्णाची आवृत्ति आली आहे.

पृथ्वी.

‘ अहो अतुललक्षणीं अमृत वर्षसी ईक्षणीं ’

स्यमंतकोपाख्यान.

येथें क्षण या वर्णांचें यमक यतीवर साधलें आहे.

मागें व पुढें भिन्न व्यंजन असल्यामुळें प्रत्येक व्यंजनावर यमक घो-
ड्यासारखी दौड करीत चाललें आहे कीं काय असा भास होतो तेथें अश्वघाटी यमक होतें.

गीति.

‘ वाजत गाजत साजत आज तथा जतन करुनि आणा हो. ’

मोरोपंत.

यथ जत हें यमक ग, स, ज या पुढच्या वर्णांवर उड्या मारीत चाल-
ल्याचा भास होतो. यमकाच्या पाठीमागें व, ग, स, ज हीं भिन्न व्यंजनें
आलीं आहेत.

जवळच्या दोन चरणांस जोडणारें यमक दामयमक होय.

गीति.

श्री बुडविली महेंद्रश्रीतुल्या मज नसे तिची परवा,
पर वामलोचनेच्या ऐकों न शेकेची या विलापरवा;

मोरोपंत-सभापर्व.

येथें दुसऱ्या पदाचा शेवट व तिसऱ्याचा आरंभ हीं परवा या यम-
कानें जोडलीं आहेत.

शिखरिणी.

नसे ठावा ब्रह्मा न शिव अथवा श्रीपति हरी,
हरी जो तापातें उचलुनि कृपासिंधुलहरी;

वामन.

येथें प्रथम चरणाचा शेवट व दुसऱ्या चरणाचा आरंभ हीं हरी या
यमकानें जोडलेलीं आहेत.

गीति.

सेवुनि संतत पाला संत तपाला यदर्थ करितात.

भी. भ.

येथें पहिल्या पादाचा शेवट व दुसऱ्या पादाचा आरंभ हीं संततपाला
या यमकानें जोडलीं आहेत.

वंशस्थ.

करूनिया मज्जन विश्वपावनीं वनीं प्रवेशे मग जानकी वनीं;
सर्चित पाहे मग देवरास ती, सती म्हणे आश्रम कां न दीसती १

येथेही प्रथमद्वितीय चरणांचे अंत आणि आद्य व तृतीयचतुर्थींचे
अंत व आद्य अनुक्रमें वनीं व सती या यमकांनीं जोडले आहेत.

प्रथमार्धाची द्वितीयार्धात आवृत्ति आल्यास **समुद्रक यमक** जाणावे.
गीति.

अनलसमीहित साधी राया ! वारा महीवरा कामा
अनलस मीहि तसा धीरा ! यावा रामही वरा का मा !
वनपर्व.

प्रथमपादाचें तृतीयपादाशीं **यमक जुळलें** असल्यास तेथें **संदश यमक** होतें.

गीति

हार, विलासवतीनें केला हा लक्ष्मणप्रसूनें कीं,
हारविला सवतीनें क्षितिनें पुजिला सुरप्रसूनें कीं ?

स्त्रीपर्व.

येथें पहिला व तिसरा पाद यांचें **समग्र यमक जुळलें** आहे.
दुसऱ्या पादाचें चवथ्या पादाशीं यमक जुळल्यास तें **संदष्टक यमक** होय.

गीति.

कुरुसैन्यांत गमे ज्या परि रंभाकाननांत वारा हो,
त्या विजयश्री देउनि परिरंभा कां न नातवा राहो ?

द्रोणपर्व.

येथें दुसऱ्या पादाचें चवथ्या पादाशीं **यमक जुळलें** आहे.

चित्र.

पद्म, चक्र, खड्ग, छत्र इत्यादि वस्तूंच्या आकाराप्रमाणें वर्णरचना
असल्यास तेथें **चित्रसंज्ञक** काव्य जाणावे.

ज्या पदार्थाच्या आकाराची रचना असते त्या पदार्थाचें नांव त्या बंधाला प्राप्त होतें. असा बंधप्रकार संस्कृत काव्यांतून कोठें कोठें आढळतो; परंतु मराठीत आढळत नाहीं ह्मटलें तरी चालेल. एखादा मंत्र किंवा एखादें नांव अर्वाचीन मराठी काव्यांत कचित् बंधरूपानें सांपडतें. **पद्मबंधादि चित्रकाव्य** कवीला व वाचणारालाही अर्थात् क्लेशदायक असतें. याचा एक नमुना खालीं देतो.

पद्मबंध.

अनुष्टम्भ.

भासते नृप भासार रसाभागस्थिता विभा,
भावितात्मन् शुभा वादिं दिवाभास्वर ते सभा ?

स्वकृत.

याचा अन्वय, ' (हे) भावितात्मन् भासार नृप ! रसाभागस्थिता विभा वादिं शुभा ते (ती) सभा भासते ' असा आहे. त्याचा अर्थ असा: ' हे शुद्धान्तःकरण आणि कान्तिमान् राजा, पृथ्वीच्या एका भागावर रचलेली, अत्यंत देदीप्यमान, वादामध्ये कुशल आणि स्वर्गाप्रमाणे दिव्य अशी ती सभा विराजत आहे. ' ह्या श्लोकाची खाली पद्माकार रचना केली आहे.

उत्तर. ईशान्य.

नैऋत्य. दक्षिण.

येथे वर्णांचे निर्गम व प्रवेश चमत्कारिक आहेत. ते असे: या अष्टदल पद्माच्या टोंकांना आठ दिशांचीं नावे दिली आहेत. या पद्माचा मध्य-

विंदु आहे त्याला कर्णिका म्हणतात. या कर्णिकेत वरील पद्याचा आद्य भा हा वर्ण प्रथम लिहिला. पुढें कर्णिकेतून पूर्वेच्या बाजूनें बाहेर पडून सते हे वर्ण दलांत लिहिले. पुढें आग्नेयदिशेकडील दलांत प्रवेश करून नृप हे वर्ण लिहून कर्णिकेत प्रवेश केला. पुन्हां कर्णिकेतून बाहेर पडून दक्षिणदलांत सार हे वर्ण लिहिलें. पुन्हां दक्षिणदलानें उलट कर्णिकेत प्रवेश केला. तिच्यांतून पुढें नैर्ऋतदलांत निर्गम करून गस्थि हे वर्ण दलांत प्रविष्ट केले. नंतर पश्चिमदलांत प्रवेश करून तावि हे वर्ण दलांत लिहिले, आणि कर्णिकेत प्रवेश केला. पुन्हां कर्णिकेतून बाहेर पडून पश्चिमदलांतील वर्ण उलटे घेऊन वायव्यदलांत प्रवेश केला व त्यांत त्मन् शु हे वर्ण लिहून फिरून कर्णिकेत प्रवेश केला. पुन्हां कर्णिकेतून उत्तरदलांत बाहेर पडून वादि हे वर्ण लिहिले. पुन्हां या वर्णावरूनच उलट कर्णिकेत प्रवेश केला. कर्णिकेतून पुढें ईशान्यदलांत बाहेर पडून स्वर हे वर्ण ठेविले. शेवटीं पूर्वदलांत प्रवेश करून वर्णवैपरीत्यानें कर्णिकेत विराम केला ! अशा रीतीनें वर्ण वाचले म्हणजे वरील श्लोक उपलब्ध होतो !

श्लेष.

वाक्यांत एका शब्दाचे अनेक अर्थ विवक्षित असले म्हणजे तेथें श्लेष हा अलंकार होतो.

श्लिष्ट पदांच्या ठिकाणीं पर्यायशब्द योजले असतां श्लेषहानि होते तेथें शब्दश्लेष हा अलंकार समजावा.

स्रग्धरा.

कोकां शोकास त्यांच्या शमवुनि दायितासंगमें हर्षवी जो,
कारागारं करांहीं उघडुनि कमलें भृंगही सोडवी जो;
जेणें अंधार सारा पळवुनि हरिले सृष्टिच्या दृष्टिदोषा,
त्या मित्राचा बघोनी उदय कवण तो चित्ति मानी न तोषा ?

पद्यरत्नावली.

येथें कर व मित्र हे शब्द श्लिष्ट आहेत. त्याचे हात व किरण व स्नेही व सूर्य असे दोन दोन अर्थ असून ते दोन्ही विवक्षित आहेत. कर व मित्र

यांबद्दल त्यांचें वाचक शब्द योजलें असतां श्लेष कायम राहत नाहीं यास्तव हे शब्दश्लेषाचें उदाहरण होय.

गीति.

गाळांत तळीं लोळति रत्नें, धरिशी तृणें शिरीं निल्य,
तुज तारतम्य कुठलें ? जडधी हें नांव, रे, तुजें सत्य ?

पद्यरत्न वली.

शार्दूलविक्रीडित.

पावोनी तव आश्रया द्विजकुळें लक्षावधी पोसतीं,
सारेही वनिंचे तरू तुजपुढें क्षुद्रापरी भासती;
ऐसा तूं गुणवंत, बा, असुनिया, आम्ना ! पिकांवायसां-
मध्ये जाणसि तारतम्य न मनीं; हा मोह बा कायसा ! ?

पद्यरत्नावली.

गीति.

शुकभाषणानुकार प्रेमं करितो मयूर हें चित्त,
श्रवण करितील सज्जनरसिक मनीं धरुनि जिष्णुचें मित्र;

मोरोपंत-भीष्मपर्व.

वरील पद्यांपैकीं पहिल्या पद्यांत जडधी दुसऱ्यांत द्विज, आणि तिसऱ्यांत 'शुक' आणि 'मयूर' हे शब्द श्लिष्ट आहेत. जडधी येथें ड व ल यांच्या सावर्ण्यानें श्लेष झालेला आहे. वरील श्लिष्ट पदांचे दोन दोन अर्थ त्या त्या स्थलीं विवक्षित आहेत. प्रस्तुत श्लिष्ट पदांच्या जागीं दुसरीं तद्वाचक पदें योजलीं तर श्लेष कायम राहात नाहीं यास्तव हीं सर्व शब्दश्लेषाचीं उदाहरणें समजावीं.

शब्दश्लेषाचे अभंगश्लेष आणि सभंगश्लेष असे दोन प्रकार आहेत. जेथें एकच शब्दाचे अनेक अर्थ होतात तेथें अभंगश्लेष होतो. वरतीं दिलेलीं सगळीं अभंगश्लेषाचींच उदाहरणें आहेत.

प्रत्येक अर्थाच्या वेळीं वेगळ्या वेगळ्या रीतीनें श्लिष्टपदाचे अवयव ध्यावे लागतात किंवा त्यांचीं पदें पाडावीं लागतात तेथें सभंगश्लेष होतो.

गीति.

ते शीतलोपचारीं जागी झाली हल्लाचि मग बोले,
नलगे औषध मजला, परिसुनि जननी वरें ह्यणुनि डोले १
रघुनाथपंडित.

या आर्यंत नलगे हें पद एकदा नको या अर्थी क्रियापद आहे; व दुसन्या अर्थी नलगे ! अशीं पदें पाडून अगे, नल ! असा त्याचा अर्थ भंगश्लेषानें करावा लागतो.

अर्थश्लेषाचा विचार अर्थात् अर्थालंकारप्रकरणीं होईल.

वक्रोक्ति.

बोलणाराचा अर्थ एक असावा व दुसन्यानें शब्द-श्लेषानें दुसराच अर्थ उत्पन्न करावा असें असलें म्हणजे वक्रोक्ति हा शब्दालंकार होतो.

गीत्यर्थ.

‘ हे सुतनु जावयाला पाहे; कुठचा असेल जावाई ’ ?
अलंकारादर्श.

येथें जावयाला म्हणजे गमन करावयाला अशा अर्थानें प्रथम बोलणारानें योजना केली. त्यावर दुसरा जावयाला म्हणजे ‘ जावईवोवाला ’ असा दुसरा अर्थ शब्दश्लेषानें करून म्हणतो कुठचा जावाई असेल ! येथें अभंगश्लेष आहे.

शिखरिणां

घडे कीं रंभोरु त्रिदशवदनग्लानिच खरी,
सवंधू त्वद्गती नच अचल राहील समरीं;
निघाले हे जाया विपदिं अजि सेनागत कपी,
म्हणे दुष्टा पष्टाक्षरपरत्रिलोपें पुनरपि १

हनूमन्नाटक.

येथें त्रिदशवदनग्लानि या पदांतील त्रि हें अक्षर लुप्त करून दशवदनग्लानि म्हणजे रावणाची ग्लानि असा अर्थ करावा लागतो. हा भंगश्लेष होय.

अर्थश्लेषमूलक व काकुमूलक वक्रोक्ति अर्थालंकार होय. यास्तव तिचा विचार अर्थालंकारप्रकरणीं केला आहे.

पुनरुक्तवदाभास.

दिसण्यांत मात्र एका अर्थाचे अशा शब्दांची आवृत्ति आल्यास तेथे पुनरुक्तवदाभास अलंकार होतो.

जरि म्हणाति कवि क्षितिला अचला, सर्वसहा, क्षमा, उर्वी,
तरि कुरुपांडवयुद्धारंभसमय यशतिचे न तें उर्वी ?

मोरोपंत-वनपर्व.

येथें अचला, सर्वसहा, क्षमा आणि उर्वी असे क्षितीचेच पर्याय आल्यानें पुनरुक्तवाचा भास होतो. वरच्या चार शब्दांबद्दल मही, जगती, मेदिनी इत्यादि शब्द योजले तर अर्थनिर्वाह होत नाहीं. अचलादि शब्द सहेतुक आहेत. म्हणून येथें शब्दश्लेषमूलक पुनरुक्तवदाभास झाला.

गीति.

तनु तनु तरि हरि जिष्णु प्रवल न चालति तयापुढें नखरे
अणुही अन्यमृगांचे, करिकुंजररुधिररक्त तन्नखरें ?

स्वकृत.

येथें तनु (अल्प व शरीर), हरि (सिंह), जिष्णु (जयनशील) करि (हत्ती), कुंजर (श्रेष्ठ), रुधिर (रक्त) आणि रक्त (लाल) हे शब्द समानार्थ आहेत असें प्रथमदर्शनीं वाटते.

येथें अल्पार्थक तनु हा शब्द, कुंजर, रक्त, हरि आणि जिष्णु हीं पदे बदलून त्यांचे वाचकशब्द योजिले असतां निर्वाह होत नाहीं; म्हणून या पदांसंबंधानें हा शब्दश्लेषमूलक पुनरुक्तवदाभास झाला. करि, रुधिर इत्यादि पदांबद्दल तदर्थक दुसरे शब्द घातले तरी चालतील. यास्तव त्या शब्दांसंबंधानें हा अर्थश्लेषमूलक पुनरुक्तवदाभास झाला. तेव्हां प्रस्तुत अलंकार श्लेष व वक्रोक्ति यांच्याप्रमाणें उभयविध आहे असें झालें. अर्थश्लेषमूलक पुनरुक्तवदाभासानें उदाहरण येथें सांगितलें यास्तव या अलंकाराचा अर्थालंकारप्रकरणीं पुनः विचार करणें नको.

तृतीय उल्लास.

अर्थालंकार.

भाग पहिला.

उपमा.

एका वाक्यांत दोन वस्तूंचें केवळ सुंदर सादृश्य स्पष्ट वाणिलें असतें तेथें **उपमा** हा अलंकार होतो.

उपमेयोपमालंकारांत दोन स्वतंत्र वाक्यांची अवश्यकता असते. त्या पासून प्रस्तुत अलंकाराची व्यावृत्ति व्हावी म्हणून एका वाक्यांत असे शब्द लक्षणांत योजले आहेत. उपमेमध्ये उपमानवाक्य व उपमेय-वाक्य अशीं दोन भिन्न वाक्यें बोलून किंवा लिहून दाखवितां येतात; किंकरुणा जसें, जेवीं हीं वाचकपदें असतां दोन्ही वाक्यार्थ स्पष्टपणें वेगळे उक्त असतात. तथापि अशीं दोन वाक्यें परस्परांशीं इतकीं संबद्ध असतात कीं, एका शिवाय दुसऱ्याचा अर्थ पूर्ण होतच नाही. अशा दृष्टीनें लक्षणांत एका वाक्यांत असें म्हटलें आहे. अनन्वय अलंकारा-मध्ये उपमेयाचे अनुपमत्व द्योतित करण्याकरितां त्याची त्यालाच **उपमा** दिलेली असते; म्हणजे उपमेयाहून उपमान हें तेथें भिन्न नसतें. अनन्वयाहून प्रस्तुत अलंकार भिन्न आहे हें दर्शविण्या-करितां दोन वस्तूंचें अशीं पदें लक्षणांत घातलीं आहेत. केवळ सादृश्य असेंही लक्षणांत म्हटलें आहे याचें कारण असें कीं, व्यतिरेका-लंकारांत वैधर्म्यही उक्त असतें; तसें यांत नसतें. सादृश्य सुंदर नसेल तर चमत्कार उत्पन्न होत नाही; आणि चमत्कार नसेल तर अलंकारही संभवत नाही. यास्तव सुंदर शब्द लक्षणांत ग्रथित केला आहे. रूप-कादिक अलंकारांत सादृश्य असतेंच; पण तें अस्पष्ट असतें. तेथें मुख्यत्वे-

करून उपमानाच्या चारुतेचा उत्कर्ष असतो. उपमेमध्ये सादृश्याचाच काय तो मोठा चमत्कार असतो. मग तें क्वचित् उक्त नसलें तरी सहज मनांत येण्या इतकें स्पष्ट असतें. याकरितां लक्षणांत स्पष्ट या शब्दाची योजना केली आहे. उपमा हा प्रधान अर्थालंकार आहे म्हणून त्याच्या-पासूनच या भागाला आरंभ केला आहे.

उपमेय, उपमान, सामान्यधर्म आणि वाचकपद अशीं उपमेचीं चार अंगें आहेत. ज्याला उपमा द्यावयाची तो पदार्थ उपमेय होय. हा पदार्थ कवीच्या इच्छेप्रमाणें कोणताही असूं शकेल. याला प्रकृत, प्रस्तुत, वर्ण्य इत्यादि नांवें आहेत. ज्याची उपमा द्यावयाची तो पदार्थ उपमान होय. उपमानपदें कविसंकेतानें बहुतेक ठरलेलीं आहेत. जसें: चंद्र, कमल, मेघ इ०. अप्रकृत, अप्रस्तुत, अवर्ण्य इत्यादि पदें उपमानाचे वाचक शब्द आहेत. उपमेय आणि उपमान यांचें ज्या गुणासंबंधानें सादृश्य वर्णिलें असतें तो गुण सामान्यधर्म होय. सादृश्य दाखविणारा जो शब्द त्याला वाचक असें म्हणतात. द्योतक, प्रयोजक अशीं दुसरींही नांवें त्याला आहेत. सें, सारखें, परि, प्रमाणें, जेवीं, जसें, वाणी, इत्यादि अगदीं मराठी शब्द उपमेचे वाचक आहेत. सम, समान, सदृश, तुल्य, वत् आणि समानार्थक आणखी दुसरे संस्कृत शब्द मराठींत योजलेले अनेकस्थलीं आढळतात. तेही वाचकशब्द होत. वाणी हा वाचक शब्द अंमळ ग्राम्य आहे. तथापि अभियुक्त कवींनीं त्याचा कोठें कोठें आदर केला आहे यास्तव त्याचा येथेही वाचक-पदांतसंप्रह केला आहे. सें, सारखें, परी, प्रमाणें, वाणी आणि वर दिलेले तुल्यार्थक संस्कृत शब्द प्रायः उपमानपदाशीं संयुक्त असतात हें पुढील उदाहरणांवरून व्यक्त होईल.

उदाहरणें.

साकी.

रघुवर, हेमनगावर घनसा, सिंहासनीं विराजे,

सेवक मयूर नाचति चातक सर्व भासती राजे ?

मोरोपत-साकीरामायण-युद्धकांड.

या साकांचिं प्रथमार्ध एक वाक्य आहे. त्यांत रघुवर (रामचंद्र), आणि घन (मेघ), या दोन वस्तूंचें केवळ सुंदर सादृश्य स्पष्टपणें वर्णिलें आहे. यास्तव येथें उपमा हा अलंकार झाला. प्रस्तुत वाक्यांत रघुवर हें उपमेय, घन हें उपमान, विराजणें हा सामान्यधर्म आणि सा हा वाचक शब्द आहे.

तेव्हां त्वत्पुत्रांचीं वदनं झालीं रणांत शुष्करसें,
शोभे विजयोत्साहं अभिमन्युमुख प्रफुल्ल पुष्करसें ?
अभिमन्युवध.

या पंतांच्या गीर्तांत मुख हें उपमेय, प्रफुल्लपुष्कर हें उपमान, शोभणें हा सामान्य धर्म, आणि सें हा वाचक शब्द आहे. येथें मुख आणि प्रफुल्लपुष्कर (उमललेलें कमल) यांचें सुंदर सादृश्य वर्णिलें आहे.

शार्दूलविक्रीडित.

भासे मंदिर काननासम, सखीसंघात जाळ्यापरी,
श्वासांनीं तनुदाह तीव्र गमतो दावाग्निसा अंतरीं;
कृष्णा ! त्वद्विरहें प्रिया तव दिसे दीना मृगी जेविं ती,
क्रांडे मन्मथ ! हाय हाय ! सखया शार्दूलवत् संप्रति ?
स्वकृत.

ही राधिकेसंबंधानें श्रीकृष्णाप्रत त्याच्या मित्राची उक्ति आहे. हिच्यांत पांच वेगळ्या वेगळ्या उपमा कल्पिल्या आहेत आणि भिन्न भिन्न वाचकपदें योजिलीं आहेत.

आपल्या अनुरागाचा विषय दुष्यन्त आहे असें शकुंतला आपल्या सख्यांजवळ एकांतांत बोलली तें जाळीच्या आडून ऐकल्यानंतर दुष्यंत म्हणतो:—

गीति.

कामचि तापप्रद मज झाला जो तोचि देतसे शांती,
मेघावृत दिवस जसा तापद शमदाहि जनास घर्मान्ती ?
राजवाडेकृत शाकुंतल—अंक ३

वर्षाकालाच्या आरंभाचें मेघ . जसे प्रथम ताप उत्पन्न करून मग वृष्टीनें शांति उत्पन्न करितात तसा शकुन्तलादिपद्यक अनुराग प्रथम ताप देणारा होऊन आतां कृतार्थ होण्याचा प्रसंग आल्यामुळें मनाला शांतिप्रद झाला आहे असा राजाच्या बोलण्याचा आशय प्रस्तुत आर्यंत व्यक्त झाला आहे. प्रस्तुत उदाहरणामध्ये विरोधाचाही चमत्कार आहे. पण तो सहाय होऊन उपमाच अधिक हृदयंगम झाली आहे. येथें मेघावृत दिवस हें उपमान, काम हें उपमेय, तापशमप्रदत्व हा सामान्यधर्म आणि जसा हें वाचक पद आहे.

पाण्डु स्वर्गवासी झाल्यामुळें त्याचे धर्मादिक पुत्र उघडे पडले. हिमालयावरील गुह्य ष नांवाच्या अरण्यांतील महर्षिजनानें त्यांचा या वेळीं समाचार घेतला. या प्रसंगाला उद्देशून पंत सभापर्वति आपल्या प्रिय छंदाचा अवलंब करून म्हणतात:

गीति.

त्या पांडुकुटुंबातें ते साधु महर्षि गुह्यकवनांत,
उघडे पडों न देती; सुकवि जसे वेदगुह्य कवनांत ?

या पद्यांतील उपमेमध्ये उघडे पडों न देणें हा सामान्य धर्म आहे. जसें हें वाचक पद आहे. महर्षि उपमेय व सुकवि उपमान आहे. वरील उदाहरणांतल्यापेक्षां यांत विशेष इतकेंच आहे कीं येथें उपमानोपमेय यांच्या सामान्यधर्मांमध्ये विवप्रतिविवभावानें एकरूपता आहे. उघडे पडों न देती याचा वाच्यार्थ झांकणें असा असून तो उपमानाकडे सुसंगत होतो. परंतु उघडे पडों न देणें याचा रक्षण करणें असा लाक्षणिक अर्थ केल्याशिवाय तो उपमेयाकडे अन्वित होत नाही.

पूर्वोपमा.

उपमान, उपमेय, साधारणधर्म आणि वाचकपद हीं सर्व अंगें उक्त असलीं म्हणजे तेथें पूर्वोपमा होते. पूर्वोक्त सर्व उदाहरणांमध्ये पूर्वोपमाच आहे. आणखी उदाहरणें:—

साकी.

गाल टेंकुनी हस्ततलावरि जी चिंतातुर वैसे,
अलक लोंवती मुखावरी तें कमळीं मधुकर जैसे १
पथरत्नावली.

मेघदूतांत यक्ष आपल्या विरहिणी प्रियेचें वर्णन मेघाजवळ करित आहे त्या प्रसंगाची ही साकी आहे. येथें अलक व मुख हीं उपमेयपदें, मधुकर व कमळ हीं उपमानपदें, लोंवणें हा सामान्यधर्म आणि जैसे हा वाचक शब्द हीं सर्व उपमांगं व्यक्त आहेत.

‘ कांतिशीं रममाण झालास तर मृत्यु येईल, ’ भसा किंदमरूपिने पंझूला शाप दिला; त्या प्रसंगाची पंतांची उक्ति पहा:—

गीति.

शापवचन मलिन तया करि कज्जल जेविं पांडुर-मणींतिं,
मुनि गेल्यावरि येउनि तें कळवी साश्रु पांडुर-मणींतिं १

या पद्यांत शापवचन हे उपमेय, कज्जल हें उपमान, मलिन करणें हा सामान्यधर्म आणि जेविं हें वाचक पद हीं उक्त आहेत.

लुप्तोपमा.

उपमेय, उपमान, सामान्यधर्म व वाचक या उपमेच्या चार अंगांपैकीं एक, दोन किंवा तीन अंगं लुप्त असलीं म्हणजे लुप्तोपमा होते. लुप्त असलेल्या अंगाच्या किंवा अंगांच्या नांवानें ती प्रसिद्ध असते. महाराष्ट्र काव्यांत लुप्तोपमेचे पुढील प्रकार प्रायः आढळतात:—

वाचकलुप्ता.

जेथें वाचक पद उक्त नसतें तेथें वाचकलुप्ता. जसें:—

भुजंगप्रयात.

अरे राघवें व्यापिले लोक सारे, तरी नावरे शोक माझा कसारे !

तृपाक्रांत डोळे घनश्याम रामा, पहायास रे सर्वलोकाभिरामा १

वामन-भरतभाव.

रामचंद्र वनवासास गेल्यानंतर भरत मामाच्या घराहून परत अयो-

ध्येला आला. तेथे कैकेयीच्या भेटीनंतर त्यांना कौसल्येची भेट घेतली. त्या प्रसंगी कौसल्येची ही रामाप्रत उक्ति आहे. या पद्यांत घनश्याम रामा अशीं पदे आहेत. त्यांचा अर्थ घनाप्रमाणें श्याम अशा रामाला असा आहे. यांत प्रमाणें [संस्कृत इव किंवा वत्]. हा वाचक शब्द लुप्त आहे.

धर्मलुप्ता.

जेथें सामान्य धर्म लुप्त असतो तेथें धर्मलुप्ता जाणावी. जसें:—
गीति.

श्री बुडविली महेंद्रश्रीतुल्या मज नसे तिची परवा,

पर वामलोचनेच्या ऐकां न शकेचि या विलापरवा ?

मेरोपंत-सभापर्व.

द्रौपदीची संभत विटंबना झालेली पाहून भीमास अत्यंत क्रोध आला त्यावेळची त्याची ही धर्माप्रत उक्ति आहे. या अर्थेंत [पांडव-] श्री हें उपमेय, महेंद्रश्री हें उपमान, व तुल्य हें वाचक पद, हीं उक्त आहेत. अखंडपणा किंवा अपरिमितपणा हा सामान्यधर्म लुप्त आहे.

धर्मवाचकलुप्ता.

जेथें साधारण धर्म आणि वाचक हीं लुप्त असतात तेथें धर्मवाचकलुप्ता होते. जसें:—

शार्दूलविक्रीडित.

‘ राजीवाक्ष असा विलोकुनि वधू धांवे जशी बावरी.

आनंदतनय.

येथें राजीव (कमल) हें उपमान आहे, प्रभु रामचंद्र हें उपमेय आहे. शोभाशालित्वादि सामान्यधर्म आणि परिवगैरे वाचक पद येथें लुप्त आहे.

शिखरिणी.

‘ न सोडी चित्तांतें क्षणभरिहि ती कुंदरदना.

पथरत्नावली.

कुंदरदना या सामासिक पदांत कुंद हें उपमान व रदन हें उपमेय आहे. वाचकपद सें वंगरे, आणि सामान्यधर्म शुभ्रपणा, अणकुचीदारपणा इत्यादि, हे लुप्त आहेत.

श्रौती व आर्थी उपमा.

उपमेच्या स्वरूपावरून तिचे श्रौती व आर्थी असे दोन प्रकार आहेत. जेथें सें, परी, जेवीं, जैसा हीं पदें वाचकें असतात तेथें उपमा स्पष्ट श्रुत होत असल्याकारणानें श्रौती उपमा होते. जेथें तुल्यता-दर्शक वाचक पदें योजलेलीं असल्यामुळे अर्थबोधावरून उपमा मनांत येते तेथें आर्थी उपमा होते. वर दोन्ही प्रकारचीं उदाहरणें आलीं आहेत.

याशिवाय उपमेचे मालोपमा व रशनोपमा असे दोन भेद आहेत.

मालोपमा.

एकच उपमेय असून उपमानपदं अनेक असलीं म्हणजे मालोपमा होते. जसं:—

‘तेव्हां ती गौरी मदनाच्या योगानें जशी रति, किंवा शरत्समयाच्या योगानें जशी कमलिनी, तशी हंसाच्या समागमानें फार आनंद पावली. ?
कादंबरी पूर्वार्ध.

यांत गौरी हें एकच उपमेय असून रति आणि कमलिनी अशीं अनेक उपमानें आहेत. तसेंच,

गीति.

सौभद्र म्हणे शिरतां व्यूहीं, डोहीं जसा मतंगज, वा,
हरिपोत दंतियूर्थी, कीं दहनीं करुनिया पतंग जवा ?

मोरोपंत-अभिमन्युवध.

आणखी एक पंतांची गीति:—

तो शर गरधरवरसा, पविसा, रविसा, स्मरारिसायकसा,
पार्थभुजांतरि शिरदा वल्भकामाजि नागनायकसा ?

कर्णार्जुनयुद्ध.

अथवा,

साकी.

अविनयसंगें राजश्री, द्वभारं नलिनी जेवीं,
म्लान जाहली नरमाणिरमणी विपाद पावुनि तेवीं ?

स्वकृत.

या तीन पद्यांत अनुक्रमें मी [सौभद्र], शर आणि नरमणिरमणी असें एक एकच उपमेय आहे आणि उपमानें मात्र अनेक आहेत. वरील प्रत्येक उदाहरणांत उपमानें अनेक आहेत तरी सामान्य धर्म एकच आहे.

गीति.

गुरुपरि उपदेश करी, संकटसमयीं उपायही सुचवी,
चिंतित फळ देउनियां कल्पतरूपरि मनोरथा पुरवी ?
कांतेपरि एकांतीं स्वांतांतें हर्षवूनियां रिझवी,
आनंदसागरीं मन बुडवुनि चिंताज्वरास ती विझवी ?

कृ. शा. चिपळणकर-विद्याप्रशंसा.

या पद्यांत गुरु, कल्पतरु आणि कांता हीं तीन उपमानपदे आहेत व विद्या हें एकच उपमेयपद आहे. उपदेश करणें, मनोरथ पुरविणें, हर्षोत्पादन करणें असे भिन्न भिन्न सामान्यधर्म आहेत.

उपमेय व उपमान यांमध्ये लिंगवचनसादृश्य असलें तर उपमा विशेष सुंदर दिसते. वरील उदाहरणांत कांता हें उपमान लिंगवचन-सादृश्यामुळे जसें हृदयंगम वाटतें तशीं गुरु व कल्पतरु हीं पदे लिंगाचें सादृश्य नसल्यामुळे वाटत नाहीत.

रशनोपमा.

पूर्ववाक्यांतील उपमेय पुढच्या वाक्यांत उपमान कल्पिलें असता रशनोपमा अलंकार होतो. जसें:—

गीति.

वाणीपरि मति, मतिपरि कृति, कृतिपरि कीर्ति त्या नृपालाची,
विमला; जगतीवरती सुकृती ऐसा न अन्य झालाची ?

स्वकृत.

येथें प्रथमाधांत पहिल्या वाक्यांत मति हें उपमेय आहे, तें दुसऱ्या वाक्यांत उपमान झालें आहे. दुसऱ्या वाक्यांतलें उपमेय जी कृति ती त्याच्या पुढील वाक्यांत उपमान झाली आहे. सामान्यधर्म विमलता हा एकच आहे. कोठें तो भिन्न असतो:—

गीति.

मतिसम सुंदर मूर्ति प्रभावयुक्ता सभाहि मूर्ति जशी,
त्याची सभेपरी जयलक्ष्मी अगदीं परां अजिंक्य अशी ?

स्वकृत.

येथें पहिल्या वाक्यांत सौंदर्य, दुसऱ्यांत प्रभावयुक्तता आणि तिसऱ्यांत अजिंक्यपणा असे भिन्नभिन्न सामान्यधर्म आहेत.

अनन्वय.

उपमानत्व आणि उपमेयत्व हीं दोन्हीं एकाच पदार्थाच्या ठिकाणीं वर्णिलीं असतां म्हणजे ज्याची त्यालाच उपमा दिली असतां अनन्वय अलंकार होतो.

उपमेयोपमालंकारांतल्याप्रमाणें यांत दोन भिन्न वाक्यांची आवश्यकता नसते. उपमेय अनुपम आहे, त्याच्या जोडीचा दुसरा पदार्थच नाही, अशा अर्थाची विवक्षा असतां कवि या अलंकाराचा उपयोग करतात. सदृश वस्तूच्या अभावामुळें तिच्याशीं उपमेयाचा अन्वय म्हणजे संबन्ध जुळत नाही ह्मणून या अलंकाराला अनन्वय असें अन्वर्थक नांव मिळालें आहे. यांत उपमेय व उपमान हीं अभिन्न असतात तरी तीं एकाच शब्दानें उक्त असणें उचित आहे. जसें, 'मदनासारखा सुंदर मदनच.' या उदाहरणांत थोडा बदल करून 'मदना सारखा सुंदर रतिपतीच, असें म्हटलें तर अर्थहानि तादृश होत नाही परंतु सौंदर्यहानि मोठी होते, यास्तव अनन्वयांत उपमानोपमेयें भिन्न शब्दांनीं उक्त नसावीं.

अनन्वयाचीं उदाहरणें:—

वसंततिलक.

कर्णासमान जनि कर्ण वदान्य थोर,
पार्था परी रणधुरंधर पार्थ वीर;

वाल्मीकितुल्य कवि वाल्मीकि, रामचंद्र
तो रामचंद्रनिभ धर्मरत क्षितींद्र ?

स्वकृत.

या पद्यांत अनन्वयाचीं चार उदाहरणे आहेत. त्यांत कर्ण, पार्थ, वाल्मीकि आणि रामचंद्र हीं उपमेयें असून थोर वदान्यत्व, रणधुरंधरत्व, कवित्व आणि धर्मरतक्षितींद्रत्व हे अनुक्रमें सामान्यधर्म आहेत. कोठें कोठें सामान्यधर्म उक्त नसतो.

गीति.

गगनास तुल्य गगनचि, सिंधूची होय सिंधुळाचि सरी,
श्रीरामरावणांचें युद्ध श्रीरामरावणांचि परीं ?

अलंकारविकाश.

या अर्थेंत विशालपणा, अगाधपणा, अद्भुतपणा, इत्यादि सामान्यधर्म अनुक्त आहेत. आणखी उदाहरणे:—

शिक्षरिणी.

वडे देंवें किंचित् कलुष परि संतापति मनीं,
अशांतें ताराया असाति बहु तीर्थं त्रिभुवनीं;
जयां प्रायश्चित्तें नसति कुनरां दे गति असीं,
समर्था या लोकीं तुजसम अये ! तूंचि जननी ?

वामन-गंगालहरी.

प्रहर्षिणी.

जे कोणी चुरिति तुझ्या तनूसि हातें,
गंधानें सुखविशि त्यांहि तूं जनांतें;
हा ऐसा तव परिपाठ लोकमान्य,
पाटीरा ! तुजसम तूंचि वा वदान्य ?

पद्यमंजरी.

पंचचामर.

होय रामराज्य रामराज्यसेंचि तोखद,
व्याधि जो भवाख्य उग्र हें तयासि ओखद;

मोरोपंत-पंचचामररामायण.

गीति.

आशी साधु साधुपतिशीं गांठ पडे ती जशी अघा परिसा,
या परि साचा हाचि प्रेमळ याच्याचि या जया परिसा १

मोरोपंत-उद्योगपर्व.

श्रीरामरावणसमर होय श्री-रामरावणसमरसा;

मो. पं.-मंत्ररामायण.

झाले बहु, होतिल बहु, आहेतहि बहु, परंतु या सम हा;

मो. पं. विराटपर्व.

या सम हाचि धनुर्धर म्हणतां उपमन्युसुरतर रुसेना;

मो. पं.-कर्णपर्व.

शार्दूलविक्रीडित.

होशी त्वत्सम तूं दयाळु मजसा मी-मत्त देवेश्वरा;

म. भा. विलास.

‘ या शालेंत बाळ्यासारखा कोडगा बाळ्याच ! ’

साहित्यशास्त्र.

उपमेयोपमा.

देान भिन्न वाक्यें असून प्रथमवाक्यांतील उपमान आणि उपमेय हीं द्वितीय वाक्यांत उलट म्हणजे उपमेय आणि उपमान अशीं होतात तेथें उपमेयोपमा अलंकार जाणावा.

उपमान आणि उपमेय यांच्या सारखा तिसरा पदार्थ नाही असें दर्शविण्याकरितां प्रस्तुत अलंकाराचा उपयोग करितात. रशनोपभेमध्ये उपमेय उपमान होतें. परंतु उपमान उपमेय होत नाही. वाणी मतिपरि इ. पूर्वोक्त उदाहरण पहा. उपमान व उपमेय यांची अदलावट एका वाक्यांत संभवत नाही; यास्तव या अलंकाराला देान वाक्यें लागतात. तीं प्रायः स्पष्ट असतात; क्वचित् गर्भित असतात. प्रथमवाक्यांतील उपमेयाशीं त्यांतील उपमानाची द्वितीय वाक्यांत तुलना होते. या कारणास्तव प्रस्तुत अलंकाराला उपमेयोपमा असें म्हणतात. यांतही उपमान व उपमेय यांची अदलावट त्याच शब्दांनीं करणें उचित होय. तथापि या नियमाला कांहीं अपवाद आढळतात.

गीत्यर्थ.

‘गांभीर्यानें राघव आब्धिसदृश, अब्धि राघवासदृश’

या गीत्यर्थांत दोन वाक्ये आहेत. पहिल्यांत राघव हें उपमेय आहे आणि आब्धि हें उपमान आहे. यांचीच अदलाबदल दुसऱ्या वाक्यांत केली आहे; म्हणजे आब्धि हें उपमेय केले आहे आणि राघव हें उपमान केले आहे. येथे गांभीर्य हा सामान्यधर्म उक्त आहे. कोठे तो उक्त नसतो. जसे:---

गीति.

जल नभसें, नभ जलसें, हंसापरि चंद्र, चंद्रसा हंस,
नव कुमुदासम तारा, तारासम कुमुदवृंद सुविकास १
अलंकारविकाश.

यांत निर्मलत्व, शुभ्रत्व, आणि विकसितत्व हें सामान्यधर्म अनुक्त आहेत. वरील दोन्ही उदाहरणांत दोन वाक्ये स्पष्ट आहेत. तीं गर्भित असल्याचें उदाहरण:—भीम आणि जरासंध हे बलानें परस्पर तुल्य होते. हें वाक्य एक दिसतें. तथापि त्यांत दोन वाक्ये गर्भित आहेत. तीं अर्शाः ‘बलानें भीम जरासंधतुल्य होता; आणि जरासंध भीमतुल्य होता.’ येथे ही उपमेयोपमा जाणावी.

प्रतीप.

उपमानाचा तिरस्कार केला असतां किंवा तिरस्कार करण्याकरितां उपमेयाच्या पायरीला त्याला आणून ठेविलें असतां प्रतीप अलंकार होतो.

उपमानाला प्रतिकूल असें उपमेय असल्यामुळें प्रस्तुत अलंकाराला प्रतीप असें नांव आहे. व्यतिरेकालंकारामध्यें उपमेयाचें उत्कर्षाधिक्य जरी वर्णिलें असतें तरी उपमान व उपमेय यांतील तुलना ही गृहीत असते.

शार्दूलविक्रीडित.

तू लावण्यानिधि, प्रतापसदन, प्रख्यात दाता वर,
होशी शक्त वहावया नरवरा या मेदिनीचा भर;
निर्मोनी तुज ऐशिया गुणयुता चंद्रार्कचिंतामणी,
तेवीं शैल किमर्थ तो विधि रची हें गूढ माझ्या मनीं ! १

ही एका राजाप्रत कोणा एकाची उक्ति आहे. येथे चंद्र, अर्क [सूर्य], चिंतामणि [चिंतिलेले देणारा मणि] आणि शैल हीं उपमानपदे आहेत. 'तू' [राजा] हे उपमेय आहे. 'हे राजा ! तू जिवंत असतां ब्रह्मदेवानें चंद्र, सूर्य, चिंतामणि आणि शैल हे पदार्थ कशासाठीं निर्माण केले हे समजत नाही. कारण तू आपल्या आल्हादकत्वाने व तेजस्वितेने रात्रंदिवस एकसारखा विराजमान असल्यामुळे रात्रीं प्रकाशणारा चंद्र व दिवसां उदय पावणारा सूर्य यांची तुझ्यापुढे काय प्रतिष्ठा ! तुझ्या दानशूरपणाने चिंतामणीला लाज आणली आहे आणि तुझ्या उन्नतीने उन्नत शैलास अवनत करून सोडले आहे ! ' असा या पद्याचा अर्थ आहे. येथे चंद्रादि उपमानांचे निष्फलत्व दर्शवून तिरस्कार केला आहे. आणखी उदाहरणः—

दुतविलंबित.

जगिं नलद्युतिकीर्ति असे तरी, विफल हें द्वय मानुनि अंतरीं,
सुपरिवेषमिषे रविमंडलीं, विधि करी विधुविंविहि कुंडली ! १

अलंकारविकाश.

यांस 'नलद्युति' व 'नलकीर्ति' हीं उपमेयें आहेत. 'रविमंडल' आणि 'विधुविंवि' हीं उपमानपदे आहेत.

'नळाचे तेज व नळाचे यश हीं जगांत असतां रविमंडल व विधुमंडल यांचे वैफल्य आहे असे मनांत आणून विधात्यानें रविमंडल व विधुविंवि यांच्या भोवतीं खळ्याच्या रूपाने कुंडली करून ठेविली आहे ! ' असा या श्लोकाचा भावार्थ आहे. येथेही उपमानांचा तिरस्कार दाखविला आहे.

गीति.

निज लोचनद्वयाचा वाहशि कां गर्वभार हें न कळे,
ऐशीं असाति चहुंकडे सरोवरीं नील, कांत, नव कमलें १

स्वकृत.

येथे 'कमलें' या उपमानाला 'लोचनद्वय' या उपमेयाच्या पायरीला आणून ठेवून त्याचा तिरस्कार द्योतित केला आहे.

अनुपम गुणांनी युक्त असल्यामुळे उपमानाप्रमाणे ज्याचा कधी उप-

योग केलेला नसतो अशा पदार्थाला उपमान कल्पिले असतांही प्रतीप अलंकार हेतो.

वसंततिलक.

हालाहला ! गुरुचि मी अतिदारुणांचा,
आहे असा न धरिं वा मारिं गर्व साचा;
कीं त्वत्समान भुवनांत अनंत साचीं,
आहेत तीक्ष्ण वचनें अजि दुर्जनांचीं ! १

अलंकारविकाश.

येथें 'हालाहला'ला पूर्वी कधीं न दिलेले उपमानपद दिले आहे व त्याला दुर्जनवचनरूप उपमेयाच्या जोडीला आणून वसवून तिरस्कृत केले आहे. आणखी उदाहरणः—

शार्दूलविक्रीडित.

चाप्याची कलिका नको, हळदिची मोठी प्रतिष्ठा पुरे,
सोने उत्तम तेहि हीन दिसतें, तीं व्यर्थ कीं केसरे;
उद्यच्चंद्रसमान कांति बघुनी त्या सुंदरीची खरी,
वस्तू या अवघ्याहि तुच्छ ह्यणुनी धिक्कार त्यांचा करी ! १

ग. शा. लेले.

गीति.

सखि ! तुझिया नयनासम कमलमुखासम शशी खरेचि दिसे,
दशनासम कुंदकळ्या चापेकळि नासिकेपरी विलसे ?

स्वकृत.

येथें उपमानोपमेयभाव अगदीं स्पष्टपणें उलट वर्णिला आहे. म्हणजे प्रसिद्ध उपमानें उपमेयें कल्पिलीं आहेत आणि उपमेयें उपमानें कल्पिलीं आहेत.

मदिरा.

जें तुझिया नयनासम सुंदर पंकज तें जाळिं मग्नचि झालें,
त्वन्मुखतुल्य सुधाकरंबिब्रहि तें दयिते जलदांतरिं गेलें;
सुंदरि मंद तुझ्या परि चालति तेहि मराळ निजालयिं गेले,
त्वत्सम वस्तुविनोदहि साहि न दैव सदैव प्रतीपचि ठेलें ! १

अ. वि.

यांतही उपमानोपमेय भाव उलट कल्पिला आहे.

भ्रांतिमान्.

एकाद्या वस्तूच्या दर्शनादिकेंकरून तत्सदृश अन्य वस्तूची भ्रांति वर्णिली असते तेथें भ्रांतिमान् अलंकार होतो.

गीति.

पळसाची कळिका या भ्रान्तीनें भ्रमर शुक्रमुखीं पडतो;
तोहि तया भृंगातें जंबूफळ समजुनी धरूं बघतो ! १

वामनशास्त्री केमकर.

येथें आकाराच्या व वर्णाच्या सादृश्यामुळे शुक्रमुखावर पळसाच्या कळीची भ्रान्ति वर्णिली आहे; आणि भ्रमरावर नीलत्व व आकृतिसाम्य या गुणांच्या सादृश्यास्तव जंबूफळाची (जांभळाची) भ्रांति वर्णिली आहे.

वसंततिलक.

तीरीं बघोनि तरुणीमुख रम्यहास,
नीरीं सरोज विलसे, बहु यद्विकास;
दोन्हीकडे अलिकिशोरकसंघ मुग्ध,
धांवोनि जाति सहसा मकरन्दलुब्ध. १

मराराष्ट्रभाभिनीविलास.

येथें तरुणीमुखावर सरोजभ्रांति वर्णिली आहे.

वसंततिलक.

भृंगें विराजित नवीं अरविन्दपत्रें,
पाहोनि मानुनि तिचींच विशाल नेत्रें;
घालीन अंजन अशा मतिनें तटाकीं,
आहा ! वृथा उतरलों भिजलों विलोकीं ! १

रघुनाथपंडित-नलोपाख्यान.

येथें अरविंदावर नेत्राची भ्रांति कल्पिली आहे. रूपकांत व पहिल्या प्रकारच्या अतिशयोक्तींत उपमान व उपमेय यांचा अभेद कल्पित असतो; व तो तसा असतो याचें भानही असतें. प्रस्तुत अलंकारांत सा-

दृश्यावरून एका वस्तूच्या ठिकाणी ती दुसरी वस्तु आहे अशी मिथ्या कल्पना उत्पन्न होते. पण ही कल्पना मिथ्या आहे असें ज्ञान नसतें. मिथ्यात्व-ज्ञानाचा अभाव कविप्रतिभानिर्मित पाहिजे हें उघड आहे. नाहीं तर रज-तावर शुक्तीची भ्रांति कल्पितात तेथेही या अलंकाराची व्याप्ति येईल. ' तापस जलभ्रमाने वधिला मी शब्दपाति बाणाने,' या पंतकृत मंत्र-रामायणांतील दशरथोक्तीत कविप्रतिभानिर्मित भ्रांति नाहीं. म्हणून येथे-ही भ्रांतिमान् अलंकार समजण्याचें कारण नाहीं. संदेहालंकारांत सा-दृश्यामुळे वस्तुनिर्णयाविषयी संशय उत्पन्न होतो. प्रस्तुत अलंकारांत प्र-स्तुतावर अप्रस्तुताची भ्रांति होत असते. म्हणजे प्रस्तुताचें यांत ज्ञानच होत नाहीं. सादृश्यावरून अप्रस्तुताचेंच केवळ ज्ञान होतें. या कारणाने मीलित, सामान्य आणि तद्रुण यांपासून प्रस्तुत अलंकाराची व्यावृत्ति झाली. कारण मीलितामध्ये अप्रस्तुत वस्तूचा अभाव असतो सामान्या-मध्ये प्रस्तुत व अप्रस्तुत हीं एकरूप असलीं तरी त्या उभयतांचें ज्ञान असतें. तद्रुणामध्ये केवळ गुणैकरूपता वर्णिली असते; व ज्या पदार्थां-तील ऐक्य वर्णिलें असतें त्याचें स्पष्ट ज्ञान असतें.

ससन्देह.

चमत्कारिक सादृश्यामुळे उपमेय हें उपमान आहे कीं काय असा सं-शय वर्णिला असतो तेथे ससंदेहालंकार जाणावा. जसे:—

पुष्पिताम्रा.

मरकतमणिबद्ध होय शैल, तरु अथवा परिपुष्ट हा तमाल;

दुरुनि रघुपतीस पाहुनीयां, मुनिजन चित्तिं करीति कल्पना या १

महाराष्ट्र भामिनीविलास.

यांत 'रघुपति' उपमेय आहे. 'शैल' व 'तमाल' हीं उपमानपदे आहेत. 'स्निग्धत्वनीलत्वादिकां'च्या रमणीय सादृश्यामुळे 'रघुपती' संबं-धाने 'हा काय मरकताचा शैल आहे किंवा तमाल वृक्ष आहे' असा संदेह मुनिजनास प्राप्त झाला असें येथें वर्णन आहे.

गीति.

हैं कमल की सुधाकर हा निर्णय आमुचा नसे ठरला,
अतिफुल्ल निष्कलंकें तद्वदने हृदयिं संशयाचि भरला १

वा. शा. केमकर.

येथें 'वदन' हें उपमेय व 'कमल' व 'सुधाकर' हीं उपमानपदें आहेत. 'प्रफुल्लता,' 'निष्कलंकता' इत्यादि गुणांच्या सुंदर सादृश्यामुळे वदनासंबंधानें हें 'सुधाकर कीं कमल' अशी शंका आली, असें येथें वर्णन आहे.

वरील दोन्ही उदाहरणांत उपमान व उपमेय यांतील भेद दर्शविणारा विशेष धर्म उक्त नाही यास्तव हीं अनुक्तभेदसंदेह किंवा शुद्धसंदेह याचीं उदाहरणें होत.

जेथें भेददर्शक धर्म उक्त असतो तेथें उक्तभेदसंदेह जाणावा. यांत निश्चयगर्भ व निश्चयान्त असे दोन प्रकार आहेत.

उक्तभेद निश्चयगर्भसंदेहाचें उदाहरण.

गीति.

हा काय सूर्य? त्याच्या लागति हय सात नेहमिं रथाला,
कीं हा कृतान्त आहे? महिप तया लागतो बसायाला १
राया! यापरि करि अरि समरीं तुज पाहुनी मनीं शंका,
वाजो सतत त्रिभुवनिं मोठ्यानें कीर्तिचा तुझ्या उंका २

स्वकृत.

येथें 'राजा' हें उपमेय, व 'सूर्य' व 'कृतांत' हीं उपमानपदें आहेत. पहिल्या आर्यच्या प्रथमार्धांत राजासंबंधानें एक शंका आहे, द्वितीयांर्धांत दुसरी शंका आहे. आपण ज्यास पाहतो तो सूर्य किंवा कृतान्त (यम) नव्हे एवढा मात्र निश्चय राजशत्रूंच्या मतीला झाला आहे व तो प्रथमार्धांत 'त्याच्या लागति हय सात नेहमिं रथाला' या, व उत्तरार्धांत 'महिप तया लागतो बसायाला' या, उपमानगत विशेष धर्मांनीं व्यक्त झाला आहे. उपमेयाविषयीं मात्र निर्णय झालेला नाही. निश्चय गर्भांतच

राहिला. उपमेयाच्या निर्णयाचें शेवटचें स्वरूप त्यास आलें नाहीं म्हणून यास उक्तभेदनिश्चयगर्भसंदेह म्हणतात. यांत 'प्रभाशालित्व' व 'मारणसामर्थ्य' या सादृश्यसूचक रम्यधर्मांवरून शंकोदय झाला.

निश्चयान्त उक्तभेदसंदेह.

वसंतततिलक.

इंदू म्हणां तरि तदीय कलंक कोठें,
मानूं सरोज तरि अंबु दिसे न कोठें;
हां हां अतां समजलों मुख हें सखीचें,
यांतोनिया निघति मंजुळ शब्द साचे ! १

स्वकृत.

यांत 'सखीचें मुख' हें उपमेय आहे. त्यासंबंधानें 'इंदु' व 'सरोज' यांच्या एकामागून एक शंका आल्या व शेवटीं उपमेयासंबंधानें निर्णय झाला आहे. तो 'यांतूनिया' इ. चरणांत उपमेयाचा भेददर्शक धर्म सांगितला त्यावरून झालेला आहे. 'आल्हादकत्वादि' व 'प्रफुल्लत्वादि' धर्मांच्या रमणीय सादृश्यास्तव येथें शंका उत्पन्न झाल्याचें वर्णन आहे.

प्रस्तुत अलंकारांत उपमेय व उपमान हीं समकक्ष असतात. उत्प्रेक्षेमध्ये उपमान उत्कर्षकोटींत असतें. जेथें रमणीय सादृश्य नसेल तेथें नुसता संशय होय. 'हा काय स्थाणु आहे कीं अजगर आहे,' या वाक्यांत 'निश्चलत्व' रूप सादृश्य आल्हादजनक नाहीं यास्तव येथें केवळ संशय आहे; संदेहालंकार नव्हे. उक्तभेदसंदेहाच्या उदाहरणांत उपमेय हें उपमानापेक्षां अधिक गुणसंपन्न असा भास होतो आणि त्यामुळें व्यतिरेक अलंकार तेथें मनांत येऊं लागतो. तथापि संदेहांत रमणीय सादृश्यमूलक संशयावरच विशेष कटाक्ष असतो त्यामुळें तो संशयच चमत्कारजनक होतो. व्यतिरेकामध्ये उपमेयाचें आधिक्य व्यक्त होऊन त्याचाच केवळ उत्कर्ष असतो.

अपन्हृति.

उपमेयावर उपमानाचा आरोप करण्याकरितां जेथें उपमेयाच्या स्वरूपाचा अपलाप केलेला असतो तेथें अपन्हृति अलंकार होतो. जसें:-

शार्दूलविक्रीडित.

आहे हा नव मेघ उत्थित, नव्हे उन्मत्त रात्रिचर,
हे आकृष्ट न तच्छरासन, धनु वृत्रारिचें हें वर;
या धाराच, परंपरा मजवरी येती न बाणांचिया,
ही विद्युत् कनकापरी चमकते, नाहींच ती मत्प्रिया.

विक्रमोर्वशीय अंक ४.

उर्वशीविरहानें व्यथित झालेल्या पुरूरव्याची ही उक्ति आहे. येथें ' रात्रिचर ' [राक्षस], ' शरासन ' [धनुष्य], ' बाणांचिया परंपरा ' आणि ' प्रिया ' या प्रकृत पदार्थांचा म्हणजे उपमेयांचा अपलाप करून म्हणजे ते ते पदार्थ नव्हत असें सांगून ते अनुक्रमें ' नवमेघ, ' वृत्रारिचें [इंद्राचें] धनु, ' ' धारा ' आणि ' विद्युत् [वीज] ' हे अप्रकृत अथवा उपमानपदार्थ आहेत असें स्थापन केले आहे.

शार्दूलविक्रीडित.

झाडें पेटुनि वाजती कडकडा त्यांचा ध्वनी होतसे,
ज्वाला राहुनि राहुनी उठति या, विद्युल्लता ही नसे;
काळा धूर नर्भी बहू पसरला, हा मेघ नोहे खरा,
वर्षाकाळ न हा, दवानल असे, मोरा ! पळे रे घरा ! १

पद्यरत्नावली.

येथें विद्युल्लता, मेघ व वर्षाकाळ यांच्या स्वरूपाचा अपलाप करून ज्वाला, धूर, आणि दवानल यांचें स्थापन केले आहे.

गीति.

राय असें आयकतां हाय म्हणे बायको नव्हे कृत्या,
काय करूं जाय वना वा यश जोडीं करोनि सत्कृत्या १

मोरोपंत.

या दशरथोक्तींत प्रकृत पदार्थ ' बायको ' आहे; त्याचा अपलाप होऊन त्याच्यावर ' कृत्या ' या अप्रकृत पदार्थाचा आरोप स्थापित झाला आहे.

रूपकामध्ये प्रकृताचा निषेध किंवा असद्रूपानें कथन नसतें. आक्षेपा-

लंकारांत एकाचा अपलाप असला तरी दुसऱ्याचें स्थापन नसतें. एका वस्तूच्या स्वरूपाचें गोपन व दुसऱ्या वस्तूच्या स्वरूपाचें प्रकटीकरण हेंच सामान्यपणें अपन्हृतीचें लक्षण होय. कारण क्वचित् उपमानवस्तूच्या स्वरूपाचाही अपलाप केलेला असतो. अपन्हृतीमध्ये उपमेयावर उपमानाचा आरोप कल्पित असतो.

वर दिलेल्या उदाहरणांत वर्णनीय वस्तूंचा निषेध स्पष्ट आहे. त्याचेंच आणखी उदाहरणः—

उपेंद्रवज्रा.

न हें नभोमंडल वारिराशी, न तारका फेनाचि हा तयासी;
न चंद्र हा वर्तुल शेष झाला, न अंक तो विष्णु गमे निजेला १
केकावलीटीका.

यांत 'नभोमंडल,' 'तारका,' 'चंद्र' आणि 'अंक' या वष्य वस्तूंचा निषेध स्पष्ट आहे. या अपन्हृतीला शुद्धापन्हृति ह्मणतात.

वष्य वस्तूच्या धर्माचा निषेध सहेतुकपणें केला तर तेथें हेत्वपन्हृति होते.

उपजाति.

संताप दे यास्तव चंद्र नोहे, रवी ह्मणावा तरि रात्र आहे;
हा सागरांतोनि निघोनि गेला, आकाशमार्गी वडवाग्नि ठेला १
अलंकारविकाश.

या ठिकाणीं चंद्रावर वडवानलाचा आरोप करण्याकरितां 'संतापदत्व' आणि 'रात्रिभवत्व' या दोन हेतूंनीं 'चंद्रत्व' व 'रवित्व' या दोन धर्मांचा निषेध स्पष्ट केला आहे.

एका पदार्थावरील धर्माचा निषेध अन्य वष्य पदार्थाच्या ठिकाणीं त्याचा आरोप करण्याकरितां केला असतो तेथें पर्यस्तापन्हृति होत.

गीति.

जो हा गगनीं भासे सकलंक अपूर्ण तो नव्हे चंद्र,
तरि सुंदरीमुखाचि विधु होय खरा अधरमधुसुधासांद्र १

वा. शा. के.

येथें 'चंद्राच्या' ठिकाणीं 'चंद्रत्वा'चा अपलाप केला आहे तो प्रस्तुत प-

दार्थ जें 'स्त्रिमुख' त्यावर चंद्रत्वाचा आरोप करण्याकारितां केलेला आहे. यांत आरोपहेतु उक्त नाही. कोठें तो उक्त असतो. जसें:—

वसंतिलक.

लक्ष्मी खरें विष हलाहल वीष नोहे,
लोकांत मात्र उलटी समजूत आहे;
त्यातें पिऊनि शिव जागृत नित्य राहे,
स्पर्शानि हांस मधुसूदन भूल लाहे ?

येथें 'हलाहालाच्या' मारकत्वाचा अपन्हव करून त्याचा आरोप वर्ण्यपदार्थ जो 'लक्ष्मी' त्याच्या ठिकाणीं केला आहे; याचा हेतु असा कीं केवळ स्पर्शानेंच व्याकुल करून टाकण्याचें सामर्थ्य लक्ष्मींत आहे.

प्रकृताविषयीं शंका आली असतां खरी गोष्ट सांगून तिचें निवारण केलें असतें तेथें भ्रान्तापन्हति जाणावी.

दिंडी.

येथ नागरिका, फार उंच पाहें,
उभयपुच्छी हा कवण महिष आहे !
नाहिं नाहीं गजशाव हा लहान,
पुच्छ नोहे गुंडाचि असे जाण ?
वा. शा. केमकर.

येथें हत्तीच्या छाव्यावर जी अत्युच्च उभयपुच्छी महिषाची भ्रान्ति उत्पन्न झाली तिचें, 'हा हत्तीचा छावा आहे,' अशी खरी गोष्ट सांगून, निवारण केलें आहे.

शिखरिणी.

जटा नोहे वेणी, गरळ न गळां जें तुज दिसें,
असे कस्तूरी ही, शिरिं कुसुम आहे, विधु नसे;
विभ्रूती ही नोहे, तनुधवलता कान्तविरहें;
शिवभ्रान्तीनिं कां छळिशि मज? कामा! विफळ हें!! ९

येथें 'जटा नोहे' इ० निषेधावरून कविकल्पित भ्रान्ति तर्कित होते.

इतराला शंका उत्पन्न झाली असतां खरी गोष्ट छपवून तिचा धूर्तपणानें निषेध केला असतो तेथें छेकापन्हुति समजावी.

गीति.

सखि ! जल्पना करीताचि चरणीं सँहलग्न माझिया झाला,

अजि काय कान्त सुंदरि ? छे छे ! नूपुर; तुला तुजा गमला ? १

येथें नायिकेनें प्रकृत कांतवृत्तांताचें मोठ्या चातुर्यानें निवारण केलें आहे, आणि अप्रकृत नूपुरवृत्तांताचें स्थापन केलें आहे.

येथें 'जल्पना' व 'चरणसँहलग्नता' हे धर्म 'कांत' व 'नूपुर' यांकडे सारखे लागू पडतात, म्हणूनच वरील चमत्कार उत्पन्न झाला आहे. आणखी:-

कावणी.

वांकडी दिसे परि बहिर निर्मळा;

ती काय राधिका? नव्हे; इंदुची कळा.

अधरचुंबिनी वंशसंभवा लालसमधुरध्वनि,

अवडते फारच हृदयांतुनी.

वृषभानूची सुता ? नव्हे; रे !

मुरली मनमोहिनी.

रामजोशी.

येथें कृष्णानें धूर्तपणानें प्रकृत राधावर्णनाचा निषेध करून 'इंदुकला' व 'मुरली' या अप्रकृत पदार्थांचा वृत्तांत स्थापित केला आहे. ही अपन्हुति श्लेषोत्थापित असते हें वरील उदाहरणांवरून व्यक्त झालें आहे. वरील सर्व प्रकारच्या अपन्हुतींमध्ये निषेध उक्त आहे. कोठें कोठें तो 'कपट,' 'निमित्त,' 'झूळ,' 'मिथ,' 'रूप,' 'परिणाम,' 'व्याज' इत्यादि शब्दांनीं किंवा विशिष्ट वाक्यरचनारूपानें अथवा अन्य कांहीं प्रकारानें प्रतीत होतो. उदाहरणें:-

गीत्यर्थ.

धेनुमिषें त्या मुनिची सुतपस्यासिद्धि कोपली वाटे.

मोरोपंत-धेनुहरण.

पृथ्वी.

निसर्गरमणीय हा नवविकास, नोहे स्मित,
ह्मणेल मुख कोण या? सुम सुगंधि हें निश्चित;
महाराष्ट्र भामिनीविलास.

उत्प्रेक्षा.

उपमेयावर हें उपमानच कीं काय अशी अभेदरूपानें कल्पना केली असते तेथें उत्प्रेक्षा हा अलंकार होतो.

‘ कीं, ’ ‘ कीं काय, ’ ‘ जणों, ’ जणूं, ’ ‘ जणूं काय, ’ ‘ जसा काय, ’ ‘ गमे, ’ ‘ वाटे, ’ ‘ भासें, ’ इत्यादि शब्द उत्प्रेक्षेचे वाचक होत.

या अलंकारांत उपमेय नेहमी खरी वस्तु असतें. उपमान मात्र कधीं खरें किंवा कधीं कविकल्पनानिर्मित असतें. प्रस्तुत अलंकारांत उपमेयापेक्षां उपमानच विशेषरूपानें मनांत येतें. संदेहालंकारांत उपमान व उपमेय हीं सारख्याच महत्वाचीं असतात. उत्प्रेक्षेत अभेदाची जी संभावना करितात ती उपमान व उपमेय यांच्यामधील रमणीय सादृश्यसंबंधावर केलेली असते. अशी संभावना मिथ्या दृष्टीनें असते. वस्तुतः उपमेय हें उपमान होऊं शकत नाहीं.

‘ राजाच्या भोंवतालीं बसलेल्या मांडलिक राजाच्या मुकुटावरील रत्नांत चांडालकन्येचीं प्रतिबिंबें पडलीं होतीं. त्यामुळे असें वाटें कीं, राजाची मूर्तिमंत आज्ञाच सर्वांनीं मस्तकीं धरली आहे काय ! ’

कादंबरी.

येथें चांडालकन्येच्या प्रतिबिंबावर मूर्तिमंत राजाज्ञेची संभावना केली आहे. चांडालकन्येच्या आणि राजाज्ञा यांच्या मधील सुंदर सादृश्यावर ही अवलंबून आहे. ‘ कीं काय ! ’ हे शब्द उत्प्रेक्षेचे वाचक होत.

उत्प्रेक्षा मुख्यतः तीन प्रकारची आहे. एक स्वरूपोत्प्रेक्षा दुसरी हेतूत्प्रेक्षा आणि तिसरी फलोत्प्रेक्षा.

स्वरूपोत्प्रेक्षा.

एका वस्तूवर दुसऱ्या वस्तूची अभेदानें संभावना केली म्हणजे ती स्वरूपोत्प्रेक्षा झाली. हिला वस्तूत्प्रेक्षा असेंही म्हणतात.

वर दिलेल्या उत्प्रेक्षेच्या उदाहरणांत चांडालकन्याप्रतिबिंबरूप वस्तू-
वर राजाज्ञारूपवस्तूचा अभेदानें आरोप केला आहे.

गीति.

ते श्री काय पुरीची, सीताव्याजें रघूत्तमा सहित,
जाणोनिया निघाली, निवारितांही प्रियोत्तमास हित ?

रामचंद्र वनवासार्थ अयोध्या सोडून जाऊं लागला, त्यावेळीं सीता ही नको नको म्हणतां त्याच्याबरोबर जावयाला निघाली त्यावेळचें हें तिचें वर्णन पंतांनीं केलें आहे. येथें सीतेवर 'ती अयोध्या नगरीची लक्ष्मीच काय !' अशी कल्पना केली आहे. सीतारूप वस्तूवर अयोध्यालक्ष्मी-रूप वस्तूचा अभेदानें आरोप केल्यामुळें ही स्वरूपोत्प्रेक्षाच होय. आणखी उदाहरणः—

वसंततिलक.

होवोनि शैलशिखरावरि लंब्रमान,
हे गर्जतात घन दुंदुभिच्या समान;
एकोनि शब्द उडती शिखि, पक्षवातें
कीं वीजिती मणिमयव्यजनीं नभातें ! ?

मृच्छकटिक ५.

हेतूत्प्रेक्षा.

अहेतूवर हेतूची संभावना केली असते तेथें हेतूत्प्रेक्षा जाणावी.

वसंततिलक.

दोरे सईल पडतां हय सू निघाले,
हाले न चामरशिखा श्रव उच्च झाले;
टाकोनि हे पवन धूलिस दूर मागें,
ईर्ष्या धरोनि जणु धांवति फार वेगें ?

शाकुंतल-अंक ३

ही दुष्यन्ताप्रत सूताची उक्ति आहे. घोड्यांच्या धांवण्याला हेतु (हरिणांच्या) वेगाविपर्याी असहिष्णुता किंवा ईर्ष्या हा वस्तुतः नार्ही.

तथापि तो हेतुत्वानें यथें कल्पिला आहे यास्तव यथें हेतूत्प्रेक्षा. आणखी उदाहरणः—

गतिर्ध.

स्मरतां प्रियसुतगति रवि होउनियां म्लान सागरीं बुडतो !
कर्णपर्व.

‘ कर्णाचा वध ’ ‘ सूर्याच्या समुद्रपतनाचें कारण ’ नसून तें यथें ‘ कारणत्वानें ’ वर्णिलें आहे.

फलोत्प्रेक्षा.

अफलावर फलाची संभावना असते तेथें फलोत्प्रेक्षा जाणावी.

गीति.

श्रीरामबाण भेदुनि दशवदनाच्या उरःस्थलासि रणीं,
प्रविशे भूमितलीं जणुं घालाया वृत्त तें अहिश्रवणीं ! १

स्वकृत.

या आर्यंत ‘ वाणाच्या भूमितलप्रवेशाचें फल ’ ‘ अहिश्रवणीं वार्ता घालणें ’ हें नव्हे. तरी पण ‘ अहिश्रवणीं वार्ता घालणें ’ यावर ‘ फलत्वार्था ’ संभावना केली आहे यास्तव यथें फलोत्प्रेक्षा. स्वरूपोत्प्रेक्षेचे दोन प्रकार आहेत. एक उक्तपदार्था व दुसरी अनुक्तपदार्था. ‘ पदार्थ ’ म्हणजे ‘ वर्णवस्तु ’ अर्थात् ‘ उपमेय. ’ हें जेथें उक्त असतें तेथें उक्तपदार्थस्वरूपोत्प्रेक्षा होते व जेथें तें उक्त नसतें तेथें अनुक्तपदार्था स्वरूपोत्प्रेक्षा होते. फलोत्प्रेक्षा व हेतूत्प्रेक्षा यांचेही प्रत्येकीं सिद्धाश्रया व असिद्धाश्रया असे दोन प्रकार आहेत. ‘ सिद्ध ’ याचा अर्थ ‘ प्रासिद्ध ’ व ‘ आश्रय ’ याचा अर्थ ‘ विषय ’ होय. याप्रमाणें उत्प्रेक्षेचे साहा प्रकार आधुनिक अलंकारिक मानतात.

उत्प्रेक्षावाचक उक्त असले म्हणजे ती वाच्योत्प्रेक्षा होय. व तें अनुक्त असलें म्हणजे ती गम्योत्प्रेक्षा होय.

वरील सर्व उदाहरणें वाच्योत्प्रेक्षेचीं आहेत; कारण त्यांत वाचकें उक्त आहेत.

गीति.

तृणराजफळें पडलीं त्वद्रिपुंचीं जीं रणांगणांत शिरे,
भुवर्नी भ्रमतां श्रमुनी कीर्ति तुझी सुरतरंगिणीत शिरे ?

स्वकृत.

येथं प्रथमाधीत ' तृणराजफळें ' याच्या पुढें ' जणुं काय,' आणि श्रमुनी ' शब्दापुढें ' कीं काय ' अशीं वाचकें अध्याहृत आहेत. या-स्तव ही गम्योत्प्रेक्षा आहे.

गीति.

शत्रूंच्या हृदयीं तूं शल्य म्हणुनि शल्य म्हणति तुज राया,
कुब्जेसि कृष्णसा तूं पटु मज्जयसिद्धिलागि उजराया ?

मोरोपंत-शल्यपर्व.

ही **दुर्योधनाची शल्याप्रत उक्ति** आहे. हिच्यामध्ये पहिल्या ' शल्य' पदापुढें उत्प्रेक्षावाचक शब्द अध्याहृत आहे.

अंतरीं पेटला हुताशन, म्हणोन श्वासोश्वास उष्ण,
अश्रुधारा उभयनयन, शांतविती सिंचनें ?

मुक्तेश्वर-वनपर्व.

या ओवीतही ' उत्प्रेक्षावाचक ' लुप्त आहे.

रूपक.

उपमेय आणि उपमान यांचा अभेद वर्णिला असतां रूपक अलं-कार होतो.

गीति.

पार्थपयोधर गर्जे स्पर्धा मंडूक तूं वृथा धरिशी,
त्याच्या पुढें दुरुदुरू ठरों ठरों शब्द हे किती करिशी ! ?

मोरोपंत-कर्णपर्व.

ही शल्याची कर्णाप्रत उक्ति आहे. हिच्यांत पार्थावर पयोधराचा (मेघाचा) व 'तूं' या सर्वनामानें बोधित होणाऱ्या कर्णावर मंडूकाचा (बेडकाचा) आरोप केला आहे.

मालिनी.

नलराजकथा सुधाच साजे, दमयंती वरवर्णिनी विराजे;
मिळणी उभयासि होय जेथें, अधिकारी अधिकानुराग तेथें १
रघुनाथपंडित.

येथें नलराजकथेवर सुधेची व दमयंतीवर वरवर्णिनीची (हळ-
दीची) अभेदरूपानें कल्पना केली आहे.

वसंततिलक.

निपधपतिकथा हे जे सुधेतें जयन्ती;
परिसुनि दमयंती रंजली रंजयंती;
नवल मज न भासे चंद्रवंशैकशाली,
नल तरि वनमाळी, भीमकी हेचि झाली १
रघुनाथपंडित.

येथें नलावर वनमाळीची [कृष्णाची] व दमयंतीवर भीमकीची
[रुक्मिणीची] अभेदानें कल्पना केली आहे.

अभंग.

विडुलमात्रा जेणें घ्यावीं, तेणें पथ्यें सांभाळावीं;
काम क्रोध मीठ मिरची, यांची घेऊं नये रुची;
आशा मनसा तेलकट, यांचा येऊं द्यावा वाट;
मद अहंकार ताक दहीं, यांतें सेवूं नये कांहीं;
क्षमा दया तूप पोळी, सावध राहोनीयां गिळीं;
तुका स्वीकारी हरिकथा, सांडी भवरोगाची व्यथा १

तुकाराम.

या अलंकारांत अभेद हा अत्यंत सादृश्यामुळे मानलेला असतो; वा-
स्तवार्थानें नसतो. अपन्हृति अलंकारामध्यें उपमेयाच्या स्वरूपाचें गोपन
होतें. यांत तसें होत नाहीं; उपमान आणि उपमेय हीं प्रस्तुत अलंकारांत
भिन्न पदांनीं उक्त असतात; तशीं अतिशयोक्तींत नसतात. अतिशयो-
क्तीमध्ये एकच शब्दानें उपमान व उपमेय यांचें ग्रहण होतें. भ्रान्तिमान्

अलंकार सादृश्यमूलक जरी असतो तरी तें सादृश्य कल्पित आहे असें तेथें भान असत नाहीं. प्रस्तुत अलंकारांत कल्पित सादृश्याचें भान कायम असतें; यद्यपि उपमानोपमेयांमध्ये अभेद मानिला असतो तरी एक गोष्ट लक्ष्यांत ठेवण्यासारखी आहे ती ही कीं तो अभेद कार्यकारण-रूप संबंधावरून कधीही मानलेला नसतो. 'घृत जीवन आहे.' या वाक्यांत जीवन व घृत यांचा संबंध कार्यकारणरूप आहे. यास्तव तेथें रूपकालंकार मानीत नाहींत.

रूपकांत दोन प्रकार आहेत: एक सांग अथवा सावयव; व दुसरें निरंग अथवा निरवयव अथवा शुद्ध.

भुजंगप्रयात.

हरीचा वियोगाग्निसंताप राधा,
न सोसूनियां आठवी स्वापराधा;
सखी एक दूती प्रिया फार तीची,
बहू शाहणी मूर्ति जे भारतीची १

वामन-राधाभुजंग.

यांत वियोगाग्नि व प्रियाभारती अशीं दोन रूपकें आहेत. पण तीं परस्पर सापेक्ष नसून वेगवेगळीं, अंगें किंवा अवयव यांनीं रहित, अशीं आहेत. यास्तव हें शुद्धरूपकाचें उदाहरण होय.

सांगरूपकांत दोन प्रकार आहेत. एक समस्तवस्तुविषय व दुसरें एकदेशविवर्ति.

समस्तवस्तुविषयसांगरूपक.

परस्पर सापेक्ष व ज्यांत उपमेयांप्रमाणें सर्व उपमानेही उक्त आहेत अशीं अनेक रूपकें एकत्र होऊन एक समग्र रूपक तयार होतें त्याला समस्तवस्तुविषय (सगळ्या वस्तु म्हणजे उपमेयोपमानें आहेत विषय ज्याचा असें) सांग (अंगांनीं किंवा अवयवांनीं युक्त) रूपक म्हणतात.

शादूलविक्रीडित.

शाखा सद्गुण, पालवी विनयहीतिविषयमूळें, दया,
छाया, स्वाचरणा प्रकांड, फुलली चारित्रपुष्पें जया;

अथ समग्र

सत्कारोपकृती फळें, रस सुधातुल्या गिरा वाहती,
ऐशा सज्जनपादपा वरि सुहृत्पक्षी सुखें राहती ?

मृच्छकटिक अं. ४.

येथें 'शाखारूप सद्गुण' 'विनयरूप पालवी,' इत्यादि अनेक रूपकें आहेत. तीं परस्पर सापेक्ष आहेत; स्वतंत्र नाहीत. यांत सर्व उपमानपदें उपमेयांप्रमाणेंच उक्त आहेत. सर्व रूपकें मिळून 'सज्जनपादप' हें 'समग्ररूपक' सिद्ध झालें आहे. यास्तव येथें समस्तवस्तुविषय सांगरूपक झालें. आणखी उदाहरणः—

शार्दूलविक्रीडित.

आशा थोर नदी, मनोरथ तिचें पानीय, वीची तृपा,
स्त्रीपुत्राद्यनुराग हे जलचरें जे पूर्ण कूलंकापा;
संसारभ्रम भोंवरा गरगरी चिंताच जीचीं तंटें,
तीतें जे तरले मुनीश न कधीं ते पावती संकटें ?

वा. पं. वैराग्यशतक.

येथें 'आशानदी' हें 'समग्ररूपक' अवयवभूत इतर अनेक रूपकांनीं सिद्ध झालें आहे.

एकदेशविवर्ति सांगरूपक.

कांहीं उपमानपदें उक्त नसल्यामुळें अर्थवलानें त्यांचें ग्रहण करावें लागतें आणि इतर सर्व गोष्टी समस्तवस्तुविषयांतल्याप्रमाणेंच कायम असतात तेथें एकदेशविवर्ति (एका अवयवावर विशेषेंकरून अवलंबून राहणारें) रूपक होतें.

गीति.

समरान्तःपुरिं करिं धरि खड्गलता नरमणी तया कालीं,
रससंमुखी असुनियां रिपुसेना त्या पराडमुखी झाली ?

स्वकृत.

येथें 'समरा'वर 'अंतःपुरां'चा आरोप आहे तो उक्त आहे. 'खड्गलतेचें नायिकात्व' व 'रिपुसेनेचें प्रतिनायिकात्व' मात्र अर्थसामर्थ्यावरून

मनांत येतें. समरान्तःपुर या एकदेशाविर म्हणजे अवयवभूत किंवा अप्रधान रूपकावर समग्र रूपक या ठिकाणीं अवलंबून आहे यास्तव येथें एकदेश-विवर्ति रूपक झालें.

मालारूपक.

एकाच उपमेयावर अभेदरूपानें अनेक उपमानें कल्पिलीं असतां तेथें मालारूपक अलंकार होतो.

भोंवो.

कवि सृष्टीचा अलंकार, कवि लक्ष्मीचा शृंगार,
सकलसिद्धीचा निर्धार, ते हे कवि १
कवि सभेचें मंडन, कवि भाग्याचें भूषण,
नाना सुखांचें संरक्षण, ते हे कवि २

दासबोध १-७

यांत 'कवि' हें एकच उपमेय आहे. त्यावर 'सृष्टीचा अलंकार,' 'लक्ष्मीचा शृंगार,' अशीं अनेक उपमानें अभेदरूपानें कल्पिलीं आहेत; यास्तव येथें मालारूपक होय.

साकी.

सौंदर्याची तरंगिणी, नव विकास तारुण्याचा,
ललितकलांचें मंदिर, दयिता उदय महापुण्याचा ! १

स्वकृत.

या साकीमध्ये 'दयिता' हें एकच उपमेय असून त्यावर 'सौंदर्याची तरंगिणी,' 'ललितकलांचें मंदिर' इत्यादि अनेक आरोप अभेदरूपानें केले आहेत. ह्मणून येथेही मालारूपकच. आणखी उदाहरणें:—

दिंडी.

दिग्बध्नांचा जो मस्तकावतंस,
अंतरिक्षीं फिरणार राजहंस;
सुरतकेलीचा मूळकंद पाहे,
चंद्रमा तो गगनांत विलसताहे १

गणेशशास्त्री लेले.

पृथ्वी.

अकंकण अकुंडल क्षितिवधूटिचें भूषण,
 अकुंकुम अचंदन स्फुट दिशावधूमंडन;
 अशोषण अमोहन स्मरखरास्त्र जी कीं असे,
 सुदिव्य किरणावली गगानिं हो अतां ती दिसे ! १
 कर्पूरमंजरी.

परंपरितरूपक.

जेथें अप्रधानरूपक प्रधानरूपकास कारणीभूत होतें तेथें परंपरित-
 रूपक जाणावें. हें श्लिष्ट पदांनीं किंवा भिन्न पदांनीं उक्त असतें.

श्लिष्टपरंपरित रूपकोदाहरण.

गीति.

ज्यानें निज प्रभेनें भुवनान्तर भरानि टाकिलें सारें,
 सद्वंशमौक्तिका त्या तुज वानील न नृपा ! जन कसा रे ?
 स्वकृत.

या आर्यंत 'सद्वंश' [चांगलें कुल] हाच 'सद्वंश' (चांगला वेळ) असें अप्रधान रूपक केलें आहे; आणि या रूपकाच्या साधनानें राजावर मौक्तिकाचा आरोप केला आहे. 'राजावर मौक्तिकाचा आरोप' हें येथें प्रधान रूपक आहे. याची सिद्धि पहिल्या अप्रधान रूपकानें झाली व ती 'सद्वंश' या पदांतील श्लेषामुळें झाली. कोठें कोठें अशा रूपकांची मालाच गुंफलेली असते. ती फार चमत्कारिक असते; पण मराठी काव्यांतून ती प्रायः आढळत नाहीं.

भिन्नपदोक्त-परंपरित-रूपकोदाहरण.

जो ज्ञानारविंदमकरंदू, वैराग्यवल्लीचा मूळकंदू,
 विवेकसागराचा पूर्णेन्दू, तो नारदू पातला ! १

मुक्तेश्वर-वनपर्व.

येथें 'ज्ञान' आणि 'अरविंद' [कमल] यांचें अभेदानें वर्णन झाल्यामुळें रूपक सिद्ध झालें. हें रूपक नारदावर 'मकरंदाचा' आरोप कर-

प्यास साधनीभूत झालें; तसेंच 'वैराग्यवह्नी' हें रूपक नारदावर 'कांदाचा' आरोप करण्याच्या उपयोगी पडलें; 'विवेकसागर' हें रूपक नारदावर 'पूर्णेंद्रुचा' आरोप करण्यास सहाय झालें. ही सर्व रूपकें 'ज्ञान' व 'अरविंद,' 'वैराग्य' व 'वह्नी,' 'विवेक' व 'सागर' अशा भिन्न शब्दांनीं उक्त आहेत. यास्तव वरच्यांपैकी कोणतंही रूपक भिन्नपदोक्त परंपरित रूपकांचें उदाहरण होय. हीं सगळीं रूपकें मिळून भिन्नपदोक्तपरंपरित मालारूपक झालें.

अतिशयोक्ति.

जेथें उपमेय उरतें, त्याचा उपमानानेंच बोध होतो तेथें अतिशयोक्ति नामक अलंकार होतो. अतिशयोक्तीला रूपकातिशयोक्ति असही म्हणतात.

शादूलविक्रांडित.

एक असे सुवर्णलतिका, जी चालते बोलते,
आलें पद्म तिच्यावरी अतिशयें जें कांतिनें शोभतें;
त्या पद्मांच विराजती कुवलयें हीं दोन कैसीं पहा,
ऐसी अद्भुत सृष्टि देखुनि मला आश्चर्य वाटे महा ?

गणेशशास्त्री लेले.

येथें 'तरुणी,' तिचे 'मुख' व तिचे नेत्र' हीं उपमेयें उक्त नाहींत. 'सुलतिका', 'पद्म' व 'कुवलय' या उपमानपदांनींच त्यांचा अनुक्रम बोध होतो.

गीति.

सुटला दाव्यापासुनि वत्स स्तन्यार्थ जेव्हां गाईला,
धांवें अक्रूर तसा भेटाया कडकडोनि आईला ?

मोरोपंत-कंसवध.

यांत 'आई' या उपमानपदानें श्रीकृष्ण या उपमेयाचा बोध झाला. तें उक्त नाहीं. आणखी उदाहरणें:—

पृथ्वी.

कलिंदतनयातटावरिल काननें भासवी,
 लतावलिविभूषणीं रुचिर फार ज्यांची छवी;
 सदा भ्रमाति जे पर्यां शमवि त्या जनांचें श्रम;
 मम श्रमहि संहरो त्वरित तो तमालद्रुम ?

* महाराष्ट्रभामिनीविलास.

येथें श्रीकृष्ण हें उपमेय अनुक्त आहे. 'तमालद्रुम'या, उपमानावरून त्याची प्रतीति होते.

शिखरिणी.

चकोरांनीं रानीं अमृतअशना लागि श्री,
 अशी ज्योत्स्ना ज्यानें विमलतर पसरिली;
 अनाकाशीं ऐसा गलित मृगसा श हा,
 जरा प्राकाराशीं नजर तरि फेकूनिच पहा ! ?

र्षी.

यांत 'शीतकर' या उपमानांनैच 'मुख' या उपमेयाचें ग्रहण
 'विदूषकः—अरे वयस्या, हा पहा पूर्णिमेचा चंद्रमा !'

कर्पूरमंजरी.

येथें कर्पूरमंजरीचें 'मुख' हें उपमेय उक्त नाही. 'चंद्रमा' या उप
 पदानें तें सूचित केलें आहे.

रूपकामध्ये उपमान व उपमेय यांचें अभेदानें वर्णन असतें व
 तथापि त्यांत उपमान व उपमेय हीं दोन्ही उक्त असतात. सांग एक-
 देशविवाती रूपकामध्ये कांहीं उपमानपदे उक्त नसतात. रूपकाति-
 शयोक्तीमध्ये उपमेय उक्त नसतें. उपमानांत त्याचा अंतर्भाव होतो व
 उपमानावरूनच त्याचा बोध होतो.

भेदकातिशयोक्ति.

वस्तुतः उपमानोपमेयांत अभेद असूनही लोकोत्तरत्व दर्शविण्याकारितां
 क्वचित् उपमेयांचें भेदरूपानें वर्णन असतें. या अतिशयोक्तीला भेदकाति-
 शयोक्ति ह्मणतात.

वसंततिलक.

लोकोपकारमति होय विचित्र साची,
कांहीं विलक्षणचि पद्धति भाषणाची;
अत्यद्भुता कृतिहि आकृति फार रम्य,
विद्वच्चरित्र सगळें वचना अगम्य ! १

म. भा. विलास.

येथें लोकप्रासिद्ध ' लोकोपकारमति ' इत्यादि प्रस्तुत पदार्थांचें लोकोत्तरत्व वेगळ्या वेगळ्या प्रकारांनीं भिन्नत्वानें दाखविलें आहे.

शालिनी.

सौंदर्याची संपदा हे विभिन्ना, चातुर्याची पद्धती तीहि भिन्ना;
लोकीं वाटे पद्मपत्रेक्षणा हें, स्रष्टयाची कीं सृष्टि सामान्य नोहे १
येथेंही भेदकातिशयोक्तिच आहे.

संबंधातिशयोक्ति.

उपमेयाचा उत्कर्ष सूचित करण्याकरितां संबंध नसतांही तो वर्णिल असतो तेथं संबंधातिशयोक्ति होते.

गीति.

गंभीरं श्रुतिसुंदर ख तव जलदा पुरे पुरे साचा,
मत्तकरिभ्रांतीनें स्फुरतो मम गर्भ एक मासाचा ! १

स्वकृत.

ही एका सिंहीचीं मेघाप्रत उक्ति आहे. मेघगर्जनेनं सिंहीच्या गर्भाचें स्फुरण असंभाव्य आहे. तेव्हां मेघगर्जनेचा व सिंहीगर्भस्फुरणाचा कांहीं संबंध नाही. तथापि गर्भगत सिंहाशिंशूचा शौर्यातिशय ध्वनित करण्याकरितां असा संबंध जुळविला आहे.

वसंततिलक.

जो अंबरीं उफळतां खुर लागलाहे,
तो चंद्रमा निजतनूवरि डाग लाहे;
जो या यशास्तव कसें धवलत्व नेधे,
शृंगारिला हय तयावरि भूप वेधे १

रघुनाथपंडित.

वसंततिलक.

पद्मावली मिटविली निज पाणपोई,
या कारणें भ्रमरसंघ सकोप होई;
चालोनि जाउनि विधूवरि अंबरीं तो,
तद्विंब आक्रमुनि अंकित त्या करीतो ! २

स्वकृत.

वरील दोन्हीं पद्यांत संबंधातिशयोक्ति जाणावी. दुसऱ्या पद्यांतील 'अंकित' हा शब्द श्लिष्ट आहे.

असंबंधातिशयोक्ति.

संबंध असून असंबंध वर्णिला असतां असंबंधातिशयोक्तिनामा अलंकार होतो. जसें:—

‘असतां नृपा वरद तूं न आदरूं सुरतरुचिया स्कंधा’

या आर्यार्थांत कल्पवृक्षाच्या आदराचा संबंध असूनही त्याचा असंबंध वर्णिला आहे.

‘जर, तर’; ‘जेव्हां, तेव्हां’; ‘जई, तई’; हे शब्द योजून असंभवी अर्थाची योजना केली तर तेथेही अतिशयोक्ति समजावी. जसें:—

वसंततिलक.

राया ! तिचें मुख सुधाकर या द्याला,
नाहींच वेगळिक हें गमतें मनाला;
संपूर्ण नित्य असता नसता कलंकी
हा चंद्र हें मुख असें मग कोण शंकी ! १

रघुनाथपंडित.

येथें चंद्राची ‘नित्यसंपूर्णता’ व ‘अकलंकिता’ या असंभवि अर्थाची कल्पना करून दमयंतीच्या मुखाचा उत्कर्ष वर्णिला आहे. येथें ‘जर, तर;’ हे शब्द अव्याहृत आहेत.

रूपकातिशयोक्ति व ही अतिशयोक्ति हे अतिशयोक्तिप्रकार सादृश्यमूलक आहेत. बाकीचे सर्व विरोधमूलक आहेत.

अत्यंतातिशयोक्ति.

जेथें कारण आणि कार्य यांचा व्युत्क्रम होतो, म्हणजे अगोदर कार्य होऊन मग कारण झालें असें वर्णिलें असतें तेथें अत्यंतातिशयोक्ति होते.

वसंततिलक.

आधीं फुलें मग फळें तरुलागि येतीं,
होतो घनोदय अर्धी मग वृष्टि होती;
ऐसा असे क्रमचि कारण कार्य यांचा,
तूझ्या कृपें आर्धिच आगम संपदांचा ?

प. गो. कृ. शाकुं. अं. ७

ही दुष्यंताची मारीचऋषीप्रत उक्ति आहे. येथें 'मनोरथासिद्धि'रूप कार्य अगोदर झालें असें वर्णिलें आहे व 'दर्शन'रूप कारण मागाहून झालें असें सुचविलें आहे. आणखी उदाहरणें:

गीति.

काढी जोडी आढी सोडी शरकर्ण लाघवास्तव तें,
न दिसे दिसे शरासन मंडळहत शत्रुबलहि त्या भवतें ?
मोरोपंत-कर्णपर्व.

शिखरिणी.

कदा नेणो वोढी शरधितुनि काढी शर कदा,
कदा धन्वी जोडी वरिवरिहि सोडी शर कदा;
विपक्षाच्या वक्षावरि विवरलक्षास्तव रणीं,
कळे राजेंद्राची त्वरित शरसंधानकरणा ?
रघुनाथपंडित.

शार्दूलविक्रीडित.

शोभे दक्षिण हस्त तूणिवदनीं तो घालतां काढतां,
केव्हां बाण शरासनीं चढवितो हे ना दिसे पाहतां;
जे लागोनि सवेग ठार मरती तें शत्रु भूमीप्रती,
ते सारे शर तो गमे जनमनां मौर्वीतुनी नीघती ?

रघुवंश-मराठी-भाषांतर.

अक्रमातिशयोक्ति.

कार्य व कारण हीं दोन्हीं एकदम घडलीं असें वर्णन असल्यास तेथे अक्रमातिशयोक्ति होते.

वंशास्थ.

एकेचि कार्ळीं नृप तो पराक्रमी,
स्वपित्र्य राज्या रिपुलाहि आक्रमी;

रघुवंश-सर्ग. ४

गीति.

शल्य वसे मग वैसे वैकर्तन निजरर्था जसा तरणी,
पाट्टुनि शोभा मानिति जन कीं केलाचि पार्थघात रणीं १
मोरो. कर्णपर्व.

पहिल्या श्लोकाधाति ' राज्यासनावर वसणे ' व ' रिपूंचें कंदन करणे; ' व दुसऱ्या पद्यांत ' कर्ण रथारूढ होणे ' व ' पार्थघात होणे ' असा कारण आणि कार्य यांचा एकाच कार्ळीं योग वर्णिला आहे. यास्तव येथें अक्रमातिशयोक्ति. येथें क्रम लक्ष्यांत येत नाही यास्तव या अतिशयोक्तीला हें नांव दिलें आहे असें दिसतें.

शार्दूलविक्रीडित.

लंकानायक सायकासनगुणीं सज्जावया सज्जला,
तो सीता भयकंपिता, जन महाचिंतांबुधीं मज्जला;
झाल्या म्लानमुखी मनोरमसखी तो जो भुजा सांवरी,
तो आकार विकार देखुनि उठे हाकार माडीवरी १

भानंदतनय.

सीतास्वयंवरप्रसंगीं रावण शिवधनुष्याचा भंग करण्याकरितां सज्ज झाला तेव्हांचें हें वर्णन आहे.

येथें ' रावणांनं धनुष्य सज्ज करणे ' हें ' कारण ' व ' सीतेला सुटलेला कंप, जनाची चिंता ' इत्यादि ' कार्य ' यांचा योग एकसमयावच्छेदानें आला असें वर्णन आहे म्हणून येथेंही अक्रमातिशयोक्ति.

चपलातिशयोक्ति.

हेतूची उत्पत्ति होते न होते तोंच कार्य घडतें असें वर्णन असता तेथें चपलातिशयोक्तिनामक अलंकार होतो.

इंद्रवज्रा.

‘जातो,’ ‘न जातो,’ पाति जें वदे तो, कांतेस तें खेदहि मोद देतो; पूर्वी तिथेचीं वलयें गळालीं, जीं राहिलीं तीं मग भग्न झालीं ! १

बामनशास्त्री केमकर.

ही एकाची आपल्या कांतेविपर्यां मित्राजवळ उक्ति आहे. ‘जातो’ असें म्हणतो न म्हणतो तों वलयें गळालीं व न जातो असें म्हणतो न म्हणतो तों वलयें भग्न झालीं’ असा या श्लोकांतील भावार्थ आहे. ‘जातो’ आणि ‘न जातो’ या हेतूची उत्पत्ति होते न होते तोंच ‘वलयें गळालीं’ आणि ‘वलयें भग्न झालीं,’ अशीं कार्यं अनुक्रमें येथें वर्णिलीं आहेत यास्तव येथें चपलातिशयोक्ति अलंकार झाला.

तुल्ययोगिता.

प्रस्तुत किंवा अप्रस्तुत पदार्थांचा एकवार उक्त अशा गुणरूप किंवा क्रियारूप एकधर्माच्या ठिकाणीं अन्वय होतो तेथें तुल्ययोगिता जाणावी.

गीति.

हा चंद्र चकोरकुळें उल्लासवि तेवि तीं कुमुदमुकुलें,

परि संकोचति कमलें तैशीं तीं स्वैरिणीमुखें विमलें १

यांत प्रस्तुत पदार्थ ‘कमलें’ आणि ‘स्वैरिणीमुखें’ होत. त्यांचा ‘संकोचति’ या एकवार उक्त अशा क्रियारूप एका धर्माच्या ठिकाणीं अन्वय झाला.

वसंततिलक.

चंद्रासि लागति कळा उपराग येतो,

गंगेसि भंग बहु पाणउतार होतो;

जें चूर्ण होय तरि मौक्तिक तें कशाला,

नाही समान नलराजमहायशाला १

र. पं. नलोपाख्यान.

यांत ' नलराजयश ' प्रस्तुत आहे. ' चंद्र, ' ' गंगा ' आणि ' मौक्तिक ' या अप्रस्तुत वस्तूंचा एकवार उक्त अशा ' असमत्व 'रूप एकगुणाच्या ठिकाणीं अन्वय झाला आहे.

गीति.

त्वत्तनुची मृदुता जरि अनुभविली तरि गमे न कोणास,
त्या मालती शशिकला कदलींचीही कठोरता खास १

वा. शा. केमकर.

येथें ' मालिती, ' ' शशिकला ' आणि ' कदली ' या ' अप्रस्तुत ' पदार्थांचा ' कठोरता 'रूप एकगुणाच्या ठिकाणीं अन्वय केला आहे. आणखी उदाहरणें:—

गीति.

ऐसा श्रीमद्गुरुनें केला आम्हांवरी प्रसाद बुधा,
तन्मधुरता न जननीस्तन्यास न कामधेनुच्याहि दुधा १

येथें जननीस्तन्य व कामधेनुदुग्ध या अप्रस्तुत पदार्थांचा एकवार माधुर्ययुक्तता अशा गुणाच्या ठिकाणीं अन्वय केला आहे.

वसंततिलक.

कीं तोडिला तरु फुटे अणखी भरांन,
तो क्षीणही विधु महोन्नति धे क्रमानें;
जाणोनि हें सुजन ज्या दुवळीक आली,
त्याशीं कधीं न करिती सहसा टवाळी १

वामनपांडित.

येथें ' तरु ' व ' विधु ' या अप्रस्तुत पदार्थांचा वर्धनरूप क्रियाधर्मांत अन्वय झाला आहे. येथें क्रियारूपधर्म दोनदां उक्त आहे एवढाच विशेष आहे.

शत्रुमित्रांच्या ठायीं समभाव वर्णिला असतो तेथेही तुल्ययोगिता हेते असें सरस्वतीकंठाभरणकार म्हणतात.

मत्ता.

निंबा छेदी नर परशूनें, जो कीं सिंची सघृत मधूनें;
कीं जो अर्पी सुमनिं सुगंध, सर्वांना तो कडुचि सबंध १

वा. शा. केमकर.

‘ कुन्हाडीनें मारणाराला ’ व ‘ घृतमशूनीं पुष्टी देणाराला ’ निंब समताच दर्शवितो म्हणजे कटुभावच प्रकट करितो असा यांत अर्थ आहे. येथें अर्थाचें निंदेवर पर्यवसान आहे.

कां गाईची तृपा हरूं, कीं व्याघ्रा विष होऊनि मारूं,
हें नेणेचि गा करूं, तोय जैसें ?

ज्ञानेश्वर.

या ओवींत दृग्ध देणारी गय व प्राण घेणारा वात्र या दोहोंविषयीं तोयाची समवृत्ति वर्णिली आहे. तोय दोघांचीही तृपा हरून त्यांस संतुष्ट करितें असा भावार्थ. येथें अर्थाचें स्तुतीवर पर्यवसान झालें आहे.

दीपक.

प्रस्तुत आणि अप्रस्तुत पदार्थांचा एकवार उक्त अशा धर्मामध्ये अन्वय झाला असतां दीपक अलंकार होतो.

गीति.

कृपणाचें धन, अहिचा मणि, सिंहाच्या सटा, पदार्थां या,
ते जीवमान असतां कवण क्षम सांग हात लावाया ?

स्वकृत.

येथें सिंह व सटा प्रस्तुत पदार्थ आहेत; कृपणधन आणि अहिमणि अप्रस्तुत आहेत. हात लावण्याला समर्थ असणें हा क्रियारूप धर्म एकवारच उक्त आहे; आणि यांत प्रस्तुत आणि अप्रस्तुत पदार्थांचा अन्वय झाला आहे.

दारांत लावलेला दिवा जसा घरांतल्या पदार्थांस प्रकाशित करून बाहेरच्याही पदार्थांस प्रकाशित करितो तसा प्रस्तुत अलंकारांत क्रियादिरूप धर्म प्रस्तुत व अप्रस्तुत या उभयतांना प्रकाशित करतो म्हणून यांस दीपक हें नांव प्राप्त झालें आहे. आणखी उदाहरणें:

गीति.

त्या राघवें पुरीला वियोग दिधला नृपेंहि धरणीला,
ईर्ष्या पुत्रासह ही केली कीं दाखवूनि करणीला.

मोरोपंत-मंत्रामाण्य.

गीति.

ऐसें बद्दूनि पार्थे ओढुनिया सगुण बाण कर्णान्त,
पाठविला काळें निज दूत तसा व्हावयासि कर्णान्त ! १

मोरोपंत-कर्णपर्व.

मालादीपक.

वर सांगितलेल्या दीपकाचा मालादीपक म्हणून एक प्रकार आहे. त्यांत पहिली वस्तु दुसरीला, दुसरी तिसरीला, तिसरी चवथीला अशी उपकारक होऊन दीपक होतो.

गीति.

समरीं निजधनु करुनी सज्ज नृपा त्वां तयासि वांकविलें,
कवणें कवणें सहसा पारिसें तें काय काय मेळविलें १
कोदंडानें शर, अरिशिरें शरीं, अरिशिरीं धरावल्य,
त्यानें तुज, कीर्ति तुवां, भुवनांचें कीर्तिनेंहि तें त्रितय २

स्वकृत.

पहिल्या आयेंत 'मेळविलें' हा 'क्रियारूप धर्म' एकवारच उक्त आहे. दुसऱ्या आयेंतील 'शर,' अरिवर' इत्यादि पदें त्यांत अन्वित शालीं आहेत. येथं 'कोदंड' या पहिल्या वस्तूनें 'अरिशिरें' प्राप्त करून देऊन 'शर' या दुसऱ्या वस्तूस उपकृत केलें; 'शर' या दुसऱ्या वस्तूनें 'धरावल्य' प्राप्त करून देऊन 'अरिशिरें' या तिसऱ्या वस्तूला उपकृत केलें. या प्रमाणेंच पुढें समजावें.

आणखी एक उदाहरणः—

गीति.

दशशतभुजाजुनाचें रामें, त्याचें तुवां, तुझे आजी,
सर्व यश हराया मीं आलों तुजशीं करावया आजी १

मोरोपंत-भीष्मपर्व.

हे दीपकप्रकार सादृश्यमूलक आहेत. यापुढें येणारे संकीर्ण-कोटींत येतात.

कारकदीपक.

क्रियापदें अनेक असून जेथें कारक एकच असतें तेथें कारकदीपक अलंकार होतो.

शार्दूलविक्रीडित.

मालाकार परस्परें कर गळां घालोनि गोपांगना,
गाती नाचति पाहती अवधिया एका जगज्जीवना

वामन-रासक्रीडा.

येथें ' गाती, ' ' नाचति, ' इत्यादि अनेक क्रिया असून गोपांगना हें एकच कारक आहे.

गीति.

पार्यां भ्रमली, श्रमली, निजली, भिजली, निजाश्रुनीरांनीं,
धार्मिक न पाहिला तो जो जाय अशीस टाकुनी रानीं ?

मोरो-वनपर्व.

येथेही अनेक क्रिया व एक कारक अशीच स्थिति आहे.

गीति

उतरे, चढेहि वर्षे गर्जे, पाडी घनांधकारातें,
प्राप्तनवश्रीपुरुषा परि मेघ धरी अनेक रूपांतें ?

मृच्छकटिक-अं. ६

हेही कारकदीपकच. आणखी उदाहरणः—

वसंततिलक.

वित्तामुळें रडति हांसाति या नराला,
विश्वास दाखवुनि नागाविती भल्याला;
तस्मात् सुशील कुलजें नच त्या भजाव्या,
वेश्या श्मशानकुसुमापरि त्या लजाव्या ?

मृच्छकटिक-अं. ४.

प्रतिवस्तूपमा.

उपमानवाक्यांत आणि उपमेयवाक्यांत एकच समानधर्म भिन्न शब्दांनीं उक्त असतो तेथें प्रतिवस्तूपमा अलंकार समजावा.

गीति.

शोभे रत्रि नाभिं तापे साजे नरवीर समरिं चापाने,
विद्यामृतपाने द्विज तोषे हर्षेहि भृंग मधुपाने १

स्वकृत.

या अर्थेच्या प्रथमाधांत ' शोभे , व ' साजे ' या पदांनीं ' शोभणे ' हा एकच ' समानधर्म ' भिन्न पदांनीं दर्शविला आहे. द्वितीयाधांत ' तोषे ' व ' हर्षे ' यांत ' तुष्ट होणे ' हा एकच समानधर्म उपमानोपमेयवाक्यांत भिन्न पदांनीं उपात्त आहे.

गीति.

शैली गुणी जनांची स्थिर खलमतीनें न बाध ते पावे,
रत्नमया दीपाची ज्वाला वात्येस ही न झेंपावे १

व. श. केमकर.

या अर्थे ' बाध पावणे, ' व ' झेंपणे ' हे नाशार्थक क्रियावाची भिन्न शब्द आहेत. तद्वारा ' सामान्यधर्म ' उक्त आहे.

मालिनी.

तत्र चरणसरोजीं लीन आत्मा जहाला,
तरि मग दुसऱ्याची त्यास इच्छा कशाला;
सरसिजमकरंदीं भृंग जो लुब्ध झाला,
कर्धिं तरि मग इच्छी इक्षुच्या तो रसाला ! १

अ. दर्श.

येथें उपमानोपमेयवाक्यांत अनिच्छारूप सामान्यधर्माचें ऐक्य आहे. हा अलंकार कधीं कधीं वैधर्म्यानेंही संभवतो. जसें:—

गीति.

विद्वानाचि जाणतसे जानिं विद्वज्जनपरिश्रम स्पष्ट,
वंध्या कधीं न जाणें सुदुःसह प्रसवसमर्थिंचे कष्ट १
जरि आहेत गुण नरीं तरि येतील स्वयें विकाशाला,
कस्तूरिच्या सुगंधा सिद्ध करायासि शपथ काशाला ?

वामनशास्त्री केमकर.

‘प्रतिवस्तु’ म्हणजे ‘प्रतिवाक्य’ आणि ‘उपमा’ म्हणजे ‘ सामान्यधर्म.’ प्रतिवाक्यांत सामान्यधर्म भिन्न पदांनी उक्त असतो म्हणून प्रतिवस्तूपमा हे नांव प्रस्तुत अलंकाराला मिळाले आहे. प्रतिवस्तूपमा प्रस्तुत व अप्रस्तुत यांची होते. अर्धावृत्तिदीपक (पुढे दुसऱ्या भागांत सांगितले आहे) अप्रस्तुतांचेच होतें. आवृत्तिदीपक वैधर्म्यानें संभवत नाही. निदर्शना आणि दृष्टांत यांत समानधर्म विंचप्रतिविंचभावरूपानें उक्त असल्यामुळे वस्तुतः भिन्न असतात; तसेते प्रतिवस्तूपमेत असत नाहीत. म्हणून ‘ एकच समानधर्म ’ असें वर लक्षणांत म्हटले आहे.

दिंडी.

अग्नि जाळी यांत तें नवल कैचें ?
सलिल लवणचि सर्वदा अंबुधीचें;
गिरिंत गुरुता राहते काय त्याचें ?
खेदविरहित मन नित्य सज्जनाचें ?

स्वकृत.

येथें ‘नवल कैचें’ इत्यादिकांनीं चारी चरणांतील चारी वाक्यार्थांत ‘नवलाचा अभाव’ हा ‘ एकच सामान्य धर्म ’ भिन्न शब्दांनीं सांगितला आहे. चवथ्या चरणांत उपमेयवाक्य आहे. येथें उपमानवाक्ये अनेक आहेत; यास्तव मालाप्रतिवस्तूपमा जाणावी.

औपच्छंदसिक.

सतत विषधरां पटीर सेवी, धरि शिरिं दीपक कज्जलास तेवीं;
वरि तनुवरती कलंक चंद्र, पिशुनजना गृहिं पाळिती नरेंद्र. १

महाराष्ट्रभाषिणीविलास.

यांत सेवन, धारण, वरण आणि पालन हे भिन्नपदोक्त धर्म वस्तुतः एकरूप आहेत. येथेही उपमानवाक्ये अनेक आहेत यास्तव मालाप्रतिवस्तूपमाच अलंकार होय.

दृष्टांत.

प्रस्तुत विशेष वाक्यार्थाच्या बोधासाठीं अप्रस्तुत विशेष वाक्यार्थाचा दाखला देणें यास दृष्टांत म्हणतात.

वसंततिलक.

हैं पाखरूं मजसि येइल काय कामा
 ऐसें नृपा ! न वद पूरितलोककाम्प;
 मोलें उणें व्यजन तें धरितां पुढारीं,
 छाया करी तपनदीप्तिस ही निवारी २

रघुनाथपंडित.

ही नलाच्या करपंजरांत बद्ध झालेल्या हंसाची नलाप्रत उक्ति आहे 'दमयंती मिळवून देण्याचें काम मी क्षुद्र पक्षी कसें करीन?' या प्रस्तुत विशेष वाक्यार्थाच्या बोधाकरितां 'पंखा मोलानें उणा असला तरी छाया करून उन्हाचा तापही निवारण करितो' या अप्रकृत विशेष वाक्याचा दाखला येथें दिला आहे. येथें पांखरूं आणि व्यजन, कार्यकरणसामर्थ्य आणि तपन-दीप्तिनिवारकत्वादि, यांच्यांत विंबप्रतिविंबभाव आहे. आणखी उदाहरणें:—

वसंततिलक.

होतात भृत्य कृतकृत्य महाजनाचे,
 ते जाण सत्य गुण त्या महदाश्रयाचे;
 कैसा स्वयें अरुण तो हरिता तयाला ?
 भानू जरी न करितां पुढती तयाला ?

शकुंतल-अं ७

वंशस्थ.

असोत लक्षावधि अन्य भूपती, राजन्वती याच नरेश्वरें क्षिती;
 नक्षत्रताराग्रहसंकुला तरी, ज्योतिष्मती चंद्रवशेंचि शर्वरी ?
 रघुवंश-सर्ग ६

वसंततिलक.

कष्टें जना कुलधनें अनुरंजवावें,
 जें मी दुरुक्त वदलों तुज तें नसावें;
 जें निरूप सुंदर सुगंधि शिरीं धरावें,
 तें पुष्प काय चतुरें चरणें चुरावें ! ?

उत्तररामचरित्र-अंक १.

मदाक्रान्ता.

वाग्देवीचे भजक असती भूतलीं या अनेक
जाणे तीचें हृदय सगळें बाण तो मात्र एक;
सिंधू गेले तरुनि कापि ते घेउनि रामनामा,
मंथाद्रीला परि समजली सिंधुगांभीर्यसीमा ! १

स्वकृत.

गीति.

उद्यमनिरत असावें त्वां सतत स्वीय कार्य साधाय,
न पडति निद्रितहरिमुखिं मृग हें ठावें असे तुला राया ! १

स्वकृत.

गीति.

भूप म्हणे न वरावा वत्से जरि सुगुणसागर लवायु,
शीतल मंद सुगंधहि वद सेवावा कसा गरलवायु ! १

मोरोपंत-वनपर्व.

वरील उदाहरणांत ' असोत लक्षावधि ' इ० आणि ' वाग्देवीचे भजक असती ' इ० श्लोक साधर्म्यमूलक दृष्टान्ताचीं उदाहरणें होत. ' उद्यमानिरत ' इत्यादि पद्यें वैधर्म्यमूलक दृष्टान्ताचीं उदाहरणें आहेत.

प्रस्तुत अलंकारांत अर्थांतरन्यासांतल्याप्रमाणें सामान्यविशेषभाव नसतो. प्रतिवस्तूपमेंत सामान्य धर्माचें ऐक्य असतें. उपमानादिकांचा विव्रप्रतिविव्रभाव दृष्टान्त व निदर्शना या उभयांतही असतो; पण निदर्शनेंतल्याप्रमाणें दृष्टान्तांत वाक्यांचें उपमेंत पर्यवसान होत नाहीं. शिवाय दृष्टान्तामध्ये वाक्यार्थ स्वतंत्र असतात; निदर्शनेंतल्याप्रमाणें सापेक्ष नसतात. दृष्टान्तवाक्यांतील अर्थ द्राष्टान्तवाक्यांतील अर्थाला अधिक विशद करतो.

निदर्शना.

दोन भिन्न वाक्यार्थांचे उपमेमध्ये पर्यवसान झालें असतां तथें निदर्शना अलंकार होतो.

भुजंगप्रयात.

रवीचा महान् कीर्तिमान् वंश कोठें;
तशी ही मर्दिया जडा बुद्धि कोठें !

तराया महा दुस्तरा सागरातें
पूर्वे इच्छित्तों केवढा मोह मातें ?

रघुवंश-मराठी-भाषांतर-सर्ग १

कविकुलावतंस कालिदास यानें आपल्या रघुवंशकाव्याच्या आरंभीं अत्यंत शालीनतेने वरील उद्गार काढले आहेत. या पद्यांत ' रघुवंश-वर्णन ' व 'पूवाच्या [लहान होडीच्या] साहाय्यानें दुस्तरसागराचें तरण' हे दोन अगदीं भिन्न वाक्यार्थ आहेत. तथापि ' रघुवंशवर्णन करणें हें कार्य दुस्तर सागराला तरून जाण्यासारखें आहे', असें दोन्ही वाक्यार्थांचें उपमेमध्ये पर्यवसान झालें.

साकी.

तनू हिची ही स्वभावसुंदर तपें कराया जोगी,
व्हात्री बहु दृढ म्हणुनि योजितो श्रमांत जो मुनि योगी ?
हरहर ! नीलोत्पलपत्राच्या धारेनें समिधेतें
तोडायला इच्छी मुनि तो आर्ष असें मज गमतें ?

शा. अ-१

दुष्यंतराजानें शकुंतलेला आश्रमांतील श्रमाचीं कामें करितांना पाहिले तेव्हां तिला तसलीं कामें सांगणारा तिचा पिता जो कृष्ण त्या संबधानें ही राजाची उक्ति आहे. ' शकुंतलेसारख्या सुकुमार कन्येला आश्रमांतील कष्टांचीं कामें सांगणें' आणि 'कमलपत्राच्या धारेनें समिधा तोडणें' हे दोन अगदीं भिन्न वाक्यार्थ आहेत. तथापि त्यांच्या अर्थांचें पर्यवसान उपमेमध्ये झालें आहे.

एका वाक्यार्थाचे अनेक वाक्यार्थांशीं उपमेमध्ये पर्यवसान झालें ह्याणजे मालानिदर्शना होते.

वसंततिलक.

इच्छा करी प्रलयपावकचुंबनाची,
वांछा घरी खचित चिंति हलाहलाची;
भेटावयासि करि यत्न भुजंगराया,
जो दुर्जनासि वश इच्छितसे कराया ?

महाप्रभामिनीविलास.

येथें शैवटल्या चरणांतील वाक्यार्थ ' जो दुर्जनाला वश करूं पहातो, ' असा आहे. या वाक्यार्थाचा इतर चरणांतील वाक्यार्थांशीं उपमेच्या रूपानें संबंध कल्पिला आहे. आणखी:—

गीति.

कृष्णानुजा सुभद्रा लग्नाला योग्य जाहली आहे
तीतें स्वमतें हलधर धृतराष्ट्रसुतासि द्यावया पाहे ?
तातादिक मारिं म्हणती सुमति खळाला अचक्षुला रत्न
शूद्रास श्रुति देतो राम न चाले तयापुढें यत्न ?

मोरोपंत-कृष्णविजय.

या पद्यांत ' हलधर तीतें धृतराष्ट्रसुतासि द्यावया पाहे. ' या वाक्यार्थाचा ' खला सुमति देतो, ' ' अचक्षुला रत्न देतो ' आणि ' शूद्रासि श्रुति देतो, ' या वाक्यार्थांशीं उपमेच्या रूपानें संबंध कल्पिला आहे.

त्वद्रत्नतस्कराला केला मीं बोध फार आरडलों,
अंधभसितबधिरीं तें दीप हवन गीत कीं वनीं रडलों ?

मोरोपंत-रामायण.

ही विभीषणाची रामचंद्राप्रत उक्ति आहे. ' त्वद्रत्नतस्कर (सी-तारूप रत्न चोरून नेणाऱ्या) रावणाला बोध करणें, ' या वाक्यार्थाचा ' अंधाला दीप दाखविणें, ' ' भस्मांत हवन करणें, ' ' बहिऱ्याला गान ऐकविणें ' आणि ' वनांत रडणें ' यां वाक्यार्थांशीं उपमारूपानें अन्वय झाला आहे.

निदर्शनेचीं अन्य उदाहरणें:---

शार्दूलविक्रीडित.

सर्पातें विसतंतुनीं सुदृढ तो बांधावया इच्छितो,
किंवा व्रजमणी शिरीषकुसुमें भेदावया धांवतो;
किंवा तो मधुबिंदुनें मधुरता क्षीराब्धिसी आणितो,
जो मूर्खास सुभाषितें वश करूं ऐसें मनीं बोलतो ?

वामनपंडित.

'चंद्रनकः-चारुदत्ताला आणि वसंतसेनेला जाणत नाहीस तर आकाशातील चंद्रिकेसहित चंद्रालाही तूं जाणत नाहीस यांत संशय नाही. '

मुख्यकटिक-अंक ६

‘ श्रेष्ठी कायस्थः—आपल्या आंगी जे गुण आहेत त्यांस जर दोष म्हणावे तर मग चंद्रांच्या प्रकाशालाही अंधकार म्हटलें पाहिजे. ’

मृच्छकटिक—अंक ९

वसंतसिद्धक.

अंतःपुरांत असणार अशा स्त्रियांचें
सौंदर्य हें जरि असे विपिनांगनांचें;
बागेतल्या मृदुलता अपुल्या गुणांनीं
केल्याचि तुच्छ वर्निच्याहि पहा लतांनीं !

शाकुंतल.

सदर्थनिदर्शना.

आपल्या सद्व्यापारानें दुसऱ्यास तशा व्यापाराची सूचना किंवा बोध करणे तेथें सदर्थनिदर्शना होते. जसें:—

अनुष्टुभ.

सविता उदया येतां पंकजा बहु शोभवी,
संपत्तीचें हेंचि फल आसपोषण सूचवी ?

गीति.

चूडामणिस्थलीं जो धरितो उदयाद्रिचंडकिरणांला,
दावीतसे सतांचा आतिथ्याचार त्या गृहस्थाला ?

अ. दर्श.

ह्या उदाहरणांत ‘ सूर्य व उदयाद्रि हे आपल्या चांगल्या व्यापारानें इतरांस चांगल्या व्यापाराचा बोध करितात, ’ असें वर्णन आहे.

असदर्थनिदर्शना.

असद्व्यापारानें असद्व्यापाराचा बोध किंवा सूचना होत असेल तेथें असदर्थनिदर्शना होते.

अनुष्टुभ.

चंद्रमा उदया येतां क्षीणता तम पावत,
एणें सुचवि तें लोका राजद्रोह नव्हे निका ?

साहित्यशास्त्र.

येथें ' तम हें चंद्रोदर्या आपल्या क्षीणत्वानें राजद्रोह या असद्व्यापाराचें फल असत् आहे असें सुचवितें, ' असा अर्थ वर्णिला आहे.

व्यतिरेक.

गुणसंबंधानें उपमेयाचें उपमानापेक्षां आधिक्य वर्णिलें असतें तेथें व्यतिरेक अलंकार होतो.

पृथ्वी.

कथासुरभि या भल्या स्वजननीहुनी वाटती,
शिशूस जरठांसही निरखितां रसें दाटती;
दुहोत भलते सदा परि न लेशही आटती,
स्ववत्समल भक्षिती परि न सर्वथा वाटती ?

केकावली.

येथें कथासुराभि उपमेय व स्वजननी उपमान आहे. शेवटल्या तीन चरणांत उपमेयाचें गुणाधिक्य वर्णिलें आहे.

वसंततिलक.

चद्रासि लागति कळा उपराग येतो,
गंगोसि भंग बहु पाणउतार होतो;
जे होय चूर्ण तरि मौक्तिक ते कशाला,
नाहीं समान नलराजमहायशाला ?

रघुनाथपंडित.

प्रस्तुत स्थलीं नलराजमहायश हें उपमेय आहे. चंद्र, गंगा व मौक्तिक हीं पदें उपमानें होत. उपमानगत अपकर्ष दाखवून येथें उपमेयाचा उत्कर्ष वर्णिला आहे.

गीति.

दारिद्र्यमरण यांतुनि मरण बरें वा दरिद्रता खोटी,
मरणांत दुःख थोडें दारिद्र्यांत व्यथा असे मोठी ?

मृच्छकटिक-अंक १

येथें दारिद्र्य उपमेय आहे; मरण उपमान आहे. व्यथाकरत्व या गुणाचें आधिक्य दारिद्र्याच्या ठायीं वर्णिलें आहे.

दिंडी.

कल्पतरुच्या पल्लवाहूनि धीरा !
 दिसे त्वत्कारिं हें अधिक दानशूरा;
 एक भूषवि कर्णास रम्य भारी,
 दुजा स्वगुणें कर्णास तिरस्कारी १

वा. शा. केमकर.

यांत कर्णशब्दांतील श्लेषानें कर या उपमेयाचें कल्पतरुपल्लव या उपमानाहून गुणाधिक्य वर्णिलें आहे.

श्रीरामानें एक ऋतु करुनी एक रक्षिला विप्र,
 नामा ! नेले नेशी अमित ऋतु सांग सिद्धिला क्षिप्र १

मोरोपंत-नामार्या.

येथें श्रीराम उपमान आहे. तूं या अध्याहृत पदानें सूचित होणारें नाम हें उपमेय आहे. यांत उपमानाचें अपकर्षकारण व उपमेयाचें उत्कर्षकारण हीं दोन्हीं उक्त आहेत.

आणखी उदाहरणें:-

गीति.

या पुष्करापरीसहि सीतेचें नेत्रयुग्म बहु रुचिर,
 दैवें तिजशीं मजशीं योग न राहूं दिला सख्या सुचिर १

मोरोपंत-मंत्ररामायण.

गीति.

उत्तम गुण मिळवाया यत्न करावा नरें झटोनि सदा,
 निर्धन गुणवंताचें निर्गुण धनवंत साम्य करि न कदा १
 सर्वांत मित्र वनिता दोन्हीं प्रिय वाटती नराला हो,
 वनिताशताधिक मला मित्राचा आज वाटतो लाहो २

मृच्छकटिक-अंक ४

उपमान व उपमेय यांचें साधर्म्य दाखवून शेवटीं वैधर्म्यही दाखविलें असत तेंथेही कोणी कोणी व्यतिरेकच मानतात. जसें:-

वसंततिलक.

तूं रक्तता धरिशि नूतनपल्लवांनीं,
 मी वर्णनीय दयितागत सद्गुणांनीं;
 येती तुझ्यावरि शिलीमुख जेवि बा ते,
 येती तसे मदनचापविमुक्त मातें १
 आनंद तूज वनितापदघात दे हा,
 तैसाचि तो सुखद होय मदीय देहा;
 हें आपुलें सकलही सम कीं अशोका !
 घाता मलाच करि पात्र सदैव शोका २

कोणी **विरही** मनुष्य अशोकाला उद्देशून वरील उद्गार काढीत आहे-
 येथे रक्तता, शिलीमुख, वनितापदघात या श्लिष्टपदांनीं **विरही** व
अशोक यांचे साम्य वर्णिले आहे; व शेवटीं **अशोक** हा **शोकरहित** व
विरही सशोक (शोकयुक्त) असें वैधर्म्य व्यक्त केले आहे.

मालाव्यतिरेक.

एकच उपमेय असून अनेक उपमानांशीं व्यतिरेक वर्णिला असतो तेथे
मालाव्यतिरेक अलंकार होतो.

वसंततिलक.

नेहे तुझी विषम दृष्टि जशी शिवाची,
 ठावी तुला न हरिशी वृषहानि साची;
 सूर्यापरी स्वकरताप रसातलाला
 देशी न, हें तुजशि भूषण भूमिपाला १

स्वकृत.

येथें भूमिपाल हें एकच उपमेय असून शिव, हरि व सूर्य अशीं अनेक
 उपमानपदे आहेत. विषमदृष्टि (शिवपक्षीं त्रिनेत्रत्व, व भूपालपक्षीं अ-
 समदृष्टि), वृषहानि (हरिपक्षीं वृषनामक दैत्याचा वध, व भूपालपक्षीं
 धर्महानि), करताप (सूर्यपक्षीं किरणांची उष्णता, व भूपालपक्षीं कराचा
 जुलूम), अशा श्लिष्ट पदार्थांनीं **व्यतिरेकमाला** झाली आहे.

सहोक्ति.

दोन वस्तू एकाच काळीं एकच क्रिया करितात असें चमत्कार उत्पन्न करणारे वर्णन सह किंवा तदर्थक शब्द योजून केले असते तेथे सहोक्ति अलंकार जाणावा.

गीति.

साताश्रु शिर वृषांचे प्रथम क्षोणीतलीं गळाले हो;

मग सकुसुम वृष्टि तनू सधर्मभय शत्रुबळ पळाले हो १

कर्णाजुनयुद्ध.

‘आप्तांचे अश्रु’ आणि ‘वृषांचे (कर्णांचे) शिर’ हीं एकदाच गळालीं; ‘कुसुमवृष्टी’बरोबर तनू पडली; आणि ‘धर्माच्या भया’बरोबर ‘शत्रु सैन्य’ पळाले; असें चमत्कारिक वर्णन पंतांनीं प्रस्तुत आर्यंत केले आहे. येथे अश्रु आणि शिर, कुसुमवृष्टि आणि तनू, आणि धर्मभय आणि शत्रुबळ या दोन दोन वस्तू अनुक्रमे गळणें, पडणें आणि पळणें एतद्रूप क्रिया करितात असें सांगितले आहे. स हा येथे सहार्थक शब्द उक्त आहे.

पृथ्वी.

तुझे कथिति गोपिका विविध तीस बोभाट ते,

सुखप्रद गुणस्तवापरिस जाहले वाटते;

क्षंमा न करि एकदा तरिहि फार खोडी करां,

न देचि भय ताडनोद्यत समेत सोडी करां १

केकावली.

यांत ‘यशोदेनें भगवंताचे हात त्याला ताडन करण्याच्या प्रयत्नासह सोडून दिले,’ असा चमत्कारिक सहभाव वारिणला आहे. येथं समेत हा शब्द सहवाची आहे.

गीति.

भयशोकांसह हृदयीं रामासि धरोनि माय फार रडे,

बाष्पोदके सचैल स्नपन तदा त्या रघूत्तमासि घडे १

मोरोपंत-मंत्ररामायण.

वनवासाला जातांना रामचंद्र कौसल्येला भेटला त्या वेळेस त्या मा-
उलीची जी हृदयद्रावक स्थिति झाली तिचें वर्णन प्रस्तुत पद्यांत आहे.
भय आणि शोक यांसह रामचंद्राला कौसल्येनें हृदयीं धरलें असा सुंदर
सहभाव येथें वर्णिला आहे. येथें सह हें पदच प्रत्यक्ष उक्त आहे.

उपजाति.

त्या नंतरें तो मधुपर्क दिव्य, तसें दुकूलद्वय देइ भव्य;
स्वीकारिलें सर्वहि तें अजानें, कांताकटाक्षां समवेत त्यानें ! १

रघुवंश-सर्ग. ७.

अज हा इंदुमतीपाणिग्रहणार्थ भोजराजाच्या प्रासादांत प्राप्त झाला.
त्यावेळीं मधुपर्क व रेशमी वस्त्रांची जोडी भोजानें जांवयाला दिली. 'हे
पदार्थ कांताकटाक्षांसह अजानें ग्रहण केले,' असा मनोरंजक सहभाव या
पद्यांत वर्णिला आहे. येथें समवेत हा शब्द सहार्थक आहे.

आणखी उदाहरणें:—

वसंततिलक.

बाल्यासवें गमन मन्थरतेस गेलें,
चित्तासवें अधरविंब सुरक्त झालें;
तैसा नितंब मृगशावकलोचनेचा
कामासवें अखिलगौरव दावि साचा १

महाराष्ट्रभाभिनीविनाय.

मालिनी.

दिनरजनिसमेत श्वास ते दीर्घ झाले,
कनकवलयसंगें बाष्पबिंदू गळाले;
सह तनुलतिकेच्या जीवित क्षीण झालें,
तव चिरविरहानें प्राण कंठांत आले ! १

स्वकृत.

पहिल्यांत नवयौवनांकित वधूचें वर्णन आहे आणि दुसऱ्यांत एका
विरहिणीची अवस्था व्यक्त केली आहे.

गीति.

गुण जोहूनि सलील प्रभुनें आकर्षितांच भंगे तें,
तद्रव जनकसभेसह कंपवि विभुमूर्धगाहि गंगेतें ! १

मोरोपंत.

खालच्या पद्यांत सहोक्तींची माला गुंफिली आहे:—

गीति.

वरि करि गुरुपुलकांसह, नृपतिमुखांसहित नमवि जनकाच्या
संशयबुद्धिस्तेत स्फालित करि कसुनि निजकरें काच्या १
वैदेहीच्या चितासत्रोंचि ओढी धनुष्य करि भग्न
भार्गवगुरुगर्वासह, कीर्ति तदीया दिगन्तसंल्लग्न २

स्वकृत.

येथें रामचंद्रानें शिवधनुष्याचा भंग केला त्या वेळचें सहभावानें चमत्कारिक वर्णन केले आहे.

प्रस्तुत अलंकारांत प्रथमान्त पद प्रधान असतें. सह किंवा तदर्थक शब्द ज्याच्याशीं संयुक्त असतो तें पद अप्रधान होय. प्रथमान्त पदाचा क्रियेशीं अन्वय स्पष्ट असतो. सह किंवा सहार्थक अव्यय याशीं संयुक्त असलेल्या अप्रधान पदाचा क्रियेशीं अन्वय गर्भित असतो. एकसमयावच्छेदानें क्रियैक्य होणें हें या अलंकाराचें बीज आहे. यांत धर्म वस्तुतः भिन्न असतात. समुच्चयालंकारांत दोन्ही पदें प्रधान असतात; व त्यांचा क्रियेशीं अन्वय स्पष्ट असतो.

गीत्यर्थ.

राजा मूर्च्छित पडतां गांधारीसह तिच्या सुना रडती.

मोरोपंत-कणपर्व.

येथें रडणें हा धर्म अभिन्न नाही व सहभावांत चारुताही नाही, यास्तव येथें सहोक्ति अलंकार होत नाही.

समासोक्ति.

श्लिष्ट विशेषणाच्या सामर्थ्यानें प्रस्तुताबरोबर अप्रस्तुताचेंही संक्षेपानें कथन होतें तेथें समासोक्ति हा अलंकार जाणावा.

गीति.

पीयूषमधुर पय तव सेवुनि मोदें पुनः पुन्हां, गंगे !
विगतश्रम उत्संगीं निद्रित होईन मी कधीं सांगें ! १

स्वकृत.

या गीतींत 'पुनः पुनः पयःसेवन,' 'उत्संगीं विगतश्रम होऊन निद्रित होणें,' या विशेषणपदसामर्थ्यानें तान्हें मूल आणि आई यांचा अप्रस्तुत वृत्तांत थोडक्यांत कथित झाला. समासानें (संक्षेपानें) अप्रस्तुत पदार्थांची उक्ति म्हणजे कथन, या व्युत्पत्तीवरून या अलंकाराला हें नांव पडलें आहे.

‘ऐन्द्रीमुखा कसा हा रक्त नभी चंद्र चुंबितो पाहीं;

या गीत्यर्थांत रक्त व चुंबनव्यापार इत्यादि विशेषणसामर्थ्यानें अनुरक्त नायिकानायक यांचा अप्रस्तुत वृत्तांतही प्रस्तुत अशा चंद्रोदयवृत्तां-ताबरोबर सूचित झाला. विशेष्य म्हणजे प्रस्तुत हें जर श्लिष्ट असलें तर श्लेष हा अलंकार होतो. म्हणून 'श्लिष्ट विशेषणाच्या' असें वर लक्षणांत शब्द घातले आहेत. अप्रस्तुत वस्तु समासार्क्तींत सूचित होते. परंतु वस्तुतः तेथें अप्रस्तुतव्यवहाराचा आरोपच प्रस्तुतव्यवहारावर होत असतो. रूपकामध्ये प्रस्तुताच्या रूपावर अप्रस्तुताचा केवळ रूपानेंच आरोप असतो. अप्रस्तुतप्रशंसा हा अलंकार प्रस्तुत अलंकाराच्या उलट आहे, म्हणजे त्यांत अप्रस्तुतव्यवहारकथनावरून प्रस्तुतव्यवहाराचें ग्रहण होतें.

सामान्य.

प्रस्तुत व अप्रस्तुत यांत सादृश्य असल्यामुळें दोहोंतील भेद लक्ष्यांत येत नाही असें वर्णन असलें म्हणजे तेथें सामान्य अलंकार होतो.

गीत्यर्थ.

कमलाकरांत शिरतां सुदतीचें मुख दिसे न नयनाला.
अथवा,

गीति.

रत्नस्तंभीं पडुनी प्रतिबिंबशतेंहि वेष्टिती ज्याला,
तो लंकेश सभागत वालिसुता ये न ओळखायाला १

अ. वि.

पहिल्या उदाहरणांत कमल व मुख व दुसऱ्यांत बिंब व प्रतिबिंब यांतील भेद सादस्यामुळे लक्ष्यांत येत नाही असें वर्णन आहे.

मीलित.

स्वभावसिद्ध किंवा आगंतुक अशा कांहीं तरी उभयसाधारण धर्मानें एकादी वस्तु दुसरीवर आपलें वर्चस्व स्थापित करते असें वर्णिलें असतां मीलित अलंकार होतो.

गीत्यर्थ.

सहजारुण तच्चरणीं लाखेचा रस न लक्षिला साचा;
येथें, अरुणत्व हा स्वभावसिद्ध धर्म चरण व लाक्षा यांना साधारण आहे. या धर्माच्या सामर्थ्यानें चरणानें लक्षारसावर आपलें वर्चस्व स्थापन केलें आहे, असें वर्णन आहे.

स्त्रग्विणी.

मल्लिकामालिका बालिका घालिती,
सर्व अंगीं द्रवचंदना लेपिती;
नेसती ज्या सितक्षौम त्या चांदणी-
माजि कीं ओळखूं येति ना भामिनी ! १

अ. वि.

यांत 'चांदणे' व 'पांढरा शालू नेसलेल्या तरुणी' यांचा 'श्वेतत्व' हा धर्म समान आहे. या गुणाच्या बलानें चंद्रिकेनें श्वेतांबरतरुणींवर आपला पगडा बसविला असें वर्णिलें आहे. चंद्रिकेचें श्वेतत्व साहजिक आहे, भामिनीचें आगंतुक आहे.

गीति.

उडुसा उडुपें धमौदार्या लाजूनि अभ्र मुरडे हो !
सावित्रीच्या सुयर्शां न दिसे पति म्हणुनि अभ्रमु रडे हो !
मोरोपंत.

कविसंकेताप्रमाणें यशाचा रंग शुभ्र आहे. ऐरावताचाहि रंग शुभ्र असल्याची पुराणांत प्रसिद्धि आहे. प्रस्तुत आर्यंत शुभ्रत्व हा धर्म यश व

पति (ऐरावत) या उभयास सारखाच आहे. या धर्माच्या जोरावर य-
शानें ऐरावतावर वर्चस्व संपादन केलें असें वर्णिलें आहे. सावित्रीचें
यश पांढरें व ऐरावतही पांढरा. पण सावित्रीच्या लोकोत्तर यशोधवलते
मध्ये ऐरावताचा पत्ता लागेना म्हणून त्याची स्त्री रडूं लागली! असा उत्त-
रार्थाचा भाव आहे.

या अलंकारांत एक वस्तु दुसरीवर आपल्या गुणाचा पगडा बसाविते—
तिचें तेज पडूं देत नाही—यामुळें ती दुसरी वस्तु लक्षांत येत नाही
असें वर्णन असतें. व्याजस्तुति किंवा अपन्हृति या अलंकारांत वस्तूचा
निषेध जाणून बुजून केलेला असतो.

अप्रस्तुतप्रशंसा.

प्रस्तुत गोष्ट समजावून देण्याकरितां जेथें अप्रस्तुत गोष्ट सांगितली
असते तेथें अप्रस्तुतप्रशंसा अलंकार होतो.

अप्रस्तुतप्रशंसा या पदाचा अर्थ ' अप्रस्तुताचें कथन ' एवढाच आहे.
अन्योक्ति हा याच अलंकाराचा पर्यायशब्द आहे. यांत अन्यशब्दाचा अर्थ
अप्रस्तुत व उक्ति याचा अर्थ कथन असा आहे; तेव्हां एकंदर अन्योक्ति
शब्दाचा अर्थ अन्यसंबंधानें वचन असा होतो. समासोक्तीमध्ये प्रस्तुता-
वरून अप्रस्तुताचें भान होतें.

पृथ्वी.

फळें मधुर खावया असति नित्य मेवे तसे,
हिरेजडित सुंदरीं कनकपंजरींही वसे;
अहार्निश तथापि तो शुक मनांत दुःखें झुरे,
स्वतंत्र वनवृत्तिच्या घडिघडी सुखातें स्मरे ?

पद्यरत्नावली.

यांत अप्रस्तुत शुकवृत्तांत वर्णिला आहे. त्यावरून शुकसदृश
कोणा तरी प्रस्तुत पुरुषाचा वृत्तांत कथित झाला.

शार्दूलविक्रीडित.

जन्म स्वच्छजलान्तरीं, मधुरता रामामुखा लाजवी,
वास श्रीहरिच्या करीं सुरगणां सौगन्ध्य आल्हादवी;

कामार्चे कविवाणिचेहि असशी सर्वस्व अंभोरुहा !

ऐसा तूं अतिलुब्ध होशि मधुपीं, मोठा चमत्कार हा ! १

महाराष्ट्र-भा. वि.

येथें अंभोरुहाच्या (कमळाच्या) अप्रस्तुत वृत्तांतानें त्याच्या सारख्या बहुगुणसंपन्न परंतु एका मोठ्या दोषानें ग्रस्त अशा पुरुषाचा वृत्तांत प्रस्तुत्वानें उपस्थित झाला. या व वरील उदाहरणांतही सादृश्यमूलक (सादृश्यनिबंधना) अन्योक्ति आहे. प्रस्तुत उदाहरणांत 'मधुप' या श्लिष्ट पदाची योजना केली आहे एवढेंच विशेष आहे. संस्कृत सुभाषितग्रंथांत सादृश्यनिबंधना या अन्योक्तीचा मोठा भरणा आहे.

कोठें प्रस्तुत वस्तु कार्यरूपानें असते:—

शार्दूलविक्रीडित.

जाती दूर, न काय ते पुनरपि प्राणप्रिये भेटती ?

चिंता मद्विषयीं नको, तनु तुझी झाली कृशा ही किती !

बोलें हें तंव अश्रु लोटति ! तयां वारोनि हांसेनिया

लज्जामंथरदृष्ट भाविमरणीं उत्साह दावी प्रिया !

स्वकृत.

ही एका नायकाची आपल्या प्रियमित्राजवळ नायिकेसंबंधानें उक्ति आहे. प्रवासाविषयीं नायिकेची अनुमति विचारतांच तिची जी स्थिति झाली तिचें वर्णन यांत नायक करीत आहे.

येथें ' प्रवास रहित कां केला ? ' हा मित्राचा प्रश्न प्रस्तुत वस्तु आहे; आणि ती कार्यरूप आहे. पण ' प्रियेचा मरणाविषयींचा निश्चय ' हें जें कारण त्याचाच येथें अप्रस्तुतत्वानें उपन्यास केला आहे.

कोठें प्रस्तुतवस्तु कारणरूप असते:—

गीति.

' पढाविति न कन्यका मज, राजा ! महिषी मुळीं न शब्द वदे, कुब्जे ! दाणापाणी खायाला लवकरांच आणुनि दे; ' १

सोडविला पथिकांनीं बंधांतुनि कीर तो अशी वाणी

बोले, रिपुशून्यगृहीं भित्तिस्थां बघुनि चित्रकां नयनीं २

स्वकृत.

‘तुझ्या प्रस्थानाची तयारी झाली हें ऐकून तुझे वैरी पळाले’ हें कारण येथें प्रस्तुत आहे. हें शुकभाषणरूप जें अप्रस्तुत कार्य त्याच्या रूपानें कथित आहे.

कोठें प्रस्तुतवस्तु विशेषरूपानें असते:—

साकी.

सूड उगवुनी सुद्धदुंधूंचें नयननीर जो हारी,
तोच पुरुष बहु थोर, तयाचें धन्य जिणें संसारी ! १
स्वकृत.

विष्णूनें नरकासुराला मारलें असतां त्याच्या एका मंत्र्याची ही नर-
कासुराच्या एका मित्राप्रत उक्ति आहे.

‘कृष्णाला मारून आपल्या मित्रांच्या बायकांचें दुःख दूर करशील
तर तूं थोर खरा,’ हा विशेष अर्थ येथें प्रस्तुत आहे. पण त्याचें अ-
प्रस्तुत सामान्य अर्थानें येथें कथन केलें आहे.

कोठें प्रस्तुतवस्तु सामान्य असते:—

साकी.

कोणा एका मूढें वानरकंठिं घातला हार,
चाटुनि हुंगुनि करि तो त्याचें आसन उन्नत फार ।
स्वकृत-म. भा. वि.

यांत वानराचा वृत्तांत हा अप्रस्तुत विशेष अर्थ कथन केला आहे.
‘अनभिज्ञाला रमणीय वस्तु दिली असतां तिचा नाश होतो,’ हा
सामान्य अर्थ येथें प्रस्तुत आहे.

सम.

दोन वस्तूंचा अनुरूप संयोग झाला असें वर्णन असलें म्हणजे सम
अलंकार होतो.

रथोद्धता.

चंद्रिका जशि भजे निशाकरा, जान्हवीहि जशि चंद्रशेखरा;
कीर्ति पाहि तुज तेविं सेविते, योग्य जाणुनि नृसिंह भूपते ! १

येथे ' कीर्ति ' आणि ' नृसिंहभूपति, ' ' चंद्रिका ' आणि ' नि-
शाकर, ' आणि ' जान्हवी ' आणि ' चंद्रशेखर, ' यांचा अनुरूप संयोग
वर्णिला आहे. या पद्यांत चांगल्या चांगल्यांचा योग्य संयोग कल्पिला
आहे. पुढील पद्यांत वाइटा वाइटांचा अनुरूप संयोग वर्णिला आहे:—

मंदाक्रांता.

आहा, कैसें नवल घडलें फार आश्चर्य आहे !
केलीं देवें उचित रचना धातयानें कशी हे;
निंबोळ्यांचा भरहि भरला पक्क हा निंबवृक्षीं,
हा काकांचा रसिक गणही आदरे ल्यास भक्षी १
अ वि.

आणखी उदाहरणें:—

शार्दूलविक्रीडित.

ज्याचे पल्लव मंगलप्रद, शिणा छाया जयाची हरी,
गंधें युक्त फळें फुलेहि असतीं ज्याचीं सुधेच्या परी;
वाटे जो रमणीय भूषण वनश्रीचें मुखींचें भला,
आम्रा त्या पिक सेवितां समसमा संयोग कीं जाहला ! १

अन्योक्तिकज्ञाप.

गीति.

श्रीकृष्ण रुक्मिणीला श्रीकृष्णा रुक्मिणी जशी, आतां,
दमयंतीस नल, नला दमयंती, आइके जनें गातां १
योग्या तीच तयाला, तोचि तिला योग्य, जेविं कामरती,
अनुरूप योग सन्मत; साधूत्कर्षे असाधु कां मरती २

विरोध.

वस्तुतः विरोध नसून विरोधानें वर्णन केलें असतें तेथें विरोध अलं-
कार जाणावा. यालाच विरोधाभास असें म्हणतात.

शार्दूलविक्रीडित.

त्याला वन्हि जळापरी, जळाधि हा कीं ओहळाचे परी,
मेरु स्वल्प शिळेपरी, मृगपती तो ही कुरंगापरी;

कीं तो सर्प फुलापरी, विषजळें पीयूषवृष्टीपरी,
होतें सर्वहि यापरी वसतसे सच्छील ज्याचे घरीं ?

वामनपंडित.

‘ अग्नि जलाप्रमाणें वाटतो, ’ इत्यादि विरोधात्मक वर्णनानें येथें विरोध भासमान होतो. त्या विरोधाचा सच्छीलानें परिहार होतो. प्रस्तुत श्लोकांत वन्हित्व आणि जलत्व या जातिवाचकांत विरोध कल्पिला आहे.

साकी.

गिरिवरही तुज पुढति नृपाला नीच भासती मातें,
मंद पवनही सागर सगळे उथळ दिसति नयनातें ?

स्वकृत.

येथें गिरित्व वगैरे जातिवाचकांचा नीचत्व वगैरे गुणवाचकांशीं विरोध वर्णिला आहे. वर्णनातिशयाची विवक्षा ही विरोधपरिहारक होय. क्वचित् विरोध श्लेषमूलक असतो.

गीति.

वाचाळा पांडित्य प्रकटुनि साहाय्य करिशि कां असतां,
नसतासि विकर्ण तरी कर्ण तुझा उपटुनी दिला असता ! ?

स्वकृत.

सभेमध्ये द्रौपदीची विटंबना झाली ती सहन न होऊन विकर्ण-नामक योद्धा द्रौपदीच्या बाजूनें बोलूं लागला, त्यावेळेस ही कर्णाची त्याजप्रत उक्ति आहे. येथें विकर्णशब्दावर श्लेष आहे. ज्याला कर्ण नाहीं त्याचा कर्ण कसा उपटावयाचा, हा विरोध भासमान होतो. विकर्ण ही संज्ञा मानली म्हणजे विरोधपरिहार होतो.

आणखी उदाहरणें:—

पृथ्वी.

सुपात्र न रमाहि यद्रतिसुखास दारा परी
असा प्रभुहि सेवकां भजसि खासदारापरी

केकावली.

पृथ्वी.

नता करुनि मुक्तही ह्यणासि मी बुडालों ऋणें,
अशा तुज न जो भजे मनुज धिक् तयाचें जिणें ?
केकावली.

वसंततिलक.

जी दूषणान्वितहि शून्यचि दूषणांनीं,
तेवीं खरांकितहि कोमलवर्णखाणि;
ऐशी अपूर्व कृति ज्या कविराजयाची,
त्या वाल्मीकीप्रति असो नाति आजि याची ?
पद्यमंजरी.

वसंततिलक.

जो अग्रगण्य असतांहि अकिंचनांत,
मोठी ' समर्थ ' पदवी मिरवी जगांत;
' स्वामी ' जयास ह्यणती असुनीहि ' दास, '
तो साधुवर्थ नमिला गुरु रामदास ! ?
पद्यमंजरी.

शार्दूलविक्रीडित.

ज्याचा शत्रुकुळीं अकुंठ परशू त्याचाहि जेता जरी,
पंडूच्या कुमरीं शरीं निजविला बाधा न झाली तरी;
प्रौढांनीं बहूतीं अशस्त्र समरीं जो श्रांतही जाहला,
एकाकी अभिमन्यु बाल वधितां राजा सुखा पावला ?
अ. वि.

शिखरिणी.

कळेना हें मातें सकल सुख कीं दुःखचि असे,
असे निद्रा किंवा मद विष चढे मोहाचि वसे;
तुझ्या स्पर्शां स्पर्शां विकल करितो इंद्रियगणां,
विकार प्राणांतें भ्रमहि अणि देई स्थिरपणा ! ?
उत्तरागमचरित.

अभंग.

जरी शिव शूलधारी निरामय आहे तरी ?
साहित्यशास्त्र.

असंगति.

कार्य आणि कारण हीं अगदीं भिन्नस्थळीं घडून आलीं असें वर्णिलें असतां असंगति अलंकार हेतो.

गीति.

या पिशुनभुजंगाची वधरीति विचित्र भासते कांहीं
कीं एकाच्या कर्णा दंश करी तों मरे दुजा पाहीं ! ?

येथें दंशरूप कारण एका मनुष्याच्या कर्णाच्या ठिकाणीं घडलें, आणि मरणरूप कार्य दुसऱ्याच कोणा मनुष्याच्या ठिकाणीं घडून आलें, असें वर्णिलें आहे; यास्तव असंगति हा अलंकार झाला.

गीति

पांडव जेवुनि आर्धी, मग राक्षस जीवितासि आंचवला,
सन्मणि न कोटि लक्षा ये, येतो काय राक्षसा चवला ?

आदिपर्व.

येथें जेवणरूप कारण पांडव -(भीम -) निष्ठ आहे; आणि आंचवणें हें कार्य राक्षस-(वक-)निष्ठ आहे असें वर्णन आहे. वस्तुतः जो जेवतो तो आंचवतो असें वर्णन सुसंगत होय.

‘ जिभेत चहाडी आणि पायांत बिडी, ’ हें अलंकारदर्पणांत असंगतीचें उदाहरण दिलें आहे. कार्यकारणें हीं अगदीं भिन्न स्थळीं घडलीं असतां तेथें असंगति होते. जीभ व पाय हे एकाच शरीराचे अवयव असल्यामुळें बिडी आणि चहाडी या कार्यकारणांना अगदीं भिन्न स्थळ मिळालें नाहीं. यास्तव येथें असंगति अलंकार मानतां येत नाहीं.

‘ राम्यास गळूं आणि लल्यास अवधणा, ’ ‘ घटका पाणी पिते आणि घड्याळ टोले खातें, ’ हीं साहित्यशास्त्रोक्त असंगतीचीं उदाहरणें समर्पक आहेत. कारण, येथें कार्यकारणांचें आधार अत्यंत भिन्न आहेत.

अतिशयोक्तीमध्ये कार्यकारण यांचा क्रम उलट दाखविला असतो. प्रस्तुत अलंकारांत कार्यकारणांचा अत्यंत स्थानभेद मात्र वर्णिला असतो. असंगतीमध्ये विरोध दिसतो तो स्वभावतः एकत्र असणाऱ्या कार्यकारणांच्या स्थानभेदामुळे दिसतो. विरोधालंकारांत विरोध असतो तो स्वभावतः निरनिराळ्या ठिकाणी राहणारे विरुद्ध धर्म एके ठिकाणी राहतात असें वर्णिल्यामुळे उत्पन्न होतो. तेव्हां असंगति विरोधाचा अपवाद आहे असें ज्ञालें.

विभावना.

कारणाचा निषेध असूनही कार्योत्पत्ति वर्णिली असते तेथें विभावना अलंकार होतो.

प्रस्तुत अलंकारांत प्रसिद्ध कारणाचा निषेध गृहीत असतो. या वरून स्वभावसिद्ध विशेषानें किंवा अन्य कांहीं तरी गूढ कारणानें कार्योत्पत्ति झाली असली पाहिजे असें अनुमान होतें. या अलंकारांत अतिशयोक्ति अप्रधानत्वानें सूचित होते. कारणाशिवाय कार्य होणें यांत विरोध भासमान होतो; आणि अप्रसिद्ध कांहीं कारण मानून त्याचा परिहारही संभवतो. तथापि एवढ्यावरून हा विरोधालंकार असें समजूं नये. कारण विरोधांत दोन समबल वस्तूंचा परस्पर विरोध स्पष्ट दिसून येतो. प्रस्तुत अलंकारांत केवळ कारणाभाव असूनही कार्यज्ञान होतें एवढेंच विरोधात्मक विधान असतें. कार्यज्ञानानें कारणाच्या अभावाचें ज्ञान होतें असें उलट विरोधात्मक विधान नसतें.

शिखरिणी.

पिशांच्या सांगार्तीं पितृवार्नि हरा ! तूं विहरशी,
कपालांच्या माला तनुवरि चिताभस्म धरिशी;
अशाही तृते जो मनुज वरदा बा ! भजतसे,
तयाचें मांगल्य त्रिभुवार्नि तुलार्तीत विलसे ।

येथें वरद हराच्या ठिकाणी मांगल्यरूप कारणाचा निषेध असून त्याच्या भजकाला त्या पासून अपरिमित मंगलाचा लाभ होतो असें कार्य कथन केले आहे. यांत वरदहराचा अलौकिक प्रकृतिविशेष सूचित होऊन विरोधपरिहार होतो.

गीति.

ते राजसुता सीता सेवितसे प्रेमयुक्त कमलाक्षा,
जीचे वनसंचारं दिसती पद रक्त जरि नसे लाक्षा १
मोरोपंत-मंत्ररामायण.

येथें लाक्षारस लावला नसतांही सीतेचे चरण रक्त दिसत, असें वर्णन आहे. यांत लालाचें कारण निषिद्ध आहे. तथापि सीतेचे चरण स्वभावतांच रक्त आहेत असा अर्थ सूचित होऊन विरोधपरिहार झाला. कुवलयानंदकारांनीं या अलंकाराचे आणखी दुसरे प्रकार सांगितले आहेत त्यांपैकीं काहीं खालीं देतां.

कारण पुरें नसतां कार्यात्पत्ति झाली असें वर्णिलें असतां विभावना होते.

शिखरिणी.

करी मालाकार प्रकट समदृष्टी तरकुलीं,
न दावी तो येथें विपुल करुणा बालवकुलीं;
परी हा एकाकी निजकुसुमगंधास विखरी,
दिशा दाही पाहीं अलिकुलरचें संकुल करी ! १

म. भा. वि.

मालाकाराची पूर्ण करुणा ही कुसुमोद्गमाला कारण असते. ती अपूर्ण असतांही येथें बकुलपुष्पोत्पत्ति वर्णिली आहे. येथें बकुलाचा स्वयंसिद्ध उत्कर्ष द्योतित होऊन विरोधपरिहार होतो. अथवा:—

शिखरिणी.

फुलांचें कोदंड, भ्रमरमय मौर्वी, शर तसे,
सरोजादी पंच स्फुट, सुरभि साह्यप्रद असे;

सुखस्पर्शी भारी रथ मलयजोद्भूत पवन,
अशा सामग्रीनें रतिरमण जिंकी त्रिभुवन ?

स्वकृत.

त्रिभुवन जिंकण्याला फार कठोर सामग्री पाहिजे. तितकी कठोर सामग्री कारणरूपानें सिद्ध नसतांही ' त्रिभुवनविजय ' हें कार्य मदनानें साधिलें असें या पद्यांत वर्णन आहे. मदनाचें अलौकिक बल सूचित होऊन येथील विरोधाचा परिहार होतो.

प्रतिबंधक सामग्री तयार असतांही कार्योत्पत्ति वर्णिली असेते तेथेंही विभावना जाणावी.

गीति.

राया, गमे तुझा हा आश्चर्यकर प्रतापमय रवि, तो
छत्ररहित रिपु सोडुनि छत्रधरांतेंचि फार तापवितो ?

येथें 'छत्रधरत्व' ही तापप्रतिषेधक सामग्री तयार असतांही तापक्रियारूप कार्याची उत्पत्ति वर्णिली आहे.

जें कारण नव्हे त्यापासून कार्योत्पत्ति वर्णिली असतां विभावना होते.

गीत्यर्थ.

नीलकमलयुगलांतुनि निघति शिलीमुख असेचि हें नवल.

नीलकमलांतून वाण निघणें संभवत नाही. तथापि तसें वर्णन इथें आहे.

येथें सादृश्यामुळें नीलकमलद्वयानें नेत्रद्वय प्रतीत होतें; त्यानें विरोधपरिहार होतो.

कोठें विरुद्ध कारणांपासून कार्योत्पत्ति कल्पिली असल्यामुळें विभावना होते.

साकी.

मदना त्वच्छरकोमलकुसुमें कठिण वज्रसम होतीं,
शीतल असतां चंद्राचे कर संतापातें देती ?

शाकुंतल-अंक ३.

कोमलकुसुमें आणि चंद्रकर हीं वस्तुतः तापनिवारक आहेत असें विरुद्ध कारण असतां तापोत्पत्ति वर्णिली आहे. मदनवाधा ही वस्तुतः वरील तापाचें कारण आहे. तिनें विरोधपरिहार होतो.

कोठें कार्यापासून कारणात्पत्ति वर्णिली असेत; तेथेही विभावनाच होते.

‘ त्वत्करसुरतरुपासुनि सुयशोमय सिंधु निपजला राया; ’

पारिजाताची उत्पत्ति वस्तुतः सिंधूपासून आहे. चतुर्दश रत्नांपैकी पारिजात हा एक रत्न आहे. असें असतां सिंधूची उत्पत्ति पारिजातापासून झाली असें या गीत्यर्थात वर्णिलें आहे !

अन्य उदाहरणें:—

गीति.

आला प्रकाश नेत्रीं, अंधत्वाचा वरें नुरे गंध,

परि भूप पुत्रमोहें केला पहिल्यापरीसही अंध ! १

मोरोपंत-वनपर्व.

ओंवी.

गेलें अंधपण, नूमजला तो हें, झाला पुत्रमोहें, पुन्हां अंध १

सावित्रीगीत.

विशेषोक्ति.

कारणसामग्री पूर्ण असतांही कार्यात्पत्ति होत नाही असें वर्णिलें असतां तेथें विशेषोक्ति अलंकार होतो.

पृथ्वी.

कथासुरभि या भत्या स्वजननीहृनी वाटती,

शिडूंसि जरठांसही निरखितां रसें दाटती;

दुहोत भलते सदा तरि न लेशही आटती,

स्ववत्समल भक्षिती परि न सर्वथा वाटती १

केकावली.

येथें ‘मलभक्षण’ हें वाटण्याचें कारण प्रसिद्ध आहे. तथापि ‘वाटणें’ हें कार्य त्यापासून सिद्ध होत नाही असें प्रस्तुत श्लोकांत वर्णन आहे. येथे खरें कारण ‘कथासुरभीचें असामान्य पावित्र्य’ हें होय. हें अनुक्त आहे.

शिखरिणी.

तुझ्यापार्शीं ऐशी विपुल जललक्ष्मी असुनिया,

तडागा ! येईना अणुहि तृषितांची तुज दया;

निदार्धी चण्डाशु प्रखरकिरणीं आग पसरी,
तदां कां तत्तृष्णा करिशिल कृशाङ्गा ! वद दुरी १

म. भा. वि.

विपुल जललक्ष्मीरूप प्रसिद्ध कारण सिद्ध असून तृषिततृप्तिरूप कार्य होत नाही असें या पद्यांत वर्णन आहे. येथे खरे कारण अतर्क्य आहे.

प्रहर्षिणी.

मानोनी मनिं गजराज तुंगगंड,
फोडी जो खरनखरीं शिला प्रचंड;
त्या सिंहावरि विपरीत काळ आला,
मांसाचा कवळहि त्या अलभ्य झाला ! १

म. भा. वि.

यांत 'सिंहाचे वीर्यशालित्व' हे प्रसिद्ध कारण असून 'मांसकवळप्राप्ति' हे कार्य घडत नाही असें वर्णन आहे. येथे 'विपरीत काळ' हे खरे कारण दर्शविले आहे; त्यामुळे विरोधपरिहार होतो.

गीति.

सहदेवासि हणे त्वां कां रे जीव न दिला परवश स्त्री,
काशि देखिली ? सहाता दासीचाहिन विलापरव शस्त्री १

'स्त्री परवश झालेली पाहणे' एवढे पतीला जीव देण्याला अगदी पुरेसे प्रसिद्ध कारण आहे. असे असून जीव देण्याचे कार्य घडले नाही असे येथे सांगितले आहे. 'सहदेवाचे सत्यप्रतिज्ञत्व' हे येथे खरे कारण आहे. व ते अनुक्त आहे.

विषम.

दोन अननुरूप वस्तूंचा संबंध वर्णिला असतो तेथे विषमालंकार होतो.

शार्दूलविक्रीडित.

हां हां सोडु नको नको शर मृदू अंगीं मृगाच्या नृपा,
कार्पासावरि दीप्त अग्निसम हा चित्तीं धरी तूं कृपा;

कोठें तीक्ष्ण तुझे कठोरहि बहू हे बाण वज्रापरी,
कोठं चंचलजीविता मृगतती ही जातिनें घाबरी ?

राजवाडे-शाकुंतल-अंक १

ही तपस्यांची दुष्यंताप्रत उक्ति आहे. येथें तीक्ष्णत्वामुळें व मृदुत्वा-
मुळें परस्परांशीं अत्यंत अननुरूप अशा बाणांचा व मृगतनूचा संबंध
वर्णिला आहे.

भुजंगप्रयात.

रवीचा महान् कीर्तिमान् वंश कोठें,
तशी ही मदीया जडा बुद्धि कोठें !

रघुवंश-सर्ग. १

येथें 'महान् व कीर्तिमान् वंश' आणि 'जडबुद्धि' यांचा अननुरूप संबंध
वर्णिला आहे.

मन्दाक्रांता.

कांतावक्रच्छविजरि मनीं वांच्छिस्ती वा मृगांका,
अब्धीमाजी पुनरपि बुडी मारुनी धू कलंका ;
स्वच्छीं बिंबीं सुरतरुसुमीं जोडिं साँग्य मोठें,
सांगें नाहीं तरि मुख तिचें तें कुठें तूंहि कोठें !

वा. शा. केमकर.

यांत चंद्र व मुखश्री यांचा अननुरूप संबंध वर्णिला आहे.

आणखी उदाहरणें:—

द्रुतविलंबित.

मदनशत्रु शरासन हें महा, मदनमूर्तिच केवळ राम हा;
करिल सज्ज कसा धनु आपण, अहह दारुण तात तुझा पण ?

वामन.

गीति.

कोठें दरिद्र हा मी कोठें लक्ष्मीनिवास तो स्वामी,
आलिंगिलें भुजांहीं प्रेमें वक्षस्थलीं रमाधामीं ?

मोरोपंत-कृष्णविजय.

इष्टार्थ साधायला जावें तो तो न साधतां उलट अनिष्ट मात्र उत्पन्न
होते तेथेही विषम जाणावा.

गीत्यर्ध.

‘ भक्ष्यार्थं सर्पं पेटकिं शिरतां मूषकं तयासि अहिं खाय ! ’

अ. वि.

‘ भक्ष्याच्या आशेनें उंदीर पेटांत शिरला तों भक्ष्य तर दूरच राहिलें; उलट सापानें मात्र त्याला गिळून टाकलें; ’ असा येंथें अर्थ आहे. यांत अर्थहानि आणि अनिष्टापत्ति दोन्हीं व्यक्त आहेत.

कार्यकारणांत गुणवैषम्य असलें तरी विषमालंकार होतो.

गीत्यर्ध.

‘ श्यामा ही खड्गलता प्रसवे अतिधवल कीर्ति जगतीत. ’

येथें कारण खड्गलता आहे. तिचा श्याम गुण उक्त आहे. कार्य कीर्ति आहे. तिचा गुण कारणाच्या गुणाच्या उलट ह्मणजे धवल असा वर्णिला आहे. तेव्हां येथें कार्यकारणगुणवैषम्य स्पष्ट झालें.

कार्यकारणांत क्रियावैषम्य असलें तर तेथेंही विषम समजावा.

गीति.

हे मित्रा देशी तूं आनंद मनासि दर्शनें मातें,

परि विरह तुझाचि गड्या ! संतापवि तनु तुला कळेना तें १

स्वकृत.

येथें ‘मित्रानें आनंद देणें’ ही क्रिया हें कारण आहे; आणि ‘विरहानें शरीर संतप्त करणें’ ही क्रिया कार्य आहे. तेव्हां कार्यकारणांत येथें क्रियावैषम्य प्राप्त झालें.

कुवलयानंदांत आणखीही कांहीं विषमाचे प्रकार सांगितले आहेत. त्यांतून कांहीं खालीं देतोः—

दुसऱ्याचें अनिष्ट करायला पाहावें तों आपलेंच अनिष्ट घडून येतें येतें असें वर्णिलें असतांही विषम होतो.

दिंडी.

इच्छि जाळाया पुच्छ मारुतीचें, ह्मणुनि पेटवि दशकंठ त्यासि साचें;
परी तत्क्षणं विपरीत होय त्याचें, ताचि अनुभवि कीं दहन निजपुराचें १
लक्षणसमन्वय उघड आहे.

अनिष्टाची प्राप्ति झाली असतांही इष्टप्राप्ति समजून समाधान मानणें हाही विषमाचाच प्रकार आहे:—

गीति.

पडला शात्रवशस्त्रें समरांत स्यमंतपंचकीं काय,
कां करितां शोक उगे ? पडलों रोगार्त मंचकीं काय ? १
मोरोपंत-गदापर्व.

समरभूमीवर पडणें ही अनिष्ट गोष्ट असून ती इष्ट समजून यथें समाधान मानल्याचें वर्णन आहे.

दुसऱ्याचें अनिष्ट करण्याच्या मनोरथाची अप्राप्ति वर्णिली तरी विषम होतो:—

वसंततिलक.

अद्यापि पुत्रमुखपंकज जो न पाहे,
त्वच्छाप त्या मज अनुग्रह सत्य आहे;
कीं क्षेत्रभूमि जरि पेटुनि अग्नि जाळी,
बीजांकुरोद्भवकरी करि तेचि काळीं ?

रघुवंश-सर्ग ९.

‘पुत्रशोकानें तू मजसारखाच मरशील,’ असा शाप एका मुनीनें दशरथाला दिला. त्यावर ही दशरथाची त्या मुनीप्रत उक्ति आहे. दशरथाला पुत्र नसल्यामुळें या शापापासून पुत्रप्राप्तीचा लाभ झाला यामुळें मुनीच्या अनिष्ट मनोरथाची अप्राप्ति या ठिकाणीं दृष्ट झाली.

कोणी आपल्या इष्टार्थसिद्धीकरितां दुसऱ्याची योजना केली असून तो नियुक्त योजकाच्या इष्टार्थाची उपेक्षा करून आपलेंच इष्ट साधतो असें वर्णन असल्यासही विषम होतो.

गीति.

ह्रीव ह्यणुनि पाठविलें मन माराया प्रियेस हाकेला,
तों तेंच तेथ रतलें पाणिनिनें सत्य घात हा केला ! १

पाणिनीनें मन हा शब्द नपुंसकलिङ्गी सांगितला आहे त्यावर ही कोटी आहे.

अनिष्टपरिहार करावयाचा प्रयत्न केला तरी अनिष्ट कायमच अशी स्थिति वर्णिली असतां विषम होतो.

वसंततिलक.

जावा कलंक म्हणुनी मृगलांछनानें,
त्वद्वक्त्ररूप धरिलें, तिलकच्छलानें;
तेथेंहि लाविशी कलंक तयास तन्वी,
नारी समाश्रितजनासि कलंक लावी ! १

चंद्रानें आपला कलंक जावा म्हणून सुंदर स्त्रीमुखाचा आश्रय केला. पण तेथें त्या स्त्रीनें आपला मुखचंद्र सुशोभित करण्याकरितां त्यावर कस्तूरीचा तिलक लाविला. त्यामुळें चंद्राचा कलंक आपला कायमचा कायमच राहिला ! असें वर्णन या पद्यांत आहे.

अन्योन्य.

क्रियेच्या द्वारा दोन वस्तु परस्परांवर उपकार करितात असें वर्णन असतें तेथें अन्योन्य अलंकार होतो.

गीत्यर्ध.

शोभे रजनी चंद्रें रजनीनें चंद्रही तसा शोभे;

अ. वि.

येथें चंद्र आणि रजनी परस्परांस शोभवून उपकारक झालीं आहेत असें वर्णन आहे.

साकी.

कंठ तियेचा तर्शाच त्यांतिल वर्तुळ मुक्तामाला,
परस्परांतें शोभवित्ती तो योग मनोहर झाला १

कु. संभव.

येथें कंठ व मोत्यांचा हार यांनीं परस्परांना शोभा आणून परस्परांस उपकृत केलें आहे. आणखी उदाहरणः—

उपजाति.

आरोहणें रुद्रनृपाधिपाचे, शोभे नृपालासन फार साचें;
तहृद्ग्न तेजाळ मणिप्रभावें, अतीव शोभा नरवीर पावे १

विशेष.

प्रसिद्ध आधाराशिवाय अधेयाची स्थिति वर्णिली असतां तेथें विशेषअलंकार होतो.

गीत्यर्थ.

जातांहि सूर्य दीपस्थित तत्कर हरिति तिमिर निःशेष.

अ. वि.

येथें कर म्हणजे किरण यांचा प्रसिद्ध आधार जो सूर्य त्याचा अभाव वर्णिला आहे व करांना दीप हा अन्य आधार कल्पिला आहे.

गीति.

स्वर्गासाहि गेले तरि ज्यांच्या कल्पान्तवरि अनल्पगुणा
वाणी रमविति जगतां काविवर होती न वंद्य ते कवणा ? १

अ. वि.

या पद्यांत कवि हा प्रसिद्ध आधार नसूनही त्यांच्या वाणींची आधारा-शिवाय प्रलयकालपर्यंत स्थिति वर्णिली आहे. या दोन्हीं उदाहरणांत आधार कविसंकेतित आहेत. आणखी उदाहरणः—

गीति.

कमल जलाविण कमलीं कुवलय हींही सुवर्णलतिकेशी,
ती सुभगा सुकुमारी उत्पातपरंपराच हे कैशी ! १

एकच वस्तु एकाच रूपानें एकाच वेळीं अनेक स्थलीं असल्याचें वर्णन असतां विशेष अलंकारच होतो.

गीति.

हृदयांतुनी न निघसी सर्व दिशांमाजि दिससि सुखधामा,
वत्सा, गेलास असें संतापावरुनि वाटतें रामा ! १

अ. वि.

राम वनवासास जात असतां ही कौसल्येची त्याजप्रत उक्ति आहे. येथें रामाची एकाच रूपानें एकाच काळीं हृदय व सर्व दिशा अशा अनेक स्थलीं स्थिति वर्णिली आहे.

पर्याय अलंकारांत क्रमाची विवक्षा असते यास्तव त्याची व्यावृत्ति होण्याकरितां येथं लक्षणांत 'एकाच वेळीं,' असें म्हटले आहे.

एखादें कार्य करित असतां त्यांतच कर्त्याच्या हातून अशक्य अशी दुसरी गोष्ट घडून येते असें वर्णन असतांही विशेष अलंकार होतो.

औपच्छंदसिक.

अति अद्भुतरूप सुप्रतापा, तुज विद्यारसिका रचोनि भूपा,
रचिला स्मर सूर्यही तयानें, नव भूलोकिं गुरूहि धातयानें ?

ब्रह्मदेव राजाला निर्माण करित असतां त्याच्या हातून स्मर (मदन) व गुरु (बृहस्पति) या अनुद्दिष्ट व अशक्य वस्तूही निर्माण झाल्या, असें या पद्यांत वर्णन आहे.

शार्दूलविक्रीडित.

तूं माझ्या अससी धनीण घरची, मंत्री विचारांतली,
एकांतांतिल मित्र, शिल्पकृतिची गे पडशिष्या भली;
ऐसी तूं तुजला दयारहित या दैवें बलें हारितां,
नेलें सर्वहि ! काय शेष उरलें तें तूं वदे तत्वतां ?

रघुवंश-सर्ग c

यांत 'काय शेष उरलें' या शब्दांनीं मंत्री, मित्र इत्यादिकांचें हरण, एतद्रूप अशक्य कार्यही घडून आलें असा ध्वनि आहे.

या विशेषालंकाराच्या प्रकारांत दोन गोष्टी करण्याचा कर्त्याचा मुळींच उद्देश नसतो. एक काम करित असतां दुसरें त्यांत सहज अकल्पित सिद्ध होतें. त्याला अन्य किंवा स्वतंत्र प्रयत्न करावा लागत नाही. म्हणून लक्षणांत 'त्यांतच' असे शब्द घातले आहेत.

व्याघात.

ज्या साधनानें एक मनुष्य एखादें कार्य साधतो त्याच साधनानें दुसरा त्या कार्याचा विघात करतो असें वर्णन असतें तेथें व्याघात अलंकार होतो.

गीति.

शिव दृष्टीनें जाळी त्या मदना दृष्टीनेंच जीवविती,
त्या श्रीच्यंबकजयिनी सुलोचनांलागि मन्मति स्तविती ?

अ. वि.

येथें, शिवानें दृष्टीनं ज्या मदनाला जाळलें त्या मदनाला स्त्रियांनीं दृष्टी-
नच जिवंत केलें, असें वर्णन आहे. लक्षणांत 'त्याच साधनांनं' असें म्हटलें
आहे त्याचा अर्थ 'तत्सदृश साधनांनं' इतका ध्यावा लागतो. प्रस्तुत उ-
दाहरणांत शिवाची व सुलोचनांची दृष्टि भिन्न आहे.

एकवार साधलेल्या वस्तूचा विघात यांत वर्णिला असतो म्हणून या
अलंकाराला व्याघात असें नांव आहे. साधित वस्तूचा विघात जिगीषा-
मूलक असतो.

जें ज्या क्रियेचें प्रसिद्ध साधन आहे त्या साधनांनंच कोणी विरुद्ध
क्रिया केली असें वर्णन असतांही व्याघात अलंकार होतो.

गीत्यर्थ.

' ज्यांहीं जग संतोषे त्यांहींच जगासि मदन पीडि कृती. '

यांत संतोषाचें प्रसिद्ध साधन ' फुलें ' हें असून त्यांनींच मदन ज-
गाला पीडा देतो असें वर्णन आहे.

एका कार्यास साधक असा हेतु विरुद्ध कार्य साधण्यास अधिक अनु-
कूल असें एकाद्यानें प्रतिपादिलें असतां तेथेंही व्याघात अलंकारच मानतात.

गीति.

लोभी नर अर्थातें दारिद्र्यभयें कधींहि न त्यजितो,
दाताहि त्याच शंकेस्तव अर्थिजनास पाहतां स्तवितो ! ?

या पद्यांत प्रथमार्धांत दारिद्र्यभय हा हेतु द्रव्यसंग्रहरूप कार्यसाधना-
कडे लावला आहे. दुसऱ्या अर्धांत तोच हेतु अर्थदान करण्याकडे विशेष
अनुकूल म्हणून वर्णिला आहे !

अधिक.

आधार आणि आधेय यांच्यापैकीं एकाचा अतिविस्तृतपणा दाखविण्या-

करितां दुसऱ्याला अतिन्यूनत्व दिलें असतें असें वर्णन असतां अधिक अलंकार जाणावा.

गीति.

फार विशाल नृपाला ! भुवनोदर हें गमे विचारार्शी,
जेथें अशक्य माया राया मावे तुझा यशोराशी ! १

अ. वि.

येथें यशोराशी हें आधेय आहे. हें प्रस्तुत असून याचें अतिविस्तृतत्व विवक्षित आहे. यशोराशीचा विस्तार वर्णन करण्याकरितां आधारभूत जें भुवनत्रय तें लहान असतांही, त्यांत यशोराशि मावला पाहिजे म्हणून, फार मोठें आहे असें वर्णिलें आहे.

गीत्यर्थ.

‘ तद्यश न मोजवेल ब्रह्मांडा एवढ्याहि मापानें. ’

मोरोपंत.

यांत ब्रह्मांड आधार आहे. यश त्यांत राहणारी वस्तु म्हणजे आधेय होय. येथें आधेय जें यश तें ब्रह्मांड या आधारापेक्षां मोठें असें वर्णन आहे.

वसंततिलक.

कल्पांतकालिं उपसंहारि जीवजात,
तैं सावकाशचि जगें वसतीं जयेंत;
माती न त्या तनुमधें अजि माधवाचे,
श्रीनारदागमसमुद्भव हर्ष साचे ! १

गीति.

ज्या उदरांत सकलही लोकत्रय सावकाश राहतसे,
त्यांतचि मुनिवरदर्शन होतां आनंद तो न मावतसे १

या दोन्हीं पद्यांचा तात्पर्यार्थ एकच आहे. यांत आनंद या आधेयाचा उदर किंवा तनु या आधारापेक्षां अधिक विस्तार वर्णिला आहे. आणखी उदाहरणें:—

वसंततिलक.

मुक्तेशकाव्य बघुनी हृदयीं न मावे
आनंद, आजि न तयासि कसें नमावें ?
पद्यमंजरी.

गीति.

गीतध्वनि स्तुतिध्वनि वाद्यध्वनि पुष्पवृष्टि लक्षाया,
न पुरे ब्रह्मांड प्रभुरुचिसहि शक्रादि दृष्टि लक्षाया ?
मोरोपंत.

प्रहर्षिणी.

साधूचें मन इतुकें उदार, त्यांत
ब्रह्मांडोदर हरिही वसे निवांत;

अ. द.

शेवटल्या पद्यांत साधूचें मन हा आधार होय; आणि त्यांत राहणारा हरि हा आधेय होय. येथें मन वास्तविक अल्प असतांही हरि या आधेयापेक्षां अधिक विस्तृत आहे असें वर्णन आहे.

अतद्गुण.

एकादी वस्तु, दुसऱ्या विशेष उज्वल वस्तूचें सांनिध्य असूनही, आपला गुण टाकून तिच्या गुणाचा स्वीकार करीत नाहीं असें वर्णिलें असतां, तेथें अतद्गुण अलंकार होतो.

गीति.

गंगेच्या शुभ्रसलिलिं यमुनेच्या कृष्णसलिलिंही हंसा,
करिशी स्नान तरि न तव शुभ्रपणा अधिक ऊन होय कसा ?

स्वकृत.

यांत गंगेचें शुभ्रसलिल व यमुनेचें कृष्णसलिल या दुसऱ्या वस्तूचें विशेष उज्वल सांनिध्य असून हंसानें त्यांचा रंगरूप गुण घेतला नाहीं असें वर्णन आहे.

गीत्यर्ध.

‘ चिरकाल रक्त ऐशा हृदयीं धरिलासि रंगशी न तरी. ’

यांत हृदयाच्या उज्ज्वल अशा रक्तवार्शां सान्निध्य असतांही तूं रंगत नाहींस असें कोणा एका नायिकेचें नायकाप्रत वचन आहे.

स्रग्धरा.

खेळे जी दिग्गजांच्या मदमलिन अशा चंड गंडस्थळांशीं,
तैशी वैरिस्त्रियांच्या नयनकमलेंच्या धूतसे कज्जलांसीं;

बा ! हे तथापि चित्रा सितकरकिरणां तुल्य शुभ्राचि कीं ती
त्वत्कीर्ति श्रीनृसिंहा ! क्षितिपतितिलका शोभताहे दिगन्तीं ?

येथें कीर्तीचा, उज्ज्वल अशा मदमलिनगजगंडांशीं व वैरिस्त्रियांच्या कज्जलांशीं, निकट सबंध आहे. तथापि कीर्ति आपली धवलता टाकून त्यांचे गुण स्वीकारीत नाहीं असें वर्णन आहे.

आणखी उदाहरणें:---

गीति.

पंकांत पद्म न मळे; काकाच्या दुर्गुणा शिके न पिक;
चंदन परगंध न घे, होय तृणामाजि तृणच काय पिक ?
मोरोपत-कर्णपर्व.

उल्लास व अवज्ञा यांत 'गुण' हा शब्द 'दोष' या शब्दाचा विरोधी आहे. तद्रुण व अतद्रुण यांत 'गुण' शब्द रूप, रस, गंध इत्यादिकांचा वाचक आहे. उल्लास व अवज्ञा या अलंकारांत एकाच्या गुणाचा दुसऱ्याच्या ठायीं उदय किंवा अनुदय वर्णित नसतो. तद्रुण व अतद्रुण यांत तो वर्णित असतो.

अभंग.

निंबाचिया झाडा साकरेचें आळें, आपलीं तीं फळें न संडीच ?
परीसाचें अंगीं लाविलें खापर, पालट अंतर न घे त्याचें ?
तुकाराम.

विनोक्ति.

अमक्याविना अमुक सुंदर किंवा असुंदर असें वर्णन असतां विनोक्ति हा अलंकार होतो.

प्रस्तुत अलंकारांत प्रत्यक्ष 'विना' हाच शब्द यावयाला पाहिजे असें नाही. तदर्थक शब्द असला म्हणजे झालें.

शार्दूलविक्रीडित.

राहो जाति रसातळीं सुगुण हे राहोत ती खालतें
शैलाप्राहुनि शील सत्वर पडो सौजन्य अर्गांत तें;
शूरत्वावरि आदळो अशनिका हें सर्वही नावडे
अर्थप्राप्ति असो निरंतर मला त्यावीण हें वापुडें ! १

वामन-नीतिशतक.

यांत अर्थप्राप्ती शिवाय सर्व गोष्टी असुंदर म्हणजे व्यर्थ असें वर्णन आहे. येथें वीण (विना याचें अपभ्रष्टरूप) हा शब्द उक्त आहे.

वसंततिलक.

तीं इंद्रियें, सकल कर्महि, धीं तशी हे,
अव्याहता वचन तें, नर तोचि आहे;
उष्मा नरा जरि धनोद्भव एक नाही,
अन्य क्षणांत तरि होय विचित्र पाहीं ! १

वामन-नीतिशतक.

द्रव्य असतां ज्या गोष्टी सुंदर दिसतात त्याच द्रव्याची ऊब गेली कीं असुंदर होतात म्हणजे फिक्या पडतात असें यांत वर्णन आहे. येथें विना-शब्दार्थानें विनोक्ति आहे.

गीति.

जो रामासि न पाहे कीं पाहेनाचि रामहि जयास
तो निंद्य सकललोकीं त्याचा आत्माहि निंदितो त्यास १

अ. वि.

यांत रामदर्शना शिवाय निंद्यपणा वर्णिला आहे तो विनार्थानें सिद्ध झाला आहे.

अमक्यावीण सुंदर याचें उदाहरण:—

शिखरिणी.

कृताभ्यंगस्नाना कनकमणिभूषाविरहिता,
विराजे सिंदूरें धवलवसनं भूपवनिता;

वामन.

कनकमणिभूषणा शिवाय भूपवनिता शोभते असें यांत वर्णन आहे.

साकी.

उदया येतां विधु तिमिरें जशि थिरहित रात्री दिसती,
जैशी विधूम अग्निज्वाला रात्रीं तेजें स्फुरति;
तैशी वरतनु मोहानें ही त्यजितां प्रसन्न आहे,
प्रथम कलुप तटपातें मग जशि गंगा निर्मल वाहे ?

विक्रमोर्वशीय.

येथें अंधकार वगैरे वाचून रात्री वगैरेचें रमणीयत्व वर्णिलें आहे.

उपेंद्रवज्रा.

तडाग पंकाविण होय काम्य, सभा खलांनीं रहिता सुरम्य;
कृती कवीची कटुवर्णहीन, बघोनि होई मन मोदलीन ?

स्वकृत.

गीति.

रागाविणें विलसतो मुनिजन, परि मणि न तेविं रुचिसार,
कौटिल्यरहित शोभे नर, परि न कधींच हो अलकभार ?

स्वकृत.

‘ तडाग ’ इत्यादि पद्यांत ‘ विनारमणीयत्व ’ वर्णिलें आहे. ‘ रागाविणें ’
इत्यादि पद्यांत ‘ विना सुंदर ’ व ‘ विना असुंदर ’ हीं दोन्हीं वर्णिलीं आहेत.

दिंडी.

जन्म नलिनीचा व्यर्थ खचित गेला,
तिनें न जरी चंद्रमा देखियेला;
चंद्र निष्फल तो होय जनीं जाणें,
सुप्त नलिनीतिं हंसविलें न जेणें ! ?

स्वकृत.

येथें विनोक्तीचा ध्वनि आहे. परस्परविनोक्तीनें यांत विशेष शोभा आली आहे.

प्रहर्षिणी.

ज्या नेत्रीं तव सुतनू न देखियेली,
त्यांची या जनिं जनि ती फुकाचि गेली !
नोहे त्वल्लहरिरवप्रकर्ष ठावा,
धिक्कार श्रवणयुगास त्या असावा ! १

स्वकृत.

ही भारगीरथीला उद्देशून तिच्या एका भक्ताची उक्ति आहे. तुझ्या दर्शना शिवाय नयनांचें आणि तरंगाचा शब्द ऐकल्याशिवाय कर्णाचें वैफल्य या पद्यांत 'फुकट गेलीं' आणि 'धिक्कार असावा' या पदांनीं व्यंजित झालें आहे.

परिसंख्या.

अनेक सारख्या वस्तूंमधून एकाचें ग्रहण करून बाकीच्यांचा स्पष्ट किंवा गर्भित त्याग केला असतो तेथें परिसंख्या अलंकार होतो. यांत काचित् प्रश्न असतो काचित् नसतो.

गीति.

सुकृती कोण ? ज्याचें परोपकारी शरीर नित्य झिजे,
पापी कोण म्हणावा ? जो पीडा देउनि परास रिझे. १
पद्यरत्नावली.

गीति.

शास्त्र असे काय वरें ! यच्छ्रवणें द्वैत नाशुनी जाय,
पीडाकुशल रिपु असे कवण ! मनांतिल कुवासनानिचय १
महाराष्ट्र भामिनोविलास.

प्रस्तुत पद्यांत ज्या वस्तूचें ग्रहण कर्तव्य आहे ती प्रश्नरूपानें विचारली आहे. ही प्रश्नपूर्विका परिसंख्या होय. यांत अन्य सदृश वस्तूंचा त्याग गर्भित आहे.

साकी.

कचीं कुटिलता, करचरणाधरिं राग, आणि नयनांत,
चंचलता हे गुण प्रियेच्या सतत वास करितात. १

स्वकृत.

‘ त्याच्या राज्यांत परलोकाचें मात्र भय असे; स्त्रियांच्या केशांच्या
ठायीं मात्र वक्रता दिसे; पादभूषणांच्या ठिकाणीं मात्र मुखरता आढळून
येई; विवाहाचे प्रसंगीं मात्र करग्रहण नजरेस येई ! ’

कादंबरी.

वसंततिलक.

दानार्थमात्र धन जे बहु सांचवीती,
सत्यार्थ भाषण मित स्फुट जे करीती;
कीर्त्यर्थ इच्छिति रिपूंसि जिणावयातें,
जे कां प्रजार्थ वरिती कुलजांगनातें ?

रघुवंश-मराठी-भाषान्तर. सर्ग १.

यांत प्रश्न नसून अन्य सदृश वस्तूंचें निवारण ध्वनित आहे. कोठें प्रश्न
असून त्याज्य वस्तूंचा निषेध स्पष्ट असतो.

गीति.

भूषण काय नराचें ? यश विमल; नव्हे महार्थ सदत्न,
कर्तव्य काय त्याचें ? सुचरित; परपीडनीं नव्हे यत्न ?

स्वकृत.

कोठें प्रश्न नसून निषेध स्पष्ट असतो:—

द्रुतविलंबित.

परम भक्ति भवींच न वैभवीं,
न विपर्यी परमार्थिच ती चवी;
सतत लोभ बहू मानीं कीर्तिचा,
न तनुचा, पथ हाचि सुबुद्धिचा ?

स्वकृत.

पूर्वोक्त ‘ कचीं कुटिलता ’ इत्यादि स्थलीं श्लेषचमत्कार आहे.
आणखी उदाहरणें:—

गीति.

शूर भुजांनीं क्षत्रिय, शब्दांनीं विप्र, पार्थ चापानें;
केवळ मनोरथानीं, कर्णा ! तूं शूर, न प्रतापानें ?
मोरोपंत—द्रोणपर्व.

गीति.

नररत्न तोचि, तूंचि स्त्रीरत्न, उदंड आडनांवाचीं,
बुडविति न वा न तारिति चित्रे बरवींहि आडनांवाचीं ! ?
मोरोपंत.

अभंग.

तोच साधु ओळखावा, देव तेथेंचि जाणावा ?
तुकाराम.

दिंडी.

हस्तचरणाधरिं रक्तपणा राहे,
अलकनिचर्यां कुटिलता राहताहे;
नयनिं सखिच्या चांचल्य करी वास,
तांत न मिळे स्थल लवाहि दुर्गुणास !
स्वकृत.

गीति.

कुमुदांसचि चंद्र करी विकसित, पद्मांप्रतीच चण्डकर,
स्वीय परिग्रह टाकुनि अन्या स्पर्शे कधीं न आर्थिकर ?
स्वकृत.

गीति.

हरिभक्तमादिरीं त्या केवळ मणिदीपमात्र अस्नेह,
शान्त, तमःक्षयपट्ट, शुचि याचि गुणें स्वजठरीं भरी गेह ?
मोरोपंत.

गीति.

स्नेहक्षय दीपांतचि होय न हृदयान्तरांत सुंदरिचा.
अ. वि.

वंशस्थ.

विलासिनीचीं नयनोत्पलेंचि तीं, जियेमधील श्रुतिमार्ग लंघिती,
जियेमधें एकचि तोहि वक्रिमा, धरी महाकालशिरःस्थ चंद्रमा १
अ. वि.

उत्तर.

उत्तरावरून प्रश्नाची उपस्थिति होते तेथे उत्तरालंकार जाणावा.
पृथ्वी.

तरेन तुमच्या बळें भवमहानदीनाविका !
तुह्मीच मग आतरास्तव मला सुदीना विका;
असे विदित वासही मज सदाश्रमींचा, करा
दया, गुण पहा, सवे मज सदा श्रमीं चाकरा १
केकावली.

यांत तृतीय चरणांत 'असे विदित वासही मज सदाश्रमींचा' या उत्तरावरून परमेश्वराचा 'तुला विकत घेतो कोण?' हा प्रश्न उपस्थित होतो. अनेक प्रश्नांना अनेक दुर्बोध उत्तरें असतांही उत्तरालंकार होतो.
दिंडी.

कुशल आहे कीं प्रिया? वांचताहे;
कुशल पुसतो; कथियलें तेंचि पाहें;
पुन्हां सांगसि मे तेंचि सखे ! कैसें ?
श्वास असतां कशि वदूं मृता ऐसें ? १

यांत ईर्ष्या व मान गेल्यावर पश्चात्ताप पावलेल्या नायिकेची सखी आपणाकडे आलेली पाहून नायक तिला नायिकेचें कुशल विचारीत आहे. येथें नायकाच्या अनेक प्रश्नांना नायिकेची अनेक दुर्बोध उत्तरें आहेत. तुझ्या विरहानें नायिका अतिशय व्याकुल झाली आहे हें सखीच्या उत्तराचें सार आहे. पण तें तिच्या उत्तरांवरून लवकर नीट लक्ष्यांत येत नाहीं.

एक प्रश्न व एक उत्तर यांत तादृश सौंदर्य नसतें म्हणून प्रश्नोत्तरें अनेक असण्याची विवक्षा आहे. तथापि अर्वाचीन अलंकारिकांनीं हा नियम पाळलाच आहे असें नाहीं.

एक प्रश्न व एकच उत्तर असून त्या उभयतांत किंवा त्यांतून एकांत विशेष चमत्कार असला म्हणजे उत्तर अलंकारच मानतात.

गीत्यर्थ.

‘ स्वर्गापेक्षां सुखकर अधिक असे काय ? काव्य रसयुक्त. ’

एक प्रश्न असून अनेक उत्तरें असतांही उत्तरालंकारः—

गीति.

स्वर्गापेक्षां सुखकर अधिक असे काय ? काव्य रसयुक्त,
बंधु, सुहृत्, पंडित या सर्वांशीं संग, तोहि अविभक्त ?

प्रश्न आणि उत्तर हीं त्याच शब्दांतून निष्पन्न होतात तेथेंही हाच अलंकारः—

शिखरिणी.

‘ असे या लोकां हो कवण मनुज क्षेत्रनिरत ? ’ १

येथें ‘ क्षेत्र ’पदस्थ श्लेषामुळें प्रश्न आणि उत्तर हीं ‘ क्षेत्रनिरत ’पदांतच साधलीं आहेत.

दोन प्रश्नांचें एक उत्तर असतांही हाच अलंकार होतो.

गीत्यर्थ.

‘ गगनांत कोण फिरतो ? नित्य क्षय पावतो कवण ? वायु. ’

येथें दोन प्रश्नांना वायु (वारा; पर्शी वा—आयु=आयुष्य) हें एकच उत्तर आहे.

अनुमानालंकारांत साध्य आणि साधन हीं एकाच पक्षाचे ठायीं असावीं लागतात. प्रस्तुत अलंकारांत साध्य म्हणजे प्रश्न तो एकाचा असतो आणि साधन म्हणजे उत्तर हें दुसऱ्याचें असतें.

प्रश्नपरिसंख्येमध्ये उत्तर प्रसिद्ध आणि सुंदर असून मुख्य कटाक्ष अन्य सदृश वस्तूचें निवारण करण्यावर असतो. उत्तरालंकारांत उत्तर सामान्यपणें अज्ञेय व म्हणूनच अहृद्य असल्यामुळें तसेंच राहतें; व आपली अज्ञेयता मात्र अधिक व्यक्त करितें. या अलंकाराचा पहिला प्रकार संकीर्णप्रकरणांत प्रविष्ट होतो. इतर प्रकार विरोधमूलकच मानिले आहेत.

सूक्ष्म.

दुसऱ्याचा गूढ अभिप्राय जाणून कोणी स्वमतसूचक व्यापार केला असें वर्णन असल्यास तेथें सूक्ष्म अलंकार होतो.

दुसऱ्याचा गूढ अभिप्राय जाणण्याचं साधन मुद्रा किंवा नेत्रहस्तादिकांचे व्यापार हें होय.

गीति.

नाटोपे मगधनृपाति धर्मानुज मानसांत फार जळे;
तद्दृष्टिमधुकरी मग कृष्णमुखाब्जाकडे सकाम वळे १
प्रभु आशय जाणुनियां शाखा धरुनी करान्तरीं चिरि ती;
सुचवी कीं रिपुहननीं अमोघ आणि प्रशस्त हेचि रिती १
स्वकृत.

येथें भीमाच्या चिंताग्रस्त मुद्रेवरून साहाय्याची अपेक्षा श्रीकृष्णाला कळली; आणि त्यानें झाडाची ढाळी चिरून भीमाला जरासंधवधाचा प्रकार सुचविला असें वर्णन आहे.

गीत्यर्थ

मी पाहत असतां ती केशांनीं निज शिरोमणी झांकी.

अ. वि.

येथें प्रियकराच्या दर्शनाविपर्यांचा संकेत त्याच्या मुद्रेवरून जाणून नायिकेनें आपल्या मस्तकावरिल रत्न आच्छादित केलें आणि त्यावरून सूर्यास्त हा संकेतकाल व्यक्त केला.

स्मरण.

एकाद्या वस्तूच्या दर्शनादिकांवरून तत्सदृश पूर्वपरिचित अन्य वस्तूचें स्मरण वर्णिलें असतें तेथें स्मरणालंकार होतो. याला स्मृति असेंही नांव आहे.

शार्दूलविक्रीडित.

वृक्षाच्या तळिं लक्ष्मणा! चल वसूं चण्डांशु हा जाळितो;
चंडांशु प्रकटे कसा निशि? शरी हा अंवरिं राजतो;

वत्सा! हें कळलें कसें तुज? मृगा अंकावरी हा धरी;
कोठें ती मृगलो वना जनकजा प्राणप्रिया सुंदरी !

स्वकृत.

रामचंद्र सीतेच्या विरहानें व्याकुल होऊन तिचा शोध करीत अरण्यांत फिरत असतां एके प्रसंगीं त्याचा व लक्ष्मणाचा प्रश्नोत्तररूप संवाद झाला तो या पद्यांत वर्णिला आहे. तिसऱ्या चरणांत लक्ष्मणाच्या मुखावाटे ' मृग ' हा शब्द येतांच मृगाच्या नयनासारखे नयन जिचे अशा जानकीचें स्मरण रामचंद्रास झालें असें यांत वर्णन आहे.

रघुवंशाच्या नवव्या सर्गांत दशरथमृगयाप्रसंगीं ही अशीच कल्पना कवीनें व्यक्त केली आहे:—

वसंततिलक.

नेमी शरां इतरही हरिणां वधाया,
दृष्टी भयें चपल पाहुनि तो तदीया;
प्रौढांगनानयन आठवुनी मनांत,
होई ढिला सुदृढमुष्टि तथापि हात;

रघुवंश-भाषान्तर.

हरिणांची भयचकित दृष्टि पाहून दशरथाला आपल्या चंचलापांग अंगनांचें स्मरण झालें असें यांत वर्णन आहे.

आणखी उदाहरणें:—

मालिनी.

नृपति निजहयाच्या संनिधानीं मयूरा,
बघुनिहि नचि मारी पाहुनीयां पिसारा;
रतिविगलितबंधा आठवोनि सुवेणी,
निजमार्नें वनितेची गुंफिलेली फुलांनीं ?

रघुवंश-भाषान्तर-सर्ग ९.

मयूराचा विचित्र कलाप पाहून तत्सदृश कांताकचकलापाचें स्मरण यांत वर्णिलें आहे.

गीति.

अलिपुंज देखतां मज सीतेचे केश लक्ष्मणा स्मरंती,
तत्कवरीसम हे शिखिपिच्छकलाप स्वमानसीं भरती १

मोरोपंत-मंत्ररामायण.

गीति.

अरि-हरिपासुनि सुटतां करि करि-भूपति पलायन त्वरित,
स्मरले सुरांसि तेव्हां कालयवनभीतशौरिचें चरित १

मोरोपंत-कर्णपर्व.

गीति.

मातें कमलमृणालें विलोकितां स्मरति युवतिच्या सुभुजा,
प्रणयक्रोधें मजला वद्ध करायासि सर्वथा विभु जा १

मोरोपंत.

कारणमाला.

पूर्वोक्त वस्तु तिच्यापुढें येण्याच्या वस्तूचें कारण म्हणून सांगितली असून अशा कारणांची माला वर्णिली असते तेथें कारणमाला अलंकार होतो.

गीति.

न्यायानें श्री, श्रीनें दान, यशःप्राप्ति होय त्या दानें,
यास्तव भूमिपते ! त्वां पाळावी भूमि सकल विनयानें १

स्वकृत.

येथें न्याय ही पूर्व वस्तु आहे. ती श्रीचें कारण म्हणून वर्णिली आहे. श्री दानाचें कारण व दान यशाचें कारण वर्णिलें आहे. यास्तव येथें कारणमाला अलंकार झाला.

पुढें सांगितलेली वस्तु तत्पूर्वोक्त वस्तूला कारण होत गेली तरीही हाच अलंकार होतो.

गीति.

होती नरक अघानें, अघ दारिद्र्यांत संभवे भारी,
दारिद्र्य तें अदानें, म्हणुनि करीं दान, तें सदा तारी १

अ. वि.

येथें अदान ही शेवटीं सांगितलेली वस्तु आहे. ती तत्पूर्वोक्त दारिद्र्याचें कारण आहे. तें दारिद्र्य तत्पूर्वोक्त अघाचें कारण आहे; आणि तें अघ तत्पूर्वोक्त नरकाचें कारण म्हणून सांगितलें आहे.

आणखी उदाहरणः—

गीति.

विद्या विद्वत्संगें, विद्येपासोनि विनय तो जोडे,
लोकप्रीती विनयें, लोकप्रीतीमुळेंहि सर्व जडे ?

अ. द.

एकावली.

पुढील वस्तु मागील वस्तूचें विशेषणरूपानें स्थापन किंवा निषेध करित चालली आहे असें वर्णन असतां एकावली अलंकार जाणावा.

गीति.

त्या मेदिनीवरांची कर्णान्तविशाल शोभतीं नयनें,
कर्णहि बाहुस्तंभावरी शोभा पावताति संचलनें ?

अ. वि.

येथें 'नयन' या 'मागील वस्तूचें' 'कर्ण' ही 'पुढील वस्तु' कर्णान्त-विशालत्व या विशेषणानें, व 'कर्ण' या 'मागील वस्तूचें' 'बाहु' ही पुढील वस्तु बाहुस्तंभसंचलनानें शोभाशालित्व या विशेषणानें स्थापन करितें आहे असें वर्णन आहे.

धर्मी युधिष्ठिर निरत, युधिष्ठिरीं सबळ वृष्णिवर शौरी,
त्या शौरिच्याहि ठायीं विजयश्री, जेव्हां शंकरां गौरी ?

मोरोपंत-आदिपर्व.

येथें 'निरतत्व' या अभिन्न धर्मानें अनेक पदार्थ मालेंत ओंविले आहेत.

वसंत तेथें वनें, वन तेथें सुमनें, सुमनीं पालिंगनें सारंगांचीं ?
गुरु तेथे ज्ञान, ज्ञानीं आत्मदर्शन, दर्शनीं समाधान आर्थिं जैसें ?

ज्ञानेश्वरी, १८वा अध्याय.

वसंताचें वनयुक्तत्वानें, वनाचें सुमनोयुक्तत्वानें व सुमनांचें सारंग-सान्निध्यानें स्थापन केलें आहे.

उपजाति.

धर्मे नृपा बुद्धि तुझी विशुद्धा, लक्ष्मी तिच्याशीं सहसा निबद्धा;
लक्ष्मी करी सर्व जनास तुष्ट, कीर्ती करीती जन सर्व पुष्ट १

स्वकृत.

येथें धर्मबुद्धीचें लक्ष्मीयुक्ततेनें, लक्ष्मीचें जनतोषकरत्वानें व जनाचें कीर्तिकरत्वानें स्थापन केलें आहे.

वंशस्थ.

न वारि तें ज्यांत न चार पंकजें, न पंकजें तीं नच भृंग ज्यां भजे,
न भृंग गुंजारव जो न चालवी, न तो हि गुंजारव जो न रंजवी १

स्वकृत.

येथें मागील वस्तूचा पुढील वस्तूनें विशेषणानें निषेध केला आहे, असें वर्णिलें आहे.

सार.

एकाद्या वस्तूचा उत्कर्ष क्रमाक्रमानें शेवट पर्यंत वर्णिला असतो तेथें सार अलंकार होतो.

पृथ्वी.

पटुव सकलेंद्रियीं. मनुजता सुवंशीं जनी,
द्विजत्वहि दिलें भलें बहु अलभ्य जें कीं जनीं;
यशःश्रवणकीर्तनीं रुचि दिली तरी हा वरा
म्हणे अधिक द्याच कीं, अखिल-याचकीं हावरा ! १

केकावली.

यांत पंतांनीं परमेश्वरानें आपणांवर केलेल्या प्रसादाच्या उत्कर्षाचें क्रमाक्रमानें शेवटपर्यंत वर्णन केलें आहे.

गीति.

ऐसें असतां भ्राता, तोही स्वज्येष्ट, त्यांतही राजा,
तत्रापि धर्मकौविद, बहु मानी ज्यासि शांतनव आज्ञा १

पांडुसमाते त्वाते धर्मज्ञा मारितोसि पामरसा,
रोदन करील येणें विसरविला आठवोनि राम रसा १

मोरोपंत-कर्णपर्व.

यांत पायरी पायरीनें गुणोत्कर्ष सांगण्याला आरंभ करून शेवटीं पांडु-
समत्व म्हणजे पितृसमत्व या गुणानें तो कळसाला नेऊन पांचविला आहे.
आणखी उदाहरणें:—

गत्यर्ध.

‘ मधु मधुर, सुधा त्याहुनि, कविवरवच तीहुनीहि बहुसार. ’
अ. वि.

स्रग्धरा.

राहे त्रैलोक्य विष्णूदरिं हरिहि निजे सर्पराजावरी, तो
सिंधूच्या एकदेशीं कलशजनि मुनी चूळ त्याची करीतो;
तो ही खद्योतसाम्या गगनिं धरितसे श्रीनृसिंहक्षितींद्रा !
कीर्तीचें कर्णनीलोत्पलहि नभ तुझ्या शोभते भूपचंद्रा ! १
अ. वि.

हीं सर्व श्लाघ्यगुणोत्कर्षाचीं उदाहरणें झालीं. अश्लाघ्य गुणाच्या
उत्कर्षाचें उदाहरण:—

गत्यर्ध.

कापूस लघु तृणाहुनि याचक लघुतरहि कापुसापेक्षां;
येथें लघुत्वरूप अश्लाघ्य गुणाचा याचकाच्या ठिकाणीं परम उत्कर्ष
वर्णिला आहे.

गीति.

पर्वत महान् गिरीहुनि अंबुधि मोठे त्याहुनी गगन;
ब्रह्म विशाल नभाहुनि, आशा ब्रह्माहुनीहि अति गहन १
अ. वि.

येथें ब्रह्मापर्वत महत्वरूप श्लाघ्यगुणाचा उत्कर्ष, व प्रकृत पदार्थ जी
आशा तिच्या संबंधाचा महत्वरूप अश्लाघ्यगुणाचा उत्कर्ष,
वर्णिला आहे.

या अलंकारांत शैवटीं उत्कर्षाचें सार सांगितलें असतें यास्तव याला सारालंकार असें नांव आहे. परिसंख्या अलंकारांत अन्य सदृश वस्तूचें निवारण हेंच शोभादायक असतें. येथें वस्तूच्या उत्कर्षाचें क्रमानें आधिक्य विवक्षित असतें. कारणमाला, एकावली, मालादीपक, व सार या अलंकारांना प्रतापरुद्रकारांनीं शृंगलान्यायमूल अलंकार असें म्हटलें आहे.

काव्यलिंग.

वाक्यार्थ किंवा पदार्थ हेतु असून, जेथें समर्थनीय अर्थाचें समर्थन होतें तेथें काव्यलिंग अलंकार होतो.

गीति.

हे दुष्टा कंदर्पा ! मजशीं तूं चालवू नको नखरे;
माझ्या चितीं वसतो तो श्रीशिव जाण हें मनांत खरें ?
साहित्यशास्त्र.

ही एका शिवभक्ताची मदनाप्रत उक्ति आहे. इच्यांत प्रथमार्धातील अर्थाच्या समर्थनार्थ उत्तरार्धातील वाक्यार्थ हेतु झाला आहे.

ओंवी.

अनेक श्वापदांचिया थार्टी, भयें कोणी न येती निकटीं,
म्हणती पतिव्रता दृष्टी, भस्म करील आमुतें ?
मुक्तेश्वर-वनपर्व.

येथें पहिल्या दोन चरणांतील अर्थाचें शैवटच्या दोन चरणांतील वाक्यार्थानें समर्थन झालें आहे. यास्तव येथेंही वाक्यार्थहेतुक काव्यलिंग झाला.

गीति.

संशप्तकमथनीं करि, पार्थ महारथसहस्रसम कर्म
धर्मप्रसाद माथां, अंगीं भगवत्प्रसाद दृढ वर्म ?
मोरोपंत-कर्णपर्व.

येथें प्रथमार्धातील अर्थाला द्वितीयार्धातील वाक्यार्थ हेतुभूत आहेत.

द्रुतविलंबित.

खचित मी बुडतो भवसागरीं, धरुनियां वरती मज सांवरीं,
तुजसि अर्पितसें नमुनी पदें, सकरुणा ! करुणालहरीपदें ?
पद्यमंजरी.

येथें पदवंदनाचें कारण परमेश्वराचें सकरुणत्व होय. असें 'सकरुणा!' या संबोधनपदानें सुचविलें आहे. यास्तव येथें पदार्थहेतुक काव्य-लिंग होय.

अनुमान.

साध्यसाधनरूप वचन असतें तेथें अनुमान अलंकार होतो. यालाच अर्थापत्ति असें नांव आहे.

साध्य व साधन हे तर्कशास्त्रांतील परिभाषिक शब्द आहेत. साधन म्हणजे हेतु. हेतूनें जें सिद्ध होतें तें साध्य.

गीति.

लपती विहंग नडीं, भिटर्ती कमळें जळांताहि समस्त,
ही मालतीहि विलसे, तेणें झाला गमोचि रव्यस्त ?

स्वकृत.

येथें मालतीचा विकास वगैरे हेतु आहे. त्यावरून रवीचा अस्त सिद्ध होत आहे.

शार्दूलविक्रीडित.

वृक्षाच्या तळिं, लक्ष्मणा! चल वसूं, चण्डांशु हा जाळितो!
चंडांशु प्रकटे कसा निशिं? शशी हा अंबरीं राजतो;
वत्सा! हें कळलें कसें तुज? मृगा अंकावरी हा धरी;
कोठें ती मृगलोचना जनकजा प्राणप्रिया सुंदरी ! ?

यांत 'मृगा अंकावरी धरी,' हा हेतु असून त्यानें सिद्ध होणारें शशिज्ञान हें साध्य आहे.

स्वधरा.

ज्या अर्थी व्योमरंध्रान्तरिं अजि भरला वारिदाकार धूर,
ज्या अर्थी विस्फुलिंगद्युति धारीति जवें काजवे जाति दूर;

विद्युज्ज्वाला विशाला विलसुनि करिती पीतवर्णा दिशाला,
त्या अर्था सत्य, पांथा ! मदनद्व गमे लागला या वनाला ! १

अ. वि.

या पद्यांत पहिल्या तीन चरणांत हेतु उक्त आहे. त्यानें वनाला मदनद्व लागला हें सिद्ध झालें. आणखी उदाहरणः—

गीति.

आधीं विप्रमुखश्री कळवी येतांचि माधवागमन,
मग मुनि सांगे मज तो, ऊठ म्हणे गुरुपदास लाग मन १
मोरोपंत—इकिमणीहरण.

अर्थान्तरन्यास.

सामान्य अर्थाचें विशेष अर्थानें किंवा विशेष अर्थाचें सामान्य अर्थानें समर्थन केलें असतें तेथें अर्थान्तरन्यास अलंकार होतो.

गीति.

गुणवत्संबंधानें नीचहि पावे सदा महत्वास,
मालेच्या संबधें सूत्रालाही घडे शिरीं वास १

अ. वि.

येथें प्रथमार्धांत ' गुणी मनुष्याच्या संगतीनें लहानही मोठ्या पदवीस चढतो, ' असा सामान्य अर्थ सांगितला आहे; आणि त्याचें समर्थन करण्याकरितां द्वितीयार्धांत ' मालेच्या अनुपंगानें सूत्रालाही शिरीं वास घडे, ' या विशेष अर्थाचें कथन केलें आहे.

साकी.

हळू हळू मग तारामंडळ चमकायाला लागे,
ठांकचि तेजा क्षुद्रहि चढती अधिराजाच्या मार्गे १

कृष्णाकुमारी.

या पद्यांत [चंद्र आकाशांत नसतां] ' तारामंडळ चमकणें ' ही विशेष गोष्ट सांगितली आहे. द्वितीयार्धांत ' क्षुद्रहि अधिराजाच्या मार्गे तेजा चढती, ' या सामान्य अर्थानें तिचें समर्थन केलें आहे.

आणखी उदाहरणेंः—

वसंततिलक.

तदितर खग भेगें वेगळाले पळाले,
उपवनजलकेली जे कराया मिळाले;
स्वजन गवसला जो त्याजपार्शीं नसे तो,
काठिण समय येतां कोण कामास येतो ? १

रघुनाथपंडित.

वरील उदाहरणांत अर्थांतर साधर्म्यानें झालें आहे. कोठें कोठें तें वैधर्म्यानेंही होतें. जसें:—

उपजाति.

आर्धी परीक्षा पुरती करावी, मागोनि मैत्री कुशलें धरावी,
न जाणतां चित्त परस्परांचें, जें सख्य तें दुःखद होय साचें ?

शाकुन्तल-अंक ५ वा.

ही शार्ङ्गरवाची शकुंतलेप्रत उक्ति आहे. येथें प्रथमार्धांत विशेष गोष्ट सांगितली आहे; तिचें उत्तरार्धांत वैधर्म्यरूप सामान्य अर्थांनं समर्थन केलें आहे. ' परस्परांचें चित्त जाणतां जें सख्य तें सुखद होतें,' असें वर्णन असतें तर तें साधर्म्यानें झालें असतें.

आणखी उदाहरणें:—

शालिनी.

सिंहाचा जो बाल तोही चपेटा, मारी त्याला जो करी मत्त मोठा;
तेजस्वी जे वृत्ति ऐशी तयांची, तेथें कांहीं चाड नाही वयाची ?

मराठी चवथें पुस्तक.

शिखरिणी.

पदार्थांच्या योगाप्रति किमपि अभ्यंतरिं वसे,
निमित्त प्रीतीला उघड उपधी कारण नसे;
प्रकाशीं भानूच्या कमल उमले वासहि सुटे,
विधूच्या पाषाणा उदरिं विधुच्या पाझर फुटे !

उत्तररामचरित्र.

शिखरिणी.

न तेजस्वी साहे प्रकटपरतेजोबलमदा,
जयाचा जो आहे प्रकृतिगुण लोपे नच कदा;
मयूखांनीं जेव्हां प्रखरतर चंडांशु तपतो,
रविग्रावा तेव्हां अनलसम तेजास वमतो १

उत्तररामचरित्र.

उपजाति.

रक्षी रवीपासुनि जो तमाला, जसा गुहेमाजि उलूकमाला;
मोठ्याकडे जो शरणार्थी आला, विसंबती ते नः कधीं तयाला १

कु. सं.

गीति.

कृष्ण म्हणे राधिया ! भला बरा स्मरसि आजि धर्मतिं,
नीच व्यसनीं बुडतां, निंदिति दैवास, न स्वकर्मातिं १
मागेचि तुम्ही भजता धर्माळां तरि तुम्हांस वांचविता,
आतां मरा, न वांचे दीप्तगृही जो न तोय सांचविता २
मागेचि धर्म करिता जरि देता राज्य धर्म वांचविता,
न जगे तो दुर्भिक्षव्यसनापूर्वीं न धान्य सांचविता ३

मोरोपंत-कर्मपर्व.

शार्दूलविक्रीडित.

नक्षत्रें परिवार ज्यास पतिही जो ओपधींचा असे,
ज्यातें पाहूनि हर्षती जनसुधा ज्याच्या शरीरीं वसे;
होई तेज कमी तयाहि विधुचें, येतां रवीच्या गृहीं,
ज्या येई लघुता न अन्यसदनीं, ऐसा न कोणीचही १

पद्यरत्नावली.

शार्दूलविक्रीडित.

देखोनी उदया तुझ्या द्विजकुळें गाती अती हर्षुनी,
शार्दूलादिक सर्व दुष्ट दडती गिर्यतरां जाउनीं;
देशी ताप परी जसा वरिवरि येशी नर्भी भास्करा,
अत्युर्ध्वां पदिं थोरही विघडेतो हा बोल आहे खरा १

पद्यरत्नावली.

काव्यलिङ्ग अलंकारांत सामान्यविशेषभाव नसतो; तो प्रस्तुत अलंकारांत अवश्य आहे. प्रतिवस्तूपमेमध्ये सादृश्य विवक्षित असतें. यांत सादृश्य विवक्षित असून शिवाय समर्थन विवक्षित असतें. दृष्टांतालंकारामध्ये सामान्यानें सामान्याचें व विशेषांनें विशेषाचें समर्थन असतें. काव्यलिङ्ग, अनुमान आणि अर्थान्तरन्यास या तीन अलंकारांना प्रतापरुद्रकारांनीं तर्कन्यायमूल अलंकार असें नांव दिलें आहे.

श्लेष.

वाक्यामध्ये एकाच शब्दाचे अनेक अर्थ विवक्षित असतात तेथे श्लेष नामक अलंकार होतो.

श्लिष्ट शब्दाचा पर्याय शब्द योजूनही जेथे श्लेषचमत्कार कायम राहतो तेथेच प्रस्तुत अर्थश्लेष हा अलंकार होतो. शब्दश्लेष शब्दालंकारप्रकरणांत दिला आहे.

पृथ्वी.

तुम्हांसमचि हे गुणें, अणु उणें नसे नाम, हा
दिसे अधिकही तसा गुण तुला असेना महा;
सदैव भलत्यासही सुलभ आणखी गायका,
छळान न अधोगति क्षणहि दे जगन्नायका ! १

केकावली.

यांत अधोगति हा शब्द श्लिष्ट आहे. याच्या बदल 'दुर्गति' असा पर्यायशब्द घातला तरी अर्थहानि होत नाही.

स्रग्धरा.

गेला लोकान्तरातें दिनकर सकला द्योतवी जो जगातें,
अस्तातें जाय तोही हिमकिरण जया सौख्यदा विश्व गातें;
मेघांनीं व्याप्त ऐशा गगनिं नच दिसे एक ताराहि कोठें,
रे खद्योता ! अतां तूं चमक बहु, तुझें दैव वा फार मोठें ?

पद्यरत्नावली.

यांत 'लोकान्तर' हा शब्द श्लिष्ट आहे. याबद्दल 'भुवनान्तर' असा पर्याय योजला तरी अर्थहानि होत नाही.

गीति.

तूं मलिन कुटिल नीरस जडहि पुनर्भवपणेंहि कच साच,
धरिला शिरींहि न स्वप्रकृतिगुण त्यजिसि नाम कच साच ?

मोरोपंत-कचोपाख्यान.

या पद्यांत ' कुटिल ' या शब्दाबद्दल ' वक्र ' हा शब्द योजला तरी अर्थहानि होत नाही. यास्तव एवढ्या विशेषणापुरता येथे अर्थश्लेष आहे. दुसरी बहूतेक विशेषणे परिवृत्त्यसह असल्यामुळे शब्दश्लेषालंकार उत्पन्न करणारी आहेत. यास्तव प्रस्तुत पद्य उभयश्लेषात्मकाचें उदाहरण होय.

व्याजस्तुति.

वरून स्तुति परंतु आंतून निंदा; किंवा वरून निंदा परंतु आंतून स्तुति अशा प्रकारचें वर्णन असतां व्याजस्तुति अलंकार होतो.

दिंडी.

वधुनि माझी हे कनकरूप काया,
कटकमुकुटादिक भूषणें कराया;
कशी आशा उपजली तुला राया ?
थोर औदार्य फार दया माया ! ?

रघुनाथपंडित.

ही हंसाची नलराजाप्रत उक्ति आहे. या दिंडींत शेवटल्या चरणांत वरून स्तुति परंतु आंतून निन्दा आहे. ' तूं फार अनुदार असून निष्ठुर आहेस, ' अशा अर्थामध्ये त्या चरणाचें पर्यवसान झालें आहे.

पृथ्वी.

पितामह वदे तदा प्रवळ तूं पृथानंदना !
रमेश रथिं सारथी चतुर वागवी स्यंदना;
स्वयें गतवयस्क मी सरस वीर तूं रे नवा,
भिडे रणधुरंधरा ! जय घडो सुखें वा न वा ?

वामन.

ही भीमार्चा अर्जुनाप्रत उक्ति आहे. हिच्यांत वरून स्तुति पण आंतून निंदा आहे.

गीति.

हो म्हणसी सूताचा सूत, भला गा भला मला पदवी,
देसी, हे सीमा तव सुज्ञपणाचीच ! हें असें वदवी ?

गीति.

जातों गृहासि, झालों कृतकृत्य, प्रात मोक्षसमयज्ञ,
प्रेक्षुनि धालों कीं तूं धृतराष्टसुता, गुणज्ञ समयज्ञ ?

मोरोपंत.

ही शल्याची दुर्योधनाप्रत उक्ति आहे. येथेही वरून स्तुति पण आंतून निंदा आहे.

आणखी उदाहरणे:—

गीति.

सुतयौवराज्यवर मज देउनि गांधर्वविधि करून मला,
वरुनि न जाणें म्हणशी पूरकुलीं तूंच सुज्ञ माधु भला ?
मोरोपंत-कर्णपर्व.

‘बाळ्या ! आज एवढया पहांटेस उठून धडा पाठ करावयास वसलास ही अवदशा तुला कोठून आठवली !’

साहित्यशास्त्र.

गीति.

युद्धार्थ एक अश्वावरि वसतां तूं तुझे रिपुहि राया,
सप्ताश्वावरि चढती काय तुझा शौर्यगर्व मग वांया ?

अ. वि.

या पद्यांत सप्ताश्व हें पद श्लिष्ट आहे. सात घोडे आणि सूर्यमंडल असे याचे दोन अर्थ आहेत. तुझे रिपु सात घोड्यांवर आरूढ होतात, अशा अर्थानें बाहेरून राजाची निंदा झाली. पण सप्ताश्व याचा ‘सूर्यमंडल’ हा अर्थ येथें विवक्षित आहे. यास्तव वस्तुतः राजाची स्तुति झाली. समरांत पतन पावणारे योद्धे सूर्यमंडलाचा भेद करून जातात या पुराण प्रसिद्धीकडे येथें कवीचें लक्ष आहे.

परिवृत्ति.

सम आणि सम, अधिक आणि ऊन, आणि ऊन आणि अधिक अशा पदार्थांचा विनिमय [अदलाबदल] वर्णिला असतां तेथे परिवृत्ति अलंकार होतो. याला विनिमय असंही नांव आहे.

शिखरिणी

सुनृत्या देऊनी कुसुमित लतांना पवन हा,
हरी त्यांच्या चेतोहरपरिमलप्रौढिस पहा;
कटाक्षां पांथाच्या कुसुमित लता त्याच हरिती,
तया आधिव्याधि व्यतिकर अहाहा वितरती ! १

प्रथमार्धांत ' नृत्य ' आणि ' परिमल ' या समान वस्तूंची अदलाबदल वर्णिली आहे. द्वितीयार्धांत ' कटाक्ष ' आणि ' आधिव्याधि ' या विषम वस्तूंचा विनिमय कल्पिला आहे. येथे अधिकानें न्यूनाचा विनिमय आहे.

गीति.

घेडनिया भूपाला अमित तुझे खरतर प्रहार रणीं,
गर्वित अरिवीरनिकर अर्पित तुज रत्नखाणि ही धरणी ?

स्वकृत

येथे न्यून घेऊन अधिक दिलें असा विनिमय वर्णिला आहे. प्रस्तुत अलंकारांत विनिमय कविप्रतिभानिर्मित असल्या म्हणजे तो सौंदर्यावह होतो. अन्यथा त्याला अलंकारत्व येत नाही.

आणखी उदाहरणें:—

गीति.

देवत्व मला देडानि आपण घे श्रीनिवास दासत्व,
जिव्हाश्रुतिहो, त्याचें गाडनि ऐकुनि निवा सदां सत्व ?

कृ. वि.

देडानि सुतरत्न करीं, घेडानि पतिचित्तवित्त ती गेली,
नेत्रोदकें तिघांच्या गंगा गंगातटी नवी केली ?

जाय पुरीप्रति जोडी अपकीर्ति, सुकीर्ति हातिची दवडी,
मातेप्रति पोर जसें मुद्रा हरवुनि भेळवुनी कवडी ?

वि. प.

तें दानपात्र उत्तम जो जन यांच्या पदावरी लोळे,
निजपदपूजन घेउनि देती सर्वस्वदान हे भोळे ?

कृ. वि.

आर्याध.

तो एक बाण सोडुनि वेड कटाक्षांचि शत्रुसंपत्ति;

अ. वि.

प्रहर्षिणी.

स्वर्गामी प्रगतवया जटायु त्याचें नाहीं कीं किमपिहि शोचनीय साचें;
कीं लोकीं शशिकरकांतकीर्ति ज्यानें अर्जीली जरठकलेवरव्ययानें ?

अ. वि.

भाविक.

मार्गे झालेल्या किंवा पुढें होणाऱ्या गोष्टी प्रत्यक्ष होत आहेत असें
वर्णिलें असतां तेथे भाविक अलंकार हातो.

सगंधरा.

तो राजा, सौख्यही तें, सुखद दिवस ते, तीं मुलें, तींही बाळें,
आलें सारें स्मृतीतें प्रिय सुहृदजना पाहतां दीर्घकाळें;
ऐशा दुःखांत तूझ्या सहजाचि साखिचें नष्टलें सर्व भान,
प्राया चित्त स्त्रियांचें मृदुलाचि असतें जातिपुष्पासमान ?

उ.रा. च.

यांत अरुंधती मार्गाल गोष्टी हल्लीं डोळ्यासमोर दिसत आहेत असें
म्हणते आहे, असें वर्णन आहे.

शार्दूलविक्रीडित.

गेलें कुंकुम भाळिचें न कळतां घर्मावुनें ही जरी,
शोभे फार ललाट अंकरहिता त्या चंद्रखंडापरी;

भूषाहीनहि कर्ण रम्य सुरुची गालावरी ज्यास तें,
गे माझ्या नयनांपुढें मुख तुझें प्राणाप्रिये दीसतें ?

उ. रा. च.

ही रामाची जानकीसंबंधानें उक्ति आहे. हिच्यांत जानकीच्या ग-
तकालीन स्थितीचें रामचंद्र प्रत्यक्षासारखें वर्णन करित आहे, असें
दर्शविलें आहे.

गीति.

स्मरतें कीं तें जें श्रीगुरुदारांहींच इंधनानयना
पाठविलें विणिनाला, माझ्या दिसतें तपोधना ! नयना ?
तें रज, ती वृष्ट तशी, त्या करका, तें तमिस्र, तो पवन,
लोप वनस्थलमार्गज्ञानाचा, काय तें सकोप वन ?
हिंडों धरुनि परस्पर कर खरकर तिळहिन करि अनुकंपा,
शंपा दे भय तमही न मही पथ, पावल्या स्वतनु कंपा ?
मोरोपंत-कृ. वि.

ही श्रीकृष्णाची आपला परमप्रिय मित्र सुदामजी याजप्रत उक्ति
आहे. गुरुगृहींच्या गोष्टींचें, त्या प्रत्यक्ष होत आहेत असें, येथें श्रीकृष्ण
वर्णन करित आहे. आणखी उदाहरणः—

इंद्राज्रा.

तें हें जनस्थान खरादिकांचें, जें जाहलें स्थानचि राहण्याचें;
जें जें इथें वृत्त घडोनि आलें, प्रत्यक्षसें तें तें मज आज झालें ?

अ. द.

अनपत्यत्वामुळें खिन्न झालेल्या विलासवती राणीप्रत तारापीड राजाची
कादंबरीमध्ये उक्ति आहे ती खाली देतो. या उक्तींत पुढें होणाऱ्या गोष्टी
आतांच होत आहेत, असें वर्णन आहे.

‘प्रिये !’ जसें तुला दुःख वाटतें तसें मलाही अनपत्यत्वाचें दुःख वाटतें.
आपणांस पुत्र झाला असें आनंदाचें वर्तमान सांगून सेवकजन मजपासून
बक्षीस कधीं घेईल; मुलास मांडीवर घेणारी व जीचें वस्त्र हळदीनं पिंजळें

झालें आहे अशा प्रकारची तूं माझ्या दृष्टीस पडून मला कधीं आनंदवि-
शील; ज्याच्या कपाळीं दृष्टीचा अंगारा लावला आहे, ज्याच्या गळ्यांत
गोरोचना लावून पिंवलें केलेलें व गांठी दिलेलें सूत बांधलें आहे, आणि
ज्याचें मुख दंतरहित असून हास्यानें सुशोभित दिसत आहे असा बालक
माझ्या चित्तास कधीं आनंद देईल; मंगलदीपाप्रमाणें ज्या बालकास हातीं
धेऊन स्त्रिया इकडे तिकडे फिरवीत आहेत व ज्यास पाहून सर्व लोकांस
आनंद हात आहे असा बालक माझा शोकरूप अंधकार कधीं नाहींसा
करील; ज्याचें शरीर धुळीनें मलिन झालें आहे व माझ्या दृष्टीस व मनास
धेऊन इकडे तिकडे रांगत फिरत आहे असा बालक माझ्या घराचें अंगण
कधीं शोभवील; घरीं बाळगलेले मृग, हंस, सारस यांस धरावयाला
त्यांच्या मागें लागलेला, हत्तीच्या छाव्याप्रमाणें नानाविध लीला करणारा,
अनेक प्रकारच्या खोड्या करणारा, आणि मणिमय भूमितलावर आपलें
पडलेलें प्रतिबिंब मोठ्या कौतुकानें पाहून अडखळत चालणारा असा
बालक मी कधीं पाहीन; ज्याला उचलून ध्यावयासाठीं हजारों राजे
आपले हात पुढें करीत आहेत व ज्याची दृष्टि भूषणांच्या मण्यांच्या
कांतीनें दिपून चंचल झाली आहे असा माझा बालक माझ्यापुढें सभेंत
फिरतांना मी कधीं पाहीन; असें आणि अशा प्रकारचे शोकडों मनोर-
थांचें चिंतन करीत व अंतःकरणांत दुःख मानीत माझ्या रात्री दुःखांत
जात आहेत.

परशुरामपंत-कादंबरीसार.

प्रस्तुत अलंकारांत मागें झालेल्या व पुढें होणाऱ्या गोष्टी त्या त्या
कालांत झाल्या किंवा होणाऱ्या आहेत याविषयी शंका नसते.

पर्यायोक्त.

एखाद्या वस्तूचे वाच्यवाचक शब्द न योजतां पर्यायानें वर्णन असलें
म्हणजे पर्यायोक्त अलंकार होतो.

गीति.

ऐसें ऐकुनि साध्वी मध्यमपतिच्या मुखाकडे पाहे,
जिण्णु म्हणे 'या प्रभुच्या वचनीं विश्वास आमुचा आहे' १

मोरोपंत-वनपर्व.

येथें ' मध्यमपति ' या पदानें अर्जुन व्यंजित आहे. ' मध्यमपति ' हा शब्द अर्जुनाचा वाचक नाही; किंवा अर्जुन हा शब्द त्याचा वाच्यार्थ नाही; यास्तव येथें पर्यायोक्त अलंकार झाला.

गीति.

पाहोनि पांडवांचीं रूपें तो विश्वभावन वर्नी तीं,
पावे त्या भावातें जो तापें होय भाव नवनीती ! १

मे:रोपत-वनपर्व

येथें प्रथमार्थांत ' विश्वभावन ' या पदानें कृष्ण सुचविला आहे; आणि दुसऱ्या अर्थांत ' लोण्यासारखा द्रवला ' असें न म्हणतां तो अर्थ पर्यायानें वर्णिला आहे.

साकी.

जन्मुनि कवण्या राजर्षीचा वंश अलंकृत केला;
आत्मवियोगें देश कोणता पावविला दुःखाला ? १

शाकुन्तल.

ही अनसूयेची दुष्यंताप्रत उक्ति आहे. यांत ' आपलें नांव गांव काय? ' असें प्रत्यक्ष न विचारतां तेंच पर्यायानें तिनें राजाला विचारिलें आहे.

' प्रियंवदा—(पलीकडे दृष्टी लावून) अनसूये ! हें पहा आमच्या हरिणीचें पाडस घोंटाळल्यासारखें होऊन इकडे तिकडे पहात आहे आणि आपल्या आईला शोधत आहे. चल त्याला तिजकडे पोंचवूं. '

शाकुन्तल.

येथें दुष्यंताची व शकुन्तलेची गांठ घालून देण्याकरितां प्रियंवदेनें आम्हीं आतां येतो, असें प्रत्यक्ष न म्हणतां चातुर्यानें हरिणाला त्याच्या आईकडे पोंचविण्याचा ब्रह्मणा करून निवून जाण्याची युक्ति योजिली आहे !

उदात्त.

एकाद्या वस्तूची संपत्ति, समृद्धि किंवा ऐश्वर्य वर्णिलें असतें तेंच उदात्त अलंकार होतो.

साकी.

हिरे अमोलिक, रत्नें सुंदर रम्य शिलांचें खंड,
मंडित करिती गिरिराजाला ओपधि तोविं उदंड ? १

प. मं.

येथें हिमालयाचें ऐश्वर्य वर्णिलें आहे.

पृथ्वी.

सुवर्णरंजतांदिर्की विमलधातुर्नी रंजिता,
महार्घमणिमंडिता विपुलसस्यशोभान्विता;
म्हणोनिच वसुंधरापद वरी मही सुंदर,
प्रभो ! कृति तुझीच ही वदति मान्य विद्वद्वर ?

हें पृथ्वीच्या समृद्धीचें वर्णन आहे.

जो रत्नस्तंभपतित प्रतिविंबशतांत ओळखींत न ये,
ओळखिला तो लंकापति मग यत्नोंचि अंजनीतनयें ?

अ. वि.

येथें रावणाच्या मंदिराची संपन्नता वर्णिली आहे.

आणखी उदाहरणें:—

पृथ्वी.

जगद्गुरुमहेश्वरप्रभुशिरीं जिचें नांदणें,
जिच्या जळमळें तुळें न शरदिंदुचें चांदणें;
प्रजा हरिहरा अशा यदुदरीं अनेका कवी,
भिऊनि म्हणतील कीं जशि सुधा तशी काकवी ?

केका.

‘राजा उठतांच सर्व राजे उठले. त्या वेळेस इतकी गर्दी झाली कीं एकमेकांच्या बाहुभूषणांच्या टोंकांनीं एकमेकांचीं वस्त्रें फाटलीं. किती-एकांच्या गळ्यांतील फुलांचे हार तुटले. अंगास अंग घासल्यामुळें अंगास लावलेल्या अरगजाचा धुरळा उडून दिशा पिवळ्या दिसूं लागल्या. गमनकाळीं राजास आर्धी आपण नमस्कार करावा अशी इच्छा करून खालीं लवणाच्या राजांच्या गळ्यांतील मोत्यांचे हार रत्नभूमीवर लोळूं लागले, व त्यांच्या कानावरील कमळें गालावर लोंबूं लागलीं. मस्तकावरील जाईच्या फुलांचे तुरे हालल्यामुळें जो सुवास पसरला त्याच्या लोभानें भ्रमरांचे थवे मंडपांत उडूं लागले. त्या काळीं चवऱ्या खांद्यावर घेऊन

इकडे तिकडे फिरणाऱ्या दासींच्या मणिमय पादभूषणांच्या शब्दांनीं संचार करणाऱ्या वारविलासिनींच्या रत्नमय मेखलांच्या मनोहर शब्दांनीं, वेगानें उठलेल्या हजारां मांडलिक राजांच्या! पादाघातांनीं हदरलेल्या सभामंडपांत जो मेघगर्जनेसारखा शब्द उठला त्या शब्दांच्या योगानें; राजमंदिरांतील हंस, सारस यांच्या शब्दांनीं; चौपदारांनीं ज्या वारंवार केलेल्या ललकारा त्यांच्या शब्दांनीं; मंगलपाठ करणाऱ्या भाटांच्या जय-जयकारशब्दांनीं; मांडलिक राजांचीं मणिमय भूषणें दाटीमुळें मणिमय स्तंभांवर आपटल्यामुळें व मुकुटाला मुकुट घांसल्यामुळें जे खणखण शब्द झाले त्यांच्या योगानें; तो सभामंडप दणाणून गेला. '

परशुरामपंत-कादंबरीसार.

समुच्चय.

कार्यसिद्धीला एकच हेतु पुरेसा असतां तो सांगून दुसरेंही हेतु सांगितले असतात तेथें समुच्चय अलंकार होतो.

शार्दूलविक्रीडित.

चंद्राली दिवसां प्रकाश नसणें ये कामिनीला जरा,
पद्मावीण जलें, निरक्षर मुखीं जो नेटका गोजिरा;
दात्याला धनलोभ नित्य वसतें दारिद्र्य विद्वज्जनीं;
दुष्टाचा पगडा महीपतिगृहीं, हीं सात शश्यें मनीं. १

वामन.

येथें ' चंद्राला दिवसां प्रकाश नसणें, ' हा एकच हेतु मनाला शक्यवत् पीडा देण्यास समर्थ आहे, तथापि त्याच्या बरोबर इतर हेतूंचें या पद्यांत कथन केलें आहे.

प्रहर्षिणी.

दुर्वार स्मरशर, कान्त दूर, चित्तीं
उत्कण्ठा, नव वय, वंश शुद्धकीर्ति;
आली या अचतुर, कालही वसंत,
मेला हा विरह न देतसे उसंत ! १

स्वकृत.

हीं एका विरहिणीची उक्ति आहे. विरह सहन न होण्याला 'स्मरशर' हा एकच हेतु पुरेसा असून इतरही हेतूंचे येथे कथन केले आहे.

पृथ्वी.

सुनीतपथ सेवणें, मलिन कर्म मानोचि ना,
घडो मरण नावडे खलजनाप्रति प्रार्थना;
विपात्तिसमयांतही प्रकटवीचि ना दीनता,
भत्याविण असित्रतें करुं शकेल हो कोणता ?

वामन.

येथे 'न्यायाने चालणे' हा एवढाच हेतु भलेपणा सिद्ध करण्याला पुरेसा असतां इतरही हेतूंचे कथन केले आहे.

सग्धरा.

दान प्रच्छन्न कोणी जरिहि सदानें ये आदरातिथ्य त्याचे,
लक्ष्मीमाजी न माजे, करिहि परकथालेशनिंदा न वाचे;
लोकांच्या अत्यभीष्टा करि परि न वदे वर्णि जें तत्कृतातें,
शास्त्रीं अत्यंत सक्ति प्रकट कथितसे सत्कुलीना नरातें ?

अ. वि.

'प्रच्छन्न (गुप्त) दान' हा एकच हेतु 'सत्कुलीनत्व' सिद्ध करण्यास पुरेसा असून अन्य हेतूंचेही येथे उपादान केले आहे.

गुण आणि क्रिया हीं एकाकालीं अविरोधानें घडून आलीं असतांही समुच्चय अलंकार होतो.

गीति.

तव संततिच न केवळ बुडविलि निखिला महीहि या पापें,
निर्दय, निर्भय, निस्त्रप, भस्म करावाचि हा तुवां शापें ?

मोरोपंत-स्त्रीपर्व.

यांत निर्दयपणा, निर्भयपणा, आणि निर्लज्जपणा या गुणांचा एकाकालींच अविरोधानें योग इष्ट आहे.

सग्धरा.

तूं जें प्रेमाभिधानें अभिनव हृदयीं रोंविलें नायका तें,
ठेवोनी शल्य चित्तीं परिस करितसे काय जें नायिका तें;

निद्रा घे शुष्क होई स्तिमित बरळते म्लानही होय कांपे,
भ्रांता लोळेहि नाशे गळुनि पडतसे मूर्च्छिता क्षीण तापें ?

अ. वि.

ही नायकाप्रत नायिकाविषयक कोणाची उक्ति आहे. येथे क्रियांचा एका कालीं अविरोधानें योग वर्णिला आहे. यांतील कांहीं क्रियांचा वस्तुतः कालभेद आहे; तथापि विरहव्यथातिशय सुचित्रिण्याकरितां त्यांचें समकालत्व गृहीत आहे. आणखी उदाहरणः—

शार्दूलविक्रीडित.

म्यां हे क्षत्रियपुत्रकंठ चिरतां वाहूंच जी लागली
रक्ताची तटिनी तिच्याच मग मी स्नानास गेलों तलीं,
केले कंसच दर्भ मत्पितृगणां रक्तांजली अर्पितां
तोषे, निंदितसे, कृपायुत दिसे, त्रासे हंसे तो स्वतां ?

प्रसन्नरागव-अं. ४.

समाधिनामक अलंकारांत कारणें समबल नसतात. त्यांत कार्य एकाच कारणबलांनं व्हावयाचें असतें. तें एकाएकीं अन्यकारणांचा योग हाऊन सुकर होतें, इतकेंच. प्रस्तुत अलंकारांत सर्व कारणें समबल असतात; व सर्व मिळून कार्यात्पत्ति करितात; अन्यकारणांनीं कार्यसुकरता यांत नसते. काव्यलिंगांत केवळ हेतूचीच विवक्षा असते. हेतूची संख्या किंवा प्रधानाप्रधानता यांचा त्यांत विचार नसतो. प्रस्तुत अलंकारांत एक हेतु कार्यात्पत्ति करीत असतां त्याला इतर हेतूंची जोड मिळते. दीपकालंकारांत क्रिया क्रमानें वर्णिल्या असतात. समुच्चयामध्ये त्या एका कालींच घडल्या असं कथन असतें.

यथासंख्य.

क्रमानें उक्त असलेल्या पदार्थांचा क्रमानेंच दुसऱ्या पदांशीं अन्वय केला म्हणजे तेथे यथासंख्य अलंकार होतो.

उपजाति.

तृणें मृगाला सलिलें झषाला, संतोष हे वृत्ति महाजनाला;
तयास निष्कारण तिन वैरी, किरात कैवर्तिक दुष्ट भारी ?

बामन.

यांत मृग. झप (मासा), महाजन (थोरलोक), या क्रमानें उक्त अशा पदार्थांचा किरात (पारधी), कैवर्तक (धांवर), आणि दुष्ट (दुर्जन) यांच्याशीं क्रमानेंच अन्वय केला आहे. आणखी उदाहरणें:—

वसंततिलक.

मानी मनोजशर हार तुरे फुलांचे,
कंदपकोपवचनें ध्वनि कोकिलांचे;
राकाशशी मदनदर्पण भाविलाहे,
नेधेचि तो न परिसे न तयासि पाहे ?

रघुनाथपंडित.

गीति.

निवर्ती मज मातासा श्रीमत्त्र्यंबकजटोद्भवा गंगा,
स्मरणें, स्तवनें, स्नानें शुचि करिती विश्वचित्तवागंगा ?
मोरोपंत-स्तीतारामायण.

गीति.

जयभीमवधाविषयीं कर्णसुयोधन करोत बकबक रे,
कैसे करितील तिमिग्रास दहनमेषभंग बक बकरे ?
मोरोपंत-द्रोणपर्व.

गीति.

देवत्व मला देउनि आपण घे श्रीनिवास दासत्व,
जिव्हाश्रुति हो ! त्यांचें गाउनि ऐकुनि निवा सदा सत्व ?
मोरोपंत-कृ. वि.

अभंग

वरां येतां वधूवर शैला पागोट आहेर.

सा. शा.

पर्याय.

एकाच वस्तूला क्रमाक्रमानें अनेक आश्रय वर्णिले असतां पर्याय अलंकार होतो.

शिखरिणां.

तुझी वसति जाहली प्रथम अर्णवा भीतरिं,
तिथोनि निघुनी पुढें वसशि ईशकंठान्तरिं;

असाधुमुखिं संप्रति प्रकट होशि; ही लाभली
स्थलान्तरकला कुठें ? वद, हलाहला ! वा भली.

स्वकृत.

यांत हालाहलाला प्रथम ' अर्णव ' (समुद्र) हा आश्रय सांगितला आहे; पुढें ' शिवाचा कंठ ' हा आश्रय कथन केला आहे; नंतर ' दुर्जनाचें मुख ' हा आश्रय दर्शविला आहे. याप्रमाणें हालाहल या एकाच विषयविशेषाला क्रमानें वेगळा वेगळा आश्रय सांगितला आहे.

अन्य उदाहरणें:—

गीति.

या दुष्टाप्रति आलें सोडुनि मेल्या दशानना शील,
ती कोणा धीराच्या धृतिला माझी दशा न नाशील ?

मोरोपंत-वनपर्व.

येथें शीलाला अनेक आश्रय सांगितले आहेत.

एकाच ठिकाणी अनेक वस्तूंची स्थिति क्रमानें वर्णिली असतां तेथेही कोणी हाच अलंकार मानतात. जसें:—

शार्दूलविक्रीडित.

धाता निर्दय काय हो पसरला अंधार त्या सागरी,
गेलें विश्व बुडोनि अन्य युग हें आलें कसें अंतरी;
जेथें नीलपयोजहारच वसे त्या जानकीच्या अहा !
कंठी रावणखडू हा पडतसे आश्चर्य मोठें पहा ! ?

प्रसन्नराघव.

येथें जानकीकंठ या एका वस्तूच्या ठिकाणी ' नीलकमलहार ' व ' रावणखडू, ' यांची क्रमानें स्थिति वर्णन केली आहे.

स्रग्धरा.

भुंगे गुंजारवातें करिति शिरिं असे मत्त हत्तीहि जीतें,
डोळां देखोनि होते पळत भयभरें सोडुनीयां धृतांतें;
जेथें मुक्ताफळांचा खच बहू पडला त्या गुहेमाजि आतां
सिंहाच्या शूद्र कोल्हे कलकल करिती मृत्युनें त्यास नेतां ?

येथें ' गुहा ' या एका वस्तूच्या टिकाणीं ' सिंह ' व ' कोल्हे ' यांची स्थिति क्रमानें वर्णिली आहे.

आश्रयाचा उत्तरोत्तर संकोच वर्णिला असतो तो तेथें **संकोचपर्याय** अलंकार होतो.

वसंततिलक.

आधीं फिरोनि बहुधा वसुधाहि सारी,
छायेंत घेइ तरुच्याहि उसंत भारी;
हा प्रौढ चंडकर मध्यदिनास येतां,
तें शैत्य जाय उदकांत हळूच आतां ?

अ. वि.

यांत शैत्याच्या आश्रयाचा उत्तरोत्तर संकोच वर्णिला आहे; म्हणजे तें प्रथम सगळ्या पृथ्वीवर पसरलें होतें, पुढें तें तरुच्या छायेंत येऊन बसलें, तेथून तें पुढें मध्यान्हीं उदकांत प्रविष्ट झालें असें येथें वर्णन आहे.

एक आधार कायम असून दुसऱ्या आधारांची ही विद्यमानता वर्णिली असते तेथें **विकासपर्याय** अलंकार होतो.

गीति.

बिंबाधरींच पूर्वीं राग तुझ्या सुतनु जो दिसत होता,
तो हरिणशावनयने ! हा तव हृदयाहि दिसतसे आतां ?

अ. वि.

येथें ' राग ' शब्द श्लिष्ट आहे. ओंठाकडे लाली व हृदयाकडे अनुराग म्हणजे प्रेम असा अर्थ घ्यावयाचा. येथें रागाचा मूळचा आश्रय बिंबाधर. तो कायम राहून शिवाय हृदय हा दुसराही आश्रय वर्णिला आहे; यास्तव येथें **विकासपर्याय**.

परिकर.

विशेषणें सहेतुक असलीं म्हणजे **परिकर** अलंकार जाणावा.

द्रुतविलंबित.

कुसुमव्राण असोनि अनंगही, मदन जिंकितसे अखिला मही;
या श्लोकार्थांत ' कुसुमव्राण ' आणि ' अनंग ' ही विशेषणें सहेतुक

आहेत. ' ज्याचे बाण अत्यंतमृदु कुसुमें आणि जो अंगविहीन त्या मदनाला मही जिंकणे शक्य नव्हे, ' असा या श्लोकाचा भावार्थ आहे.

गतिर्ध.

' शिव तुमचा ताप हरो जा शिरिं धरि इन्दुमय अलंकार. '

अ. वि.

येथें ' शिरिं धरि इन्दुमय अलंकार ' या विशेषणांत ताप हरण करण्याचें सामर्थ्य गर्भित आहे, म्हणून हें सहेतुक विशेषण होय; आणि विशेषण सहेतुक असल्यामुळें परिकरालंकार होय.

सगंधरा.

आम्हीं आहों तपस्वी शमधन, कुळही श्रेष्ठ तूझे जगांत;
हीचा प्रीती असे जी तुजवरि सहसा आणुनि हें मनांत;
ठेवी सन्मान हीचा त्वदितरललनातुल्य याहून कांहीं,
दैवें होणार होवो, स्वजनिं अणिक तें सांगणें योग्य नाहीं ?

राजवाढे शाकुन्तल-अंक ४.

यांत ' शमधन, ' ' तपस्वी ' इत्यादि विशेषणें सहेतुक आहेत. ' शकुन्तलेचा अनादर करशील तर तुला शापून भस्म करण्याचें सामर्थ्य आमच्यामध्ये आहे, ' असा या कण्वोक्तींत गर्भित अर्थ आहे.

अहेतुक विशेषणें योजलीं असतां अपुष्टार्थत्व नामक दोष उत्पन्न होतो. तेव्हां विशेषण साभिप्राय असणें हा दोषाचा अभाव मात्र आहे; तेथें कांहीं अलंकार संभवत नाहीं; अशी शंका येईल. तथापि साभिप्राय विशेषणें विशेष चमत्कार उत्पन्न करणारीं असतात; यास्तव त्यांची अलंकारांत गणना केली आहे. विशेषणें अनेकच पाहिजेत असेंही नाहीं. प्रस्तुत अलंकारांत व्यंग्यार्थ वाच्यार्थाचा परिकर (अंगभूत) मानतात म्हणून त्याला परिकर असें नांव दिलें आहे.

आक्षेप.

प्रथम केलेल्या विधानाचा निष्फलपणा मनांत आणून त्याचा निषेध केला असतो तेथें आक्षेप अलंकार होतो.

वसंततिलक.

माझा भुज स्फुरतसे परि आश्रमाचे,
 हें स्थान शांत फळ कोठुनि येथ याचें !
 किंवा असेल भवितव्याचें जें जयाचें,
 सर्वत्रही घडतसेचि सुचिन्ह त्याचें ?

राजवाडेकृत-शाङ्कतल-अंक १

ही दुष्यंताची कण्वाश्रमांत शिरतांना उक्ति आहे. प्रथमार्धातील विधानाचें वैफल्य राजाच्या मनांत येऊन त्यानें उत्तरार्धातील विधानानें तें विचारपूर्वक खोडून टाकलें आहे.

पृथ्वी.

तसाच उरलों कसा पतित मीं नसें काय ? कीं
 कृपाचि सरली ? असें हि न घडे जगन्नायकीं;
 नसेन दिसलों कसा ? नयन सर्वसाक्षी रवी,
 विषाद धरिला म्हणों, न सुरभी विष, क्षीर वी ?

केकावली.

यांत ईश्वराच्या कृपालुत्वादिकांविषयीं आक्षेप घेऊन त्यांचें निराकरण केलें आहे.

गीति.

इतुक्या वृद्धपर्णी कां निजशीं निःशंक ? पातला काळ !
 अथवा सुखें निजावें जननी भागीरथी उभी जवळ ! ?

म. भा. वि.

या आर्यंत प्रथमार्धातील विधान द्वितीयार्धातील विधानानें विचारपूर्वक खोडून टाकलें आहे.

ज्या वस्तूविषयीं बोलणें इष्ट असतें तिचा निषेध केल्या सारखें दाखवून अन्य गोष्टींचें कथन केलें असतांही हाच अलंकार होतो.

गीति.

ज्योत्स्ना मौक्तिकमाला चंदनरस चंद्रकांतनिष्यन्द,
 कदली कर्पूर तशीं मृणालवल्लयें नवे कमलकंद ?

सखया ! तव विरहानें तिज हें शीतल पदार्थ तापविती,
अथवा कथा कशाला ही सांगूं ! मौन हेंच योग्य अति २

स्वकृत.

यांत नायिकेचा विरहसंतापाविषयीं बोलणें इष्ट आहे. पण त्याचा निषेध केल्यासारखें दाखविलें आहे.

वरील सर्व उदाहरणांत उक्तार्थाचा निषेध दाखविला आहे. कोठें कोठें वक्ष्यमाण अर्थाचा निषेध दाखविल्यासारखें केलें असतें. जसें:-

गीति.

रे निष्करुणा मित्रा ! तुजला वृत्तांत सांगतो ल्याचा,
अथवा नको, मरो तो ! भोगुनि परिणाम निज कुकर्माचा. १

स्वकृत.

यांत कोणी एकाला आपल्या मित्राजवळ दुसऱ्या एका मित्राची अत्यंत अनुकंपनीय स्थिति निवेदन करावयाची आहे. तथापि तिचा निषेध केल्यासारखें दाखविलें आहे.

अर्थान्तरावर पर्यवसित होणाऱ्या निषेधाच्या आभासालाही कोणी कोणी आक्षेप म्हणतात.

गोत्यर्थ.

‘दूती न मी परि तिचा प्रलयानलसाच साच तनुताप.’

अ वि.

हें एका दूतीचें भाषण आहे. त्यांत ‘दूती न मी,’ असा निषेध आहे, तो केवळ भासमान असून ‘मी दूती म्हणून हें सांगत नाहीं’ इ० अर्थान्तरावर पर्यवसित झाला आहे.

विधि व्यक्त असून निषेध गुप्त असतो तेथेंही आक्षेप व समजतात.

गीति.

प्राणप्रिया ! गमन तव चिरकाळ शके न ताप यायाला,
जरि जाशिल तरि जावें शंकाहि नको मनांत यायाला १

स्वकृत.

या पद्यांत ' चिरकाळ शके न ताप घायाळा, ' अशा रीतीनें आपलें मरण सुचवून गमनाचा निषेध गुप्तपणें सांगितला आहे. उत्तरार्धांत विधि व्यक्त आहे.

व्याजोक्ति.

एकाद्या वस्तूचें स्वरूप व्यक्त असून कोणत्या तरी निमित्तानें त्याचें गोपन केलें असतां व्याजोक्ति अलंकार होतो.

वसंततिलक.

मार्गी विलोकुनि हरीप्रति सत्यभामा, आर्लीसमक्षहि धरी अनुरागसीमा;
रोमांचकंप जंव सूचविती तयांतें, तें ते प्रणाम करुनी लपवीच त्यांतें ?

येथें श्रीकृष्णाळा पाहून सत्यभामेच्या अंगावर प्रेमानें रोमांच व कंप उत्पन्न झाले आहेत हें स्पष्ट आहे. पण प्रणामरूप निमित्तानें, ते प्रेम-मूलक नसून भक्तिमूलक आहेत, असें तिनें भासविलें आहे; असें येथें वर्णन आहे.

आणखी उदाहरणः—

साकी.

कथाप्रसंगें गोपसमार्जी कर्णावरती आली
कृष्णकथा; तें पुलक थरारे धर्मत्रिंदुयुत गालीं ?
अशी कुलवधू आश्चर्यानें कालियमर्दन वानी
फार भयंकर गरलज्वाला निघति यदास्यांतूनी २

म. भा. वि.

अपन्हृति अलंकारांत प्रस्तुत व अप्रस्तुत यांतील साम्य विवक्षित असतें. प्रस्तुत अलंकारांत साम्य विवक्षित असलें तरी ज्यांमध्ये साम्य त्या वस्तु प्रस्तुतच असतात. वरील उदाहरणांत अनुराग आणि प्रणाम, व अनुराग व आश्चर्य हीं अनुक्रमें प्रस्तुत आहेत. अपन्हृतीमध्ये उप-मेयाचा निषेध करून उपमानाची सिद्धि केलेली असते. प्रस्तुत अलंका-रांत निषेध कशाचाच नसतो. अन्यनिमित्तामुळे वस्तुस्वरूप आच्छा-दिलें असतें इतकेंच. ' छेकापन्हृतींत भाषणाच्या फिरवाफिरवीनें सत्य

अर्थाचें आच्छादन केले असतें; व्याजोक्तींत अन्यकारण सांगून त्याचें आच्छादन केले असतें.' अ. वि.

समाधि

आरंभिलेल्या कार्याला अन्य कारणामुळे सौकर्य उत्पन्न झालें असें वर्णिलें असतां **समाधि** अलंकार होतो.

गीति.

दूर कराया सखिचा मान तिच्या पदिं विलीन होणार,
तों घनगर्जित झालें मजवरति करावयास उपकार ?

यांत, ' पदिं लीन होणें, ' हें, मान दूर करण्याचें, पहिलें कारण आहे. त्याला 'घनगर्जित' या अन्य कारणाची सहज जोड मिळाल्यामुळे सखाची समजूत घालण्याचें काम अधिक सोपें झालें आहे असें वर्णन आहे. मेघदर्शन व मेघगर्जित ही विरहिजनाला प्रियसंगमाविषयीं उत्कंठित करितात अशा कवींची समजूत आहे. तिला अनुलक्षून येथें वर्णन आहे.

गीति.

अवलोकितांचि आधीं भुलला लावण्यकल्पलतिकेला,
त्यांत तिणें उचितादर सस्मितमधुरोदितेंहि अति केला ?

मोरोपंत-आदिपर्व.

शकुन्तलेचं लावण्य हें मोह उत्पन्न करण्याला पहिलें कारण आहे. त्याला शकुन्तलेनं केलेला आदर हें अन्यकारण जोडीला मिळालें आहे, त्यामुळे राजाचा शकुन्तलेविषयीं अनायासें अधिक अनुकूल ग्रह झाला आहे असें येथें वर्णन आहे.

प्रत्यनीक.

बलवान् शत्रूचा सृड घेण्याचें सामर्थ्य नसल्यामुळे त्याचा प्रतिपक्षां शत्रूकडील कोणाचा तरी सृड घेतो असें वर्णन असले म्हणजे **प्रत्यनीक** अलंकार होतो.

गीति.

जे आपणांस जिंकिति त्या नयनांचेच मित्र हे कर्ण
हे आणुनि मनिं त्यांच्या शिरिं त्रैसति पंकजे असितवर्ण ! ?

स्वकृत.

सुंदर नयन नीलकमलांचा गर्व हरण करतात; आणि सुंदर नयन हे कर्णापर्यंत जाऊन भिडलेले असतात. यास्तव कर्णाचा व नयनांचा मित्र-भाव स्थापित झाला. निळ्या कमळांचे जेव्हां नयनांपुढे कांहीं चालेना तेव्हां त्यांनीं त्यांचे मित्र जे कर्ण त्यांवर स्वारी केली ! असें या श्लोकांत वर्णन आहे. नीलकमले हीं कर्णभूषणे असतात. या वस्तुस्थितीवर ही चमत्कारिक कल्पना बसविली जाहे.

स्वागता

छेदि जो स्वाशिर त्या यदुराया, राहु शक्त नव्हताचि वधाया;
तन्मुखच्छवि विधूमार्धि राहे, त्यास राहु म्हणुनी छळिताहे ! ?

स्वकृत.

राहूचें शिर कृष्णानें छेदिलें. कृष्णाचा सूड राहूच्यानें घेववळ नाहीं. तेव्हां कृष्णाच्या मुखाची कांति ज्यामध्ये त्या चंद्राच्या राशीस तो लागला ! असा या श्लोकाचा अर्थ आहे. पहिल्या उदाहरणांत नेत्रांचा व प्रस्तुत उदाहरणांत श्रीकृष्णाचा, उत्कर्ष द्योतित केला आहे.

आणखी उदाहरणे:—

वसंततिलक.

रे रे मना ! बघ मनोभवशासनाचें,
मीं वंदितों सतत अंधिसरोज साचें;
कां लोटिशी मज भवार्णविं हाय हाय !
तेणें तुझा तनयशोक निवेल काय !

महाराष्ट्रभामिनीविलास.

तद्गुण.

एकादी वस्तु आपला गुण टाकून जवळ असणाऱ्या विशेष उज्वळ अशा दुसऱ्या वस्तूच्या गुणाचा स्वीकार करते असें वर्णन असल्यास तेथें तद्गुण अलंकार होतो.

गीत्यर्थ.

‘ अघरच्छविनें तुक्षिया नासामौक्तिक गमेचि माणिकसें. ’

येथें नासामौक्तिक ही वस्तु प्रस्तुत आहे. तिचा वर्ण स्वभावतः शुभ्र आहे. तिच्या जवळ असणारी विशेष उज्वळ अप्रस्तुत वस्तु अधर होय. याची छवि (कांति) अत्यंत रक्त आहे. अधरच्छवीचा आणि नासामौक्तिकांचा संयोग होऊन मौक्तिकांनीं आपला श्वेतपणा सोडून अधराचा रक्तिमा स्वीकारला असें या आर्याधीत वर्णन आहे.

आणखी उदाहरणें:—

भुजंगप्रयात.

तुझ्या वीरशत्रुस्त्रिया पल्लवातें
शिवोनी न घेतात नेसावयातें;
पडेनी नखाची रुची त्यावरी ते,
तया भासती पांडुपत्रापरी ते ! १

अ. द.

साकी.

‘ धवलपणा दंतांचा लोपे अरुणाधरसंयोग. ’

म. भा वि.

तद्गुण म्हणजे अप्रस्तुताचा गुण. अप्रस्तुत या शब्दाबद्दल व्याख्येंत ‘ दुसरा ’ हा शब्द योजला आहे; आणि प्रस्तुताबद्दल ‘ एक ’ हा शब्द लिहिला आहे. अतद्गुण अलंकाराच्या व्याख्येंतही अशीच शब्दयोजना केली आहे. मालित अलंकारांत एक वस्तु दुसरीला आच्छादून टाकते किंवा तिच्यावर आपला पगडा बसविते असें वर्णन असतें. तद्गुणामध्यें एक वस्तु आपला गुण टाकून दुसऱ्याचा गुण घेते असें वर्णिलें असतें. यांत वस्तु अगदीं स्पष्टपणें भिन्न असतात. सामान्य अलंकारांत वस्तु स्वगुण सोडीत नाहींत तथापि त्या परस्परांहून भिन्न दिसत नाहींत, असें वर्णन असतें.

स्वभावोक्ति.

वस्तूच्या स्वभावासिद्ध क्रिया, रूप इत्यादिकांचें हृद्बेहृद्ब वर्णन असतां तेथें स्वभावोक्ति अलंकार होतो.

शार्दूलविक्रीडित.

चारा सोडुनि शोप घेत बसती छायेत हीं गोकुलें,
तृष्णेनें बहु पीडिले मृग पिती हे तापेललीं जलें;
संतापास भिऊनि कोणि नगरीं मार्गीं न दे पावलें,
तता भूमिस यान सोडुनि गमे कोठें उभें राहिलें ?

मृच्छकटिक.

यांत मध्यान्हाचें वर्णन असून त्यांत गाई, हरिण व माणसें यांचे
व्यापार हुब्रेहुव वर्णिले आहेत.

शार्दूलविक्रीडित.

धाराजर्जर दर्दुर प्रसरती पंकीं उडया घालिती,
झाले मोर विमुक्तकंठ फुललीं झाडें पहा डोलतीं;
साधूला खळमंडळी तशिच ही चंद्रास मेघावली,
झांकी ती कुलटेसमान चपला राहे न एके स्थलीं ?

वसंततिलक.

हा मेघ आर्द्रमहिपोदरतुल्य काळा
शंखाकृती धरि करांत बलाकमाळा;
विद्युत्प्रभावसन पति कसोनि हातें,
वाटे दुजा हरिच आक्रमितो नभातें ! ?

ओंवी.

भेधोदरांतून जलाचिया धारा, भूमीवरी पडती झरारा,
जैशा शुद्धरजताच्या तारा, विद्युत्प्रकाशें झळकती ?
होतां विद्युल्लतेचें स्फुरण, दिसती न दिसती क्षणक्षण;
जाणों अंबरपटाच्या दशा जीर्ण, झडोनि खालीं पडताती ! ?

शार्दूलविक्रीडित.

कांहीं हंसमयूरकोकवकसे वेगें उडों पाहती,
कांहीं कासव मीन चक्र सुसरी पाण्यामध्ये पोहती;
कांहीं पर्वतवृक्षतुंगशिखरप्रासादसे दिसती,
वातें हालवितां नर्भी घन असे नानाकृती शोभती. ?

हें वर्षाकालाचें किती हुवेहुव चित्र आहे !

शार्दूलविक्रीडित.

चाले श्वास समान दीर्घ दिसती या पापण्या निश्चला,
आहे दृष्टि निर्मलता नच दिसे अभ्यंतरीं चंचला;
अस्ताव्यस्त शरीरही पसरलें बाहेर शय्येहुनी,
आली झोंप खरीच यास गमतें हीं लक्षणें पाहुनी ?

मृच्छकटिक.

हें शर्विलकनांवाचा चोर मैत्रेयाच्या झोंपेचें वर्णन करीत आहे.
अथवा कण्वाच्या आश्रमाचें शाकुन्तलनाटकांतलें वर्णन पहा:—

शार्दूलविक्रीडित.

कोठ्यांतूनि गळोनि धान्य तरुचीं प्रच्छन्न झालीं तळें,
झाले चिकण फोडितां दगड हे हीं इंगुदीचीं फळें;
भीती सोडुनि पाहुनी मृग अम्हां शब्दास न त्रासती,
जातां घेउनि वल्कलें गळति त्या धारा पथीं दीसती ?
पाटांतील जळें ब्रहूत चपळें धूर्तीं तरुंचीं मुळें,
झालीं पिंगट वृक्षपल्लवफळें होमाज्यधूम्रामुळें;
स्कंधीं वाळति वल्कलें तरुतळीं केलीं स्थलें निर्मलें,
दूर्वादभर्तृणांकुरांत चरती हीं पाडसें सोज्वलें ?

अथवा त्याच नाटकांत आपल्यापुढें पळणाऱ्या हरिणाचें दुष्यंत वर्णन
करीत आहे तें पहा:—

स्रग्धरा.

हा वारंवार मागें बघुनि उडतसे स्पंदनीं देत दृष्टी,
बाणाच्या भीतिनें हा अटपुनि धरितो आपुली देहयष्टि;
आयासें हा मुखातें पसरुनि कवला टाकितो जागजागीं,
जातो आकाशमार्गीं उडुनि बहु पहा थोडका भूमिभार्गी ?

सीतेचें बालपणचें ' चिमणें तोंड ' आठवून जनक राजा
उत्तररामचरित्रांत सकरुणोद्गार काढीत आहे ते पहा:—

दिंडी.

बाइ माझे लाडके सिताबाई !
 बाळपणचें कौतूक वटूं काई !
 बाळपणीं पाहतां तुजें मूख,
 होय मजला तें काय वटूं सूख ?
 विनाकारण रोदन हास्य यावें,
 तिहीं वदनातें फार शोभवावें,
 थोडथोड्या कोंवळ्या दंतपंक्ति,
 जयामाजी उगवल्या शुभ्रकांति ! २
 जया पासुनि बोवडे बोल गोड
 निघुनि माझे पुरविती तिहीं कोड !

चक्रव्यूहामध्ये अभिमन्युबाळ शिरला त्या वेळेस कौरवपांडवीय
 सेना एकदम भिडल्या आणि एकच गर्दी उडाली त्या प्रसंगाचें चित्र पंत
 एकाच पद्यांत रेखाटतात:—

गीति.

रथ थडकले, भडकले हय, शस्त्रजवन्हि धडकले वरते,
 अन्योन्य द्वयंगुलही राहों देती न धड कलेवर ते ! १
 यशोदेचा दधिमंथनप्रसंग पुढील पद्यांत वामनपंडितांनीं वर्णिला
 आहे.

द्रुतविलंबित.

पृथु नितंत्र नितंत्रिनिचा वरी, काटितटीं काटिसूत्राचे सांवरी,
 कनककंकणवृंदहि वाजती, मुखि सुखश्रमत्रिंदु विराजती १
 श्रवणिंचे श्रवणीं नग हालती, गळति गुंफिलिया शिरिं मालती,
 घुसळितां कुचकुंभाहि कांपती, अमृत ज्यांतिल घे कमळापती २
 फिरविते रवि ते दधिभीतरी, मिरविते रवितेज नगांवरी,
 स्वकारिं ते करि चंचळताऽऽननीं, उपरमे परमेश्वरगायनीं ३
 कृष्ण यमुनेच्या डोहांत उडी टाकीत आहे त्याचें वर्णन पंडित करतात:—

द्रुतविलंबित.

हरि चढोनि तयाच तरूवरी, स्वरशना वसनासह सांवरी,
कसुनि कास कसी कनकांबरे, दृढ करी कटिसूत्र कटीं बरे १

उपजाति.

प्रचंड डावा भुजदंड भारी, सव्ये करे वाजवि कैटभारी,
गर्जोनि वृक्षाच वरी तटाकीं उडी विषाच्या सलिलांत टाकी २
यापुढे कालियमर्दनाचा प्रसंग पहाः—

स्वागता.

नाच नाचत असोनि नटाचा, हाणितो सरसिजानन टांचा,
हानि यास्तव भुजंगवळाची, दृष्टि त्यावरि पडे अबळांची १

द्रुतविलंबित.

पतिभये अतिविह्वळ झालियां, शरण कृष्णपदाप्रति आलिया,
स्मृति नुरे कवरांबरभूषणीं, मन समर्पियलें व्रजभूषणीं १
स्तन मुखीं धरुनी पिति लेंकरें, हरिस दाविति तें युवती करे,
हृदयिं भाविति कीं “व्रजपाळकें, न वधिजे फाणि देखुनि बाळकें” २
पसरिती युवती वसनांचळां, करतळीं अबळा अतिचंचळा,
हरिस काकुळती करिती जळीं, किति अशा, किति एक कृतांजळीं ३

हंसाला धरणाच्या नलाचें व नलानें धरलेल्या हंसाचें रघुनाथपंडित
वर्णन करितातः—

वसंततिलक.

त्यांतील एक कलहंस तटीं निजेला,
जो भागला जळविहार विशेष केला;
पोटींच एक पद लांबविला दुजा तो,
पक्षी तनू लपवि भूप तया पहातो १
टाकी उपानह पदे अतिमंद ठेवी,
केली विजार वरि डौरहि मौन सेवी;
सारी करीं वलय उंच अशा उपार्यां,
भूषे हळूच धरिला कलहंस पार्यां २

मालिनी.

कलकल कलहंसें फार केला सुटायो,
 फडफड निजपक्षां दाविलें कीं उडायो;
 नृपातिस मणिबंधीं टोंचिता होय चंचू,
 धरि सुदृढ जया त्या काय सोडील पंचू ३

वक्रोक्ति.

श्लेषानें किंवा ध्वनिविकारानें अर्थान्तराची कल्पना केली असतां तेथें वक्रोक्ति अलंकार होतो.

शब्दश्लेषमूलक वक्रोक्ति मागे शब्दालंकारप्रकरणीं सांगितली आहे. येथें अर्थश्लेषमूलक व ध्वनिविकारमूलक वक्रोक्तीचाच विचार कर्तव्य आहे.

सगंधरा.

मिक्षार्थी तो कुठें गे सुतनु ? बलिमुखीं. नृत्य कोठं अपर्णे?
 वाटे वृंदावनान्तीं. मृगतनय कुठें? सूकरा मी न जाणें.
 बाले! तूं पाहिलास स्थविर वृषपती? गोप जाणे तयाला.
 लीलासंलाप रक्षो जलनिधिहिमवत्कन्यकांचा अभ्हांला! १

हा लक्ष्मी व पार्वती यांचा प्रश्नोत्तररूप संवाद आहे. यांत अर्थश्लेष आहे व तो स्पष्ट आहे.

ध्वनिविकारमूलक वक्रोक्तीचें उदाहरण:—

गीति.

‘कोप तुझा अनुचित हा विचार केल्याविना सुगुणसरिते!’

‘नाहींच उचित!’ बोलुनि ताडन कुसुमस्रजें तया करि ते १

अ. दर्श.

येथें ‘नाहींच उचित!’ हें शब्द नायिकेनें अशा रीतीनें उच्चारले आहेत कीं तिच्या ध्वनिविकारावरून त्या शब्दांचा अन्य म्हणजे ‘योग्यच आहे!’ असा अर्थ होतो.

गीति.

या दृढ मदभिप्रायापासुनि वासूं शके न शक्न मला,
मर्त्याची काय कथा! प्राकृतसा कर्ण काय हा गमला ?

मोरोपंत-कर्णपर्व.

‘ प्राकृतसा कर्ण काय हा गमला ’ हे शब्द ध्वनिकारानें उच्चारल्या-
मुळें ‘ कर्ण हा प्राकृत (सामान्य) नव्हे,’ अशा अन्य अर्थाची प्रतिति होते.

भाग दुसरा.

अत्युक्ति.

शौर्य, औदार्य, इत्यादि गुणांचें अद्भुत किंवा अवास्तव वर्णन केलें
तर तेथें अत्युक्ति अलंकार होतो.

गीति.

राया ! सातहि सागर शुष्क तुझ्या विक्रमानलें असती,
त्वद्रिपुवानतोलाचनजलपूर्णी पूर्ण ते पुन्हां दिसती. ! ?

अ. वि.

मागें उदात्त अलंकारांत ‘ वस्तु ’ शब्द वापरला आहे. तेथें ‘ वस्तु ’
शब्दानें औदार्यादि गुणांचेंही ग्रहण होतें असें मानलें तर उदात्तालं-
कारांतच या अलंकाराचा अंतर्भाव होतो.

असम.

उपमाच नाही असें वर्णिलें असतें तेथें असम अलंकार होतो. जसें:-

शिखरिणी.

‘ तुला नाही कोठें मनुजभुवर्नी योग्य तिजशीं. ’

प. र.

गीति.

‘ गुणवदपत्यवियोगेऋशासि जगत्त्रयीं नसेचि तुला. ’ !

मोरोपंत-मंत्ररामायण.

‘ परि सादृश्य तुझें वा आम्ना ! मधुपा न लाभलें भुवर्नी. ’

म. भा. वि.

प्रस्तुत अलंकार अनन्वयध्वनि आहे. तथापि ' उपमाच नाही, ' असें म्हणणें हा उपमेयाचा अनन्यसाधारण उत्कर्ष व्यक्त करणारा वाक्यार्थरचनेचा विशेष प्रकार आहे अशा समजुतीनें रसगंगाधरकारांनीं वेगळा अलंकार मानला आहे.

व्याजनिंदा.

एकाच्या निंदेनें दुसऱ्याची निंदा होते तेथें व्याजनिंदा अलंकार होतो.

गीति.

सर्व श्रुतिशास्त्रांतें पढलों परि मी पहा महामुग्ध,
तक्रासि दोष कैचा ? शुभ्रपणें म्यांचि मानिलें दुग्ध ! १

मोरो. बृहद्दशम.

दिंडी.

अगा काका तूं शब्द करित राहीं,
नसे त्याचा तुजकडे बोल काहीं;
आम्रवृक्षी त्या सरळ कौकिलार्शी
तुझी संगति घडवि जो दोष त्याशी १

स्वकृत.

पहिल्या पद्यांत ' मी ' (कोणी विद्वान्) व दुसऱ्या पद्यांत ' विधि ' यांच्या निंदेनें अनुक्रमें ' विधि ' व ' काक ' यांची निंदा व्यक्त झाली.

आणखी उदाहरणः—

' मीच मूर्ख म्हणून हें काम तुला सांगितलें ! '

साहित्यशास्त्र.

व्याजस्तुति हा अलंकार मार्गे सांगितला. व्याजस्तुति या पदांतील ' स्तुति ' या शब्दाचा अर्थ ' बोधन ' असा केला तर प्रस्तुत अलंकाराचा व्याजस्तुति या पूर्वोक्त अलंकारांतच समावेश होतो असें उद्योत-मत आहे.

परिकरांकुर.

विशेष्य साभिप्राय असलें म्हणजे परिकरांकुर अलंकार होतो.

गीति.

यमदूतशतक्रूर स्वमुखें अक्रूर म्हणवितो मेला !

आला गांव वधाया परि बाई ! हा न लेश कोमेला ! १

मोरोपंत-कंसवध.

यांत अक्रूर हें विशेष्य साभिप्राय आहे हें स्पष्ट आहे. आणखी उदाहरणें:—

गीत्यर्थ.

‘ चान्ही पुरुषार्थींचा दाता मज देव अजि चतुर्भुज हो. ’

अ. वि.

वसंततिलक.

वर्णावया पट्ट फणीश तुझ्या गुणांशी,

तो हैहयाधिप शिकेल लिहावयासी;

पाहावया बळ तयाचि सहस्त्रनेत्रा,

कोठें तुझे सुगुण माहि कुठें पवित्रा ! १

गीत्यर्थ

‘ जिष्णुपुढें असुरजनीं कोणी बैरा टिके सरी करितां. ’

गोत्यर्थ.

‘ थोरपण अनंताचें अनंत वर्णील काय कविहारी ? ’

पंत.

या पद्यांत ‘ चतुर्भुज, ’ ‘ फणीश, ’ ‘ हैहयाधिप, ’ ‘ सहस्त्रनेत्र, ’ ‘ जिष्णु ’ आणि ‘ अनंत ’ या विशेष्यांची योजना सहेतुक आहे. हा अलंकार परिकरकोटींत येतो असें उद्योतमत आहे.

आवृत्तिदीपक.

दीपक असें जें पद, अर्थ किंवा पदार्थ त्याची आवृत्ति आल्यास तेथें आवृत्तिदीपक अलंकार होतो.

पद, अर्थ, व पदार्थ यांची अनुक्रमें उदाहरणें:—

गीत्यर्थ

‘ वर्षतसे घनमाला, वर्ष तसें रात्रिमान युवचिर्ती. ’

गीति

‘विकसति कदंबकुसुमें कुटजांकुरही प्रफुल्ल होति रसें,’

‘माजति सुतृप्त चातक माजति मेघामुळें मयूर तसे’ १

पहिल्या अर्थात ‘वर्षतसे’ या पदाची, दुसऱ्या अर्थात ‘विकास पावणे’ या अर्थाची आणि तिसऱ्या अर्थात ‘माजति’ या पदार्थाची आवृत्ति आली आहे.

सामान्यधर्म अनेकवार उक्त असल्यामुळें हा वस्तुतः दीपकच नव्हे, यास्तव मम्मटानुयायी या अलंकाराला वाचकलुप्तोपमा मानतात, असा उद्योताभिप्राय आहे.

परिणाम.

उपमान स्वतां कार्याच्या उपयोगी पडण्याचा संभव नसल्यामुळें उपमेयाशीं त्याचें ऐक्य अपेक्षित असतें तेंथें परिणाम अलंकार होतो.

गीत्यर्थ.

‘ मदिरेक्षणा प्रफुल्लें दृक्कमलें पाहते अविश्राम. ’

येथें कमल हें उपमान पाहण्याची क्रिया करण्याला स्वतां असमर्थ आहे; म्हणून उपमेय जें दृक् [दृष्टि] त्याशीं तें एकरूप झालें आहे. कमल स्वतां पाहण्याला समर्थ नसल्यामुळें तें नेत्ररूपानें पाहते असा फलितार्थ झाला. रूपकामध्ये उपमानाला अशा प्रकारची अंगभूतता नसते.

उल्लेख.

एकच वस्तु अनेकांनीं अनेक प्रकारांनीं मानली असें वर्णन असल्यास तेंथें उल्लेख अलंकार होतो.

शार्दूलविक्रीडित

सतिला स्मरसा, धनूसि हरसा, राजां दिसे वीरसा,

मूढांला नरसा, जना नृवरसा, भक्तांसि माहेरसा;

देवां ईश्वरसा, रिपूंस गरसा, ज्ञात्यांस चित्सारसा,

ऐसा सर्वरसांसि हेतु परिसा जो सूर्य हृत्सारसा १

आनंदतनय.

शिवधनुष्याचा भंग करणारा रामचंद्र अनेकांना अनेक प्रकारांनीं दिसला असें या पद्यांत वर्णिलें आहे. आणखी उदाहरणें:—

गीति.

तो भूप सुरूपपणें काम ह्यर्णुनि कामिनीजन विलोकी,
याचकजन कल्पतरू अरि म्हणती काल साच हा लोकीं १
वृद्धांनीं गजतारक कमलापति म्हणुनि तरुण नारींनीं;
हरि कौतुकें निरखिला होता जैसा तसा कुमारींनीं २

अ. वि.

शार्दूलविक्रीडित.

मह्यां वज्र गमे, नरां नृप गमे, काम स्वयें स्त्रीजना,
गोपां आत, खलां नृप प्रभु, शिशू मातापित्यांच्या मना;
कंसा मृत्यु, अशक्त पामरजना, संतास तत्त्वामृत,
श्रीशेषासन यादवां हरि दिसे रंगांत रामान्वित. १

वामन.

एकानें एकावर अनेकरूपांनीं कल्पना केली असतांही हाच
अलंकार मानतात.

गीति.

संभाषणीं गुरुचि हा, सुयशीं अर्जुन, शरासनीं भीष्म,
भासे प्रताप तपनीं प्रतिपक्षिजनाप्रति प्रतिग्रीष्म १

अ. वि.

येथें कवीनें एका राजाचें अनेक रूपांनीं वर्णन केलें आहे. प्रस्तुतांचें
अन्यत्वानें वर्णन केलें म्हणजे तेथेही अतिशयोक्ति होते असें मागें
अतिशयोक्तिप्रकरणीं सांगितलें.

प्रस्तुतांचें अन्यत्वानें वर्णन याचा अर्थ प्रस्तुतांचें व अप्रस्तुतांचें ऐक्य
असा केला तर उल्लेख त्या अतिशयोक्तांमध्येच मोडेल असें उद्योत-
मत आहे.

अनुगुण.

सिद्ध गुणाचा दुसऱ्याच्या सान्निध्यामुळें उत्कर्ष वर्णिला असतो तेथें
अनुगुण अलंकार होतो.

शिखरिणी.

‘कटाक्षान्नी शोभा अधिकचि दिसे नीलकमला.’

यांत कमलाचा निळेपणा सिद्धच आहे. तथापि कटाक्षांमुळे त्यांना अधिक निळेपणा आला आहे असें येथें वर्णन आहे.

आणखी उदाहरणे:—

वसंततिलक.

आधींच मर्कट, तशांतहि मद्य प्याला,
झाला तशांत जरि वृश्चिकदंश त्याला;
झाली तयास तदनंतर भूतवाधा,
चेष्टा वदूं मग किती कपिच्या अगाधा ! १

म. क. पु.

याच! तद्गुणामध्ये अंतर्भाव करावा असें उद्योतमत आहे.

प्रस्तुतांकुर.

प्रस्तुत अर्थाच्या वर्णनानें इष्ट अशा अन्य प्रस्तुत अर्थाचें प्रकाशन होतें तेथें प्रस्तुतांकुर अलंकार होतो.

गीत्यर्थ.

‘भ्रमरा! मालति असतां कंटकयुत केतकी तुज कशास ?’

येथें ‘वाच्यार्थ’ प्रस्तुत आहे. त्याच्यावरून ‘अनर्थोत्पादक परवनिता-भिलाप कशाला?’ हा प्रस्तुत अर्थही प्रकाशमान झाला. ध्वनित होणारा अर्थ अप्रस्तुत होय असेंही कोणी म्हणतात. येथें अन्योक्ति आणि समासोक्तिही संभवतात.

असंभव.

घडलेल्या गोष्टीची अशक्यता वर्णिली असतां तेथें असंभव हा अलंकार होतो.

गीत्यर्थ.

‘कोणास हें विदित कीं उचलिल नग बालगोपसंभव हा !’

शिखरिणी.

असे हें तोयाचें निलय जागें रत्नामृतनिधि,
तृषार्तां आम्हीं हा म्हणुनि वरिला कीं जलनिधि;

असें कोणा ठावें निजकरपुटामाजि धरुनी
क्षणे दीना मीनां सहिताहि तया प्राशिल मुनी ! १

तरू लात्री बागेमधिं चतुर माळी निजकरीं,
तयामध्यें कोठें तरि बकुल तो स्थापित करी;
असें कोणा ठावें बसुनि तरू कोणान्तरिं असा,
भरोनी टाकील प्रचुरनिजगंधें दशादिशा १

म. भा. वि.

लक्षणसमन्वय स्पष्ट आहे. याची गणना कोणी विरोधालंकारांत करतात.

विचित्र.

फलाच्या इच्छेच्या विरुद्ध प्रयत्न झाला असें वर्णन असलें तर तेथें विचित्र अलंकार होतो. उदाहरणे:—

गीत्यर्थ.

‘ संत नमति संतत कीं मिळवाया उन्नती जनांत खरी.’
अ. वि.

गीति.

खलमुख मलिन कराया विमल करी तत्र सुकीर्तिसकल मही
मित्राल्हाद कराया मित्रांशीं द्रोह करि पराक्रमही १

अ. वि.

या उदाहरणांत ‘उन्नति,’ ‘नमति,’ आणि ‘मित्र,’ हे शब्द क्लिष्ट आहेत. फलेच्छेविरुद्ध प्रयत्न स्पष्ट आहे.

मंदाक्रांता.

‘ मुक्तीसाठीं मनुज करिती कर्मपाश प्रयत्नें ! ’

म. भा. वि.

याचा विषमालंकारांत अंतर्भाव होतो असें उद्योतमत आहे.

अल्प.

अल्प आधेयावरून आधाराचें लघुत्व वाणिलें असतां अल्प हा अलंकार होतो. जसें:—

गीत्यर्थ.

‘मणिमुद्रिका तुझ्या करिं वाटे जपमाळ आज विरीहणि ती.’

येथें मुद्रिका हें आधेय वस्तुतः करांगुलींत राहणारें असल्यामुळें अल्प आहे. ती मुद्रिका आधारभूत कराला जपमाळेसारखी दिसते असें वर्णिल्यामुळें कराचें (आधाराचें) अतिलघुत्व द्योतित झालें. या अलंकाराची गणना अधिकालंकारांत होते असें उद्योतमत आहे.

विकल्प.

दोन विरुद्ध गोष्टी समानबल असल्यामुळें त्यांची वैकल्पिक प्राप्ति वर्णिली असते तेथें विकल्प अलंकार होतो.

गीत्यर्थ.

‘निजमस्तकांस आतां भूपति नमवोत कीं स्वचापांस.’

येथें ‘मस्तक नमविणें, व ‘चाप नमविणें,’ या परस्परविरुद्ध गोष्टी एका काळीं प्राप्त झाल्या असून दोन्ही एकदम करण्यास अशक्य आहेत; यास्तव त्यांच्या संबंधानें विकल्पाची प्राप्ति आली. आणखी उदाहरणः—

गीति.

पडते वारि निरंतर नाचति अति मुदित हे मयूर तसे,
अजि कांत कीं कृतान्तचि माझा दुःखान्त करिल वाटतसे ?

अ. दर्श.

वैचित्र्याभावामुळें हा अलंकार नव्हे असें उद्योतमत आहे. कोणी याची ससंदेहांत गणना करितात.

काव्यार्थापत्ति.

असें आहे तर मग असें होईल हें सांगणें कशाला ? अशा रीतीनें वर्णन असतें तेथें काव्यार्थापत्ति अलंकार जाणावा.

साकी.

सुखिताचेंही व्याकुळ होतें मन पाहुनि भेवास,
काय नवल मग दुःख झालिया तेणें विरहिजनास ? ?

प. र.

लक्षणसमन्वय स्पष्ट आहे. आणखी उदाहरणेंः—

गीति.

तव सेवक मर्यादाविलंघनीं मात्र आन हे सकती,
 प्लवग तवांघ्रिप्लवगत तरले भवसिंधु हा समुद्र किती ? १
 या दृढ मदभिप्रायापासुनि वारूं शके न शक्र मला,
 मर्याची काय कथा प्राकृतसा काय की हा गमला ! १

पंत.

गीत्यर्थ.

‘कमलांची काय कथा तो इन्दुहि जिंकिसी सखे स्वमुखें.’

अ. वि.

‘तो बापास वाप म्हणत नाही, मग चुलत्यास काका कोठून म्हणणार?’
 ‘वरमाय शीतळ मग वन्हाडणीस काय बोल?’

सा. शा.

विकस्वर.

विशेष अर्थाच्या प्रतिपादनार्थ सामान्य अर्थ सांगून तो सामान्य अर्थ
 विशद व्हावा म्हणून पुन्हां विशेष अर्थाचा उपन्यास केला असतो तेथें
 विकस्वर अलंकार होतो.

दिंडी.

विविध रत्नांचा प्रभव जो तयाचें,
 शीत लोपवि सोंदर्य काधिं न साचें;
 लपे एकचि जरि दोष गुण समूर्हीं,
 जेविं इन्दूच्या किराणिं अंक पाहीं ?

येथें प्रथमार्धांत सांगितलेल्या विशेष अर्थाच्या प्रतिपादनार्थ तृतीय-
 चरणगत सामान्य अर्थ सांगितला आहे; आणि हा सामान्य अर्थ विशद
 व्हावा म्हणून चतुर्थ चरणांत पुन्हां विशेष अर्थाचा उपन्यास केला आहे.
 आणखी उदाहरणें:—

गीति

आपण शिरे नळीं कालि शिरवी त्या द्वापरास पाशांत,
 व्यसनीं भल्यास पाडी खळ हरिणा व्याध जेविं पाशांत ?

पंत.

शार्दूलविक्रीडित.

कर्णीला कटु शब्द सोडुनि उगा वा बैससी तूं जरी,
काका आम्रतरुवरी मग तुला कौकील मानूं तरी;
कीं वस्तु स्थलवैभवे करुनिया मोठेपणा पावती;
नेपालेश्वरभाललग्न चिखला कस्तूरिका मानिती ?

म. क्र. पु.

हा अलंकार अर्थान्तरन्याससंसृष्टि होय असें उद्योतमत आहे.

प्रौढोक्ति.

उत्कर्षाला कारण नसणाऱ्या पदार्थावर उत्कर्षाच्या कारणत्वाची कल्पना करणें याला प्रौढोक्ति म्हणतात.

गत्यर्थ.

‘यमुनातीरतमालक्ष्यामल तव कुन्तल प्रिये असती.’

तमालवृक्षाच्या नीलत्वास यमुनातीर कारण नसून तें कारण आहे असें येथे वर्णन आहे.

गीति.

इन्दु, सुधा, कमल, तशी घेउनियां चंद्रिकाहि धाल्यानें,
तनु निर्मिली प्रियेची, आली तिजला अजेयता त्यानें ?

स्वकृत.

येथे ‘इन्दु’ सुधा, ‘कमल’ आणि ‘चंद्रिका’ हीं प्रियेच्या मर्दवसैंदर्यादि गुणांच्या उत्कर्षाला वस्तुतः कारण नाहीत; तथापि तीं कारणत्वानें वर्णिलीं आहेत. मम्मटमताप्रमाणें ही असंबंधातिशयोक्ति होय.

संभावना.

असें झालें तर असें होईल अशी संकेतार्थी कल्पना असल्यास तेथें संभावना अलंकार होतो.

गत्यर्थ.

‘जरि शेष होय वक्ता वर्णिल तरि तो तुझ्या गुणद्रीतें.’

अ. वि.

गीति.

कस्तूरिकामृगांच्या अंडांतुनि सकळ गंध हरवीन,
जरि होईन विधी मी तारि खलजिव्हेत त्यास शिरवीन ! १
अ. वि.

लक्षणसमन्वय स्पष्ट आहे काव्यप्रकाशकारांनी ' संकेतार्थी असं-
भविकल्पना ' अतिशयोक्ति मानिली आहे.

मिथ्याध्यवसिति.

एकादी दुर्घट किंवा मिथ्या गोष्ट सिद्ध करण्याकरितां दुर्घट किंवा
मिथ्याभूत अशा अन्य अर्थाची कल्पना करणें त्यास मिथ्याध्यव-
सिति म्हणतात.

शिखरिणी.

प्रयत्नें वाळूचे कण रगडितां तेलहि गळे,
तृषार्ताची तृष्णा मृगजळ पिऊनीहि वितळे;
सशाचेंही लाधे विपिन फिरतां शृंगहि जरी,
परंतू मूर्खाचें हृदय धरवेना क्षणभरी १

वामन.

या पद्यांत ' मूर्खाचें हृदय धरवणें ' ही दुर्घट गोष्ट सिद्ध करण्याला
' वाळूच्या कणांतून तेल काढणें, ' वंगरे दुर्घट आणि मिथ्या गोष्टी
कल्पिल्या आहेत. आणखी उदाहरणें:—

गीति.

' जिकिल काय हरा तो जिकी कुतुकेंचि मन्मथ नरा जा,
करिल हरिमथनशश तरि करिल सुयोधनहि मन्मथन राजा ! ' १
मोरोपंत.

गीत्यर्थ.

' शृंग असेल शशाला वंध्या प्रसेवेल तरिच तनयाला. '

अर्थ स्पष्ट आहे. ही संबन्धातिशयोक्ति होय असें उद्योतमत आहे.

ललित.

प्रस्तुताचें वर्णन न करितां त्याच अर्थां त्याच्या प्रतिबिम्बरूप कांहीं
अप्रस्तुत गोष्टींचें वर्णन करणें त्याला ललित अलंकार म्हणतात.

गोत्यभ.

‘ जळ निघुनि गेलियावरि वांधाया इच्छि सेतु मंदमति. ’

‘ योग्य वेळीं उद्योग न करतां वेळ निघून गेल्यावर मूर्ख मनुष्य उद्योग करण्याची इच्छा करतो ’ हा अर्थ येथें प्रस्तुत आहे. परंतु त्याचें वर्णन न करितां प्रतिबिंबभूत अशा अप्रस्तुत अर्थाचें वर्णन केलें म्हणून या आर्याधीत ललित अलंकार झाला. निदर्शनेमध्ये प्रस्तुत व अप्रस्तुत वृत्तांतांचें पर्यवसान उपमेमध्ये होऊन ते वृत्तांत उक्त असतात; ललितामध्ये प्रस्तुत वृत्तांत उक्त नसतो, असें कुवलयानंदकारांचें मत आहे. परंतु प्रस्तुत आणि अप्रस्तुत वृत्तांत उक्त असले तरच निदर्शना हेतु असें नाहीं तर ते वृत्तांत प्रतीत झाले तरी सुद्धां निदर्शना मानावयाला हरकत नाहीं असें उद्योतमत आहे. साहित्यदर्पणकारांचेही हेंच मत आहे. तेव्हां प्रस्तुत अलंकार उद्योतमतीं आर्यां निदर्शना आहे. कुवलयानंदकारांनीं ललिताचें आणखी एक उदाहरण दिलें आहे:—

दिंडी.

कवण देशा ती दशा दिली साची,
आजि आपण मधुवार्जिता वनाची;
धन्य तुमच्या संकेतवशें सुज्ञा,
श्राव्य नाहीं मज काय भव्य संज्ञा ? १

अ. विकास.

प्रहर्षण.

इष्ट अर्थाची यत्नाशिवाय प्राप्ति वर्णिली असतां प्रहर्षण अलंकार होतो.
गीति.

होता मारिं दावावा, खेळ करोनी सभेस हो ज्याचा,
दैवें तद्विप्रयिंच हा, नियोग होतो मला समाजाचा १

जा. प. ना.

यांत इष्टार्थाची यत्नाशिवाय सिद्धि वर्णिली आहे.

स्रग्धरा.

भेघांनीं व्यापिलें हें गगन वनमही श्यामही या तमालीं,
राधे ! हा भीरु यातें सदानिं झडकरी पोंचवी रात्र झाली;

नंदाज्ञा होय ऐशी तंवचि निघति त्या राधिकामाधवांच्या,
लीला कालिन्दितीरीं प्रतितरुतरुशीं होति एकान्ति साच्या! १

राधा व माधव यांना परस्परसमागम इष्ट आहे हें प्रसिद्ध असल्या-
मुळे गृहीत आहे. तो समागम नंदाज्ञेवरून अनायासे घडून आला असें
या श्लोकांत वर्णन आहे.

इच्छित्यापेक्षां अधिक मिळणें असें वर्णन असतांही प्रहर्षण अलं-
कार होतो. :—

गाल्यधं.

‘ जंव दीपा सरसावी तंव सविता उगवलाचि आकाशीं. ’

‘ दीपप्रकाशाची इच्छा असतां सर्व जगाला प्रकाशित करणारा सूर्य
उदयाला आला, ’ असें येथें वर्णन आहे. आणखी उदाहरणः—

गीति.

याची चातक जलकण कांहीं, तों अम्बुवाह दातृवर,
सकल धरातल धारासारें, टाकी भरोनि एकसर ! १

स्वकृत.

‘ देवाजवळ मागितला एक डोळा तर देवानें दिले दोन डोळे. ’

सा. शा.

फलप्राप्तीच्या उपायाचा प्रयत्न करावयाला जावें तों प्रत्यक्ष फलप्राप्ति
व्हावी, असें वर्णन असलें तरी प्रहर्षण अलंकार होतो.

गीति.

कुसुमें काढायाला वरचीं आरोहयत्न करि रमणी,
चरणस्पर्शनमात्रें आमूल अशोक जाय तंव फुलुनी ! १

स्वकृत.

अशोकाच्या वरच्या बाजूला फुलें होती तीं काढावीं अशा इच्छेनें त्या
शाडावर कौणी रमणी चढूं लागली तों मूळासह सगळा अशोक एकदम
फुलला असें या पद्यांत वर्णन आहे. अशोकाला तरुणीचा चरणस्पर्श
शाला असतां तो फुलतो असा कविसंकेत आहे. त्याला अनुलक्षून ही
कल्पना आहे. सामाधि अलंकारांत कारणांतरयोगानें कार्य सुकर होतें

असें वर्णिलें असतें. ' कारणान्तरयोग ' याचा अर्थ अधिक व्यापक करून प्रहर्षणाचे वरील तीनही प्रकार समार्धीत प्रविष्ट करतां येतात असें उद्योतमत आहे.

विषादन.

इष्ट अर्थाच्या विरुद्ध अर्थाची प्राप्ति वर्णिली असतां विषादन अलंकार होतो. उदाहरणें:—

वसंततिलक.

येईल भानु उदयाप्रति अल्पकाळें,
होईन मुक्त सुटतां शतपत्रजाळें;
ऐसें अली मुकुलवद्म मनांत चिंती,
तों पद्मिनीस उपडी मदमत्त हस्ती ! १

नवनीत

गीत्यर्थ.

' जंव दीपा सरसाधी तंव तो आजि पावलाचि निर्वाण ' !

अ. वि.

गीति.

येइल वसंत आतां, करील वाणी खुली बहृदिसानें,
चिंती जों पिक ऐसें हणिला तों शर उरांत भिळानें ! १

अ. द.

' इच्छा करी पुत्राची तों हानी झाली भर्त्याची ! '

सा. शा.

अर्थ व लक्षणसमन्वय स्पष्ट आहेत. या अलंकाराचा विषमालंकारांत समावेश होतो असें उद्योतमत आहे.

उल्लास.

एकाच्या गुणानें दुसऱ्यास गुणप्राप्ति वर्णिली असते तेथें उल्लास अलंकार होतो.

गीति.

खडबडला रथ तीच्या स्कंधीं मत्स्कंध लागतां धन्य
आहे एकच केवल, भूमीला भार होय वपु अन्य ! १

विक्रमोर्वशीय.

उर्वशीच्या सुखप्रद स्कंधस्पर्शानें पुरुरवा आपल्या स्कंधाला धन्य
मानीत आहे असें या पद्यांत वर्णन आहे.

एकाच्या दोषानें दुसऱ्याला दोषप्राप्ति वर्णिली असतांही उल्लास अलं-
कार होतो. जसें:—

शार्दूलविक्रीडित.

लोकानंदन चंदनद्रुम सख्या ! राहूं नको या वर्नी,
वेळूंनीं परुषीं असारहृदयीं हे व्यापिली मेदिनी;
यांचें वर्धण झालिया निवतसे दावाग्नि तेथें सदा,
वेळूचींच कुळें न जाळित बसे जाळी वना तो तदा ! १

अ. द.

या पद्यांत वेळूंच्या दोषानें वनाला दोषप्राप्ति वर्णिली आहे.

एकाच्या गुणानें दुसऱ्याला दोषप्राप्ति असतांही उल्लास अलंकार होतो-
जसें:—

वसंततिलक.

दानार्थि जे मधुप त्या श्रुतिताडनानें,
धिकारिलें जरि गजें मदनष्टभानें;
त्याचीच गंडयुगमंडनहानि पाहें,
जातील भृंग फुलल्या कमलांत वा हे १

येथें मधुपांच्या भूषणत्वरूप गुणावरून त्यांना घालवून देणें हा गजां-
चा दोष सांगितला आहे.

एकाच्या दोषानें दुसऱ्याला गुणप्राप्ति वर्णिली असतांही उल्लास अलं-
कार होतो. जसें:—

शार्दूलविक्रीडित.

हुंगोनी तुज चुंबिलें वरिवरी वा चाटिलें चाविलें,
दुःखा तूं न करीं जरी महिवरी त्या नीरसें टाकिलें;

हे रत्ना ! तव भाग्य हें समज कीं त्या वानरें सौरसें
अन्तःसार पहावयास उपलें त्वच्चूर्ण केलें नसे ! १

अ. वि.

यांत वानराच्या चांचल्यदोषानें रत्नाचा चूर्णनाभाव हा गुण वर्णिला आहे.
या अलंकाराचे पहिले दोन प्रकार काव्यलिंग किंवा सम यांत अंत-
र्भूत होतात व दुसरे दोन विषमाखालीं येतात असें उद्योतमत आहे.

अवज्ञा.

एकाच्या गुणदोषांमुळें दुसऱ्याला त्यांची अप्राप्ति वर्णिली असतां तेथें
अवज्ञा अलंकार होतो.

गीत्यर्थ.

‘ लाहे स्वल्पाचि जला जरि गेलें माप सागरापाशी ! ’

यांत सागराच्या अपरिमितजलसंपत्तिरूप गुणानें मापास त्या गुणाची
अप्राप्ति वर्णिली आहे.

गीत्यर्थ.

‘ मिटतीं जरि कमलकुळें चंद्राची काय हानि ती नकळे ! ’

यांत कमलांच्या निमीलनदोषानें चंद्राला त्या दोषाची अप्राप्ति व-
र्णिली आहे.

विषम, अतद्गुण, किंवा विशेषोक्ति यांत प्रस्तुत अलंकाराचा समा-
वेश करावा असें उद्योतमत आहे.

अनुज्ञा.

दोषामध्यें कांहीं गुण दृष्टीस पडल्यास त्या गुणाकरितां त्या दोषाची
याचना वर्णिली असते तेथें अनुज्ञा हा अलंकार होतो.

गीत्यर्थ.

‘ आम्हां असोत विपदा हरिकीर्तन ज्यांत होय सुज्ञा तें ’

विपदोषामध्यें हरिकीर्तनरूप गुण आहे यास्तव विपदोषाची याचना
केली आहे असें यांत वर्णन आहे. आणखी उदाहरणः—

पृथ्वी.

पिशाचतनु धेउनी तव समीप येऊं, अशा
अशान्त सुरसंपदा अजि वरूं गिरीशा कशा;

तुझ्या सदनदेहलीनिकट वक्रतुंडाहतीं,
सुरेंद्रमुख लाहती शिरिं उदंड दंडाहती ! १

विशेषाची व्याप्ति अधिक करून त्यांतच प्रस्तुत अलंकाराचा अंतर्भाव करावा असें उद्योतमत आहे.

लेश.

दोषाचें गुणरूपानें किंवा गुणाचें दोषरूपानें वर्णन असतें तेंथें लेश अलंकार जाणावा.

मालिनी.

उडाति अखिल पक्षी अंतरिक्षीं भरारा,
मधुनि वसति वृक्षीं, लक्षिती लोक सारा;
नवफलसुमनांचा लाभ होतो तयांस,
तुजशि मधुर वाणी दे शुका ! बंदिवास १

स्वकृत.

यांत पहिल्या तीन चरणांत अवक्तृत्व दोष स्वच्छंदसंचरणास अनुकूल असल्यामुळें गुण मानला आहे; आणि चवथ्या चरणांत मधुरवाणी हा गुण असून तो बंदिवासास कारण झाल्यामुळें दोष मानिला आहे.

आणखी उदाहरणें:—

शिखरिणी.

तुझी वाणी कोणी म्हणति गुण हा अद्रभुत असे,
मला वाटे मोठा तुजजवाळिं हा दोषाचि वसे;
शुका ! तीच्या योगें सतत पिंजन्यामाजि पडशी,
गड्या स्वातंत्र्याचीं अनुपम सुखें सर्व मुकशी !

प. र.

गीति.

भीम म्हणे दादाजी केली दुर्योधनें दया वाटे,
हे पाय पाहतों मी कैसें जरि लागतां न या वाटें १

मोरोपंत-वनपर्व.

हा अलंकाराला लव हे दुसरें नांव आहे. हा विशेषाहून भिन्न नाहीं

असें उद्योतमत आहे. दंडीनं लेश म्हणून अलंकार सांगितला आहे तो मम्मटमतानें व्याजोक्ति होय.

मुद्रा.

प्रकृत पदार्थानें अप्रकृत सूचनीय अर्थ सूचित होतो तेथें मुद्रा अलंकार जाणावा.

जरावियुक्त राहसी, लघुप्रियेहि लंघिंसी;

गुरुप्रतीहि सेविंसी, प्रमाणिका न तूं कशी ? १

‘जरावियुक्त’ याचा प्रियापक्षीं तरुण व वृत्तपक्षीं ‘ज’ व ‘र’ या गणांनीं युक्त असा अर्थ आहे; ‘लघु’ याचा प्रियापक्षीं नीच व वृत्तपक्षीं ऱ्हस्व असा अर्थ आहे; ‘गुरु’ याचा प्रियापक्षीं श्रेष्ठ व वृत्तपक्षीं दीर्घ असा अर्थ आहे; आणि ‘प्रमाणिका’ याचा प्रियापक्षीं विश्वसनीय व वृत्तपक्षीं प्रमाणिका ही संज्ञा असा अर्थ आहे. या श्लोकांत नायिकावर्णन-पर ‘प्रमाणिका’ या पदानें प्रमाणिका या नांवाचें वृत्त आहे अशी सूचनीय अर्थाची सूचना केली आहे, यास्तव येथें मुद्रालंकार होय.

नाटकांत पुढें होणाऱ्या अर्थाची सूचना असते तेथेंही मुद्रा हाच अलंकार मानतात:---

गीति.

न्यायें वागे त्याचे होती पशुपक्षिही सहाकारी,

अन्यायें वागे त्या वंधूही होतसे अहितकारी १

अ. रा.

ही अनर्घराघव नाटकाच्या आरंभीं सूत्रधाराची उक्ति आहे. इच्यांत प्रकृतपदार्थानें रामरावणकथानक सुचविलें आहे.

गीति.

सत्पक्ष मधुस्वाणी प्रसाधिताशाहि मदींत्कटाचार,

पडतात धर्ताराष्ट्रचि कालवशें करुनिया धरिंत्रिवर १

अ. द.

ही वेणिसंहारनाटकांत सूत्रधाराची उक्ति आहे. या पद्यांत शर-

दृतूचें वर्णन प्रस्तुत आहे. त्यावरून धृतराष्ट्राच्या सुतांचा भाविनाश सूचित झाला आहे.

वर्ण्य अर्थाचा पोष प्रस्तुत अलंकारांत होत नाही यास्तव यांत सौंदर्य नाही म्हणून हा अलंकारच नाही असें उद्योतमत आहे.

रत्नावली.

सुप्रसिद्ध अर्थाचें क्रमानें वर्णन असतां तेथें रत्नावली अलंकार होतो.
गत्यर्थ.

‘ अससि चतुर्मुख, लक्ष्मीपति, सर्वज्ञहि तसाचि तूं भूपा ! ’

येथें ‘ चतुर्मुख ’ इत्यादि पदांनीं प्रस्तुत राजाचें ब्रह्मविष्णुमहेश्वर-रूपानें वर्णन प्रतीत होतें. ब्रह्मविष्णुमहेश हा क्रम तंत्रोक्त आहे. आणखी उदाहरणः—

मन्दाक्रान्ता.

लीलाब्जांना नयनकमलें पत्र वादार्थ देतीं,
कुंदाशीं हे दशनहि तिचे पूर्वपक्षा करीती;
भ्रूचेष्टांचा मदनधनुशीं जें अनूवाद झाला,
क्त्रज्योस्नाहिमकररुचीलागि दे दूषणला ?

या पद्यांत पत्रदान, पूर्वपक्षाचा उपन्यास, अनुवाद आणि दूषण हीं चारीं पंडितलोकांत प्रसिद्ध अशा क्रमानें वर्णिलीं आहेत.

‘ ज्यांचा पाठ सहतंत्रत्वानें प्रसिद्ध आहे त्यांच्या प्रसिद्ध क्रमाचें अनुसरण केलें नाही तरीही हाच अलंकार होतो. जसेंः—

‘ हृदयांत अग्निरूप (तप्त), नेत्रांच्या ठायीं जल- (अश्रु-) रूप, श्वासांचे ठायीं वायुरूप, अवयवांच्या ठायीं पृथ्वीरूप (जड), आणि अंतःकरणामध्मं आकाशरूप (शून्य), असा ज्याचा प्रताप मारलेल्या राजांच्या अंतःपुराच्या ठिकाणीं (जनानखान्यांत) मूर्तिमन्त पंचमहा-भूतमय दिशूं लागला ! ’

अ. वि.

येथें प्रस्तुत अर्थाला रूपकानें उपकृत केलें आहे क्रमानें नव्हे; म्हणून रत्नावली हा स्वतंत्र अलंकार नाही असें उद्योतमत आहे.

पूर्वरूप.

पुन्हां स्वगुणाची प्राप्ति वर्णिली असते तेथें पूर्वरूप अलंकार होतो. जसें:—

गीत्यर्थ.

‘ शिवकण्ठकिरणलिप्ताहि शेष तुझ्या कीर्तिनें धवल आहे. ’

अ. वि.

उपजाति.

‘ विभिन्नवर्णीं गरुडाग्रजाचे, तेजें जहाले हय जे रवीचे;
वंशांकुराचेपरि नीलरत्नीं, पूर्वद्युती त्या दिधली प्रयत्नीं ? ’

अ. द.

पहिल्या उदाहरणांत शेषाला व दुसऱ्या उदाहरणांत रविहयांना आपल्या कान्तिरूप गुणाची पुन्हां प्राप्ति झाल्याचें वर्णन आहे.

वस्तु एकदा विकृत होऊन पुन्हां पहिल्यासारखी झाली असें वर्णन असतांही पूर्वरूप अलंकार होतो.

गीत्यर्थ.

‘ मालविला दीप तरी कांचीमणिसुप्रकाश बहुत पडे. ’

अ. वि.

येथें दीपतेजाला विकृति झाली असतां कांचीमण्यांच्या प्रकाशानें गृहाला पूर्वावस्था कल्पिली आहे.

पूर्वरूपाचा पहिला प्रकार तद्गुण व दुसरा समाधि होय असें उद्योत-
मत आहे.

उन्मीलित.

कांहीं विशेष कारणानें दोन वस्तूंमधील भेदाचें ज्ञान वर्णिलें असतां उन्मीलित अलंकार होतो.

गीत्यर्थ.

‘ त्वद्यशमग्न हिमालय शोतावरुनीच जाणती सुर ते. ’

मीलित अलंकाराच्या दृष्टीनें यांत यश व हिमालय यांच्यांतील भेद

अनिश्चित आहे. परंतु शैत्य या विशेष कारणानें हिमालय हा यशापासून वेगळा ओळखतां आला असें वर्णन आहे; यास्तव येथें उन्मीलित अलंकार प्राप्त झाला.

स्रग्धरा.

नृत्यत्सांवाद्गहासासदृश धवल जीं त्या तुझ्या सद्यशांहीं
भूपाला श्रीनृसिंहा ! त्रिभुवन सगळें शुभ्र जें होय पाहीं;
तें देवांना कधींही परिचय कमलानायकाचा न होता,
जें श्रीकान्त स्वनाभीकमालें परिमलप्रौढितें तो न घेता ?

अ. वि.

परिमलप्रौढीनें भगवान् शेषशायी राजयशाहून भिन्न आहे असा निश्चय झाल्याचें यांत वर्णन आहे.

उद्योतमत असें आहे कीं, विशेष कारणानें भेदज्ञान होणें ही गोष्ट पूर्वीच्या भेदाच्या अनिश्चयालाच पोषक असल्यामुळें, येथें मीलितच मानला पाहिजे.

विशेषक.

दोन पदार्थांतील भेद विशेष कारणानें व्यक्त होतो असें वर्णन असतां विशेषक अलंकार जाणावा.

गोत्यर्ध.

‘ चंद्रोदर्यां विशेषेणं हीं कमले हीं मुखे असें स्फुरते. ’

अ. वि.

यांत सामान्य अलंकारांतल्याप्रमाणें कमलें व मुखें यांतील भेद सादृश्यामुळें अनिश्चित आहे. परंतु चंद्रोदय या विशेष कारणानें तो भेद निश्चित झाला आहे असें वर्णिलें आहे.

गीति.

‘ कोकिल काकहि काळा, भेद असे काककोकिलां काय,
येतां वसंत मग तो काकचि जो काक पिकहि पिक होय ! ’

अ. वि.

येथें वसंत या विशेष कारणानें काक व पिक यांच्यांतील भेद व्यक्त केला आहे.

भेदज्ञानानें अभेदज्ञानाला गौणपणा येत नसल्यामुळें सामान्यालंकारा-
चाच चमत्कार येथें आहे असें उद्योतमत आहे.

गूढ.

ज्यास कांहीं सांगावयाचें आहे तें जवळच्या कोणास समजूं नये ह्मणून त्याहून दुसऱ्या कोणास उद्देशून तेंच अर्थान्तरानें सांगणें याला गूढ अलंकार मानतात.

‘पडद्यांत-चक्रवाकस्त्रिये ! सख्यापार्शी गुजगोष्ठी करावयाच्या त्या लवकर आटोप; रात्र येऊन ठेपली.’

शाकुन्तल-अंक ३.

ही शकुन्तलेला सूचना आहे हें सांगणें नको. प्रस्तुत अलंकाराला ध्वनीचें स्वरूप आहे यास्तव तो अलंकारकोटांत प्रविष्ट होत नाही असें उद्योतमत आहे.

विवृतोक्ति.

गूढ असलेला अर्थ कवीनें स्पष्ट केला असतां विवृतोक्ति हा अलंकार होतो.

शार्दूलविक्रीडित.

येतें गा प्रिय अच्युता ! वधुनिया तृतीया तुला कोठुनी ?
एकान्तीं वसतां कुतर्क रचिती हे लोक भारी मर्नी;
हें गूढार्थ वदोनिया वच बहू खिन्ना दिसे राधिका,
आळिंगी रसिकाप्रणी हरि तिला जी होय जवाधिका ?

स्वकृत.

या पद्यांत ‘गा प्रिय अच्युता ! (मी) येतें,’ इत्यादि उक्तीवरून जो अर्थ गर्भित राहिला तो कवीनें तृतीयचरणांत उघड केला आहे. येथें अर्थशक्तिमूलक गूढार्थ आहे.

वसंततिलक.

‘इच्छीतसे मन महानल जाण माझे;’

हीं नैषधकाव्यांत दमयंतीची उक्ति आहे. हिच्यांत 'महानल' या श्लिष्टपदसामर्थ्यानें अर्थाचें गोपन झालें आहे.

युक्ति.

गुह्यगोपनार्थ कांहीं क्रियेनें दुसऱ्याची वंचना केली असें वर्णन असतां युक्ति हा अलंकार होतो.

गीत्यध.

‘ चित्रां तुज लिहितां ती वधुनि दुज्या पुष्पधनु करांत लिही. ’

हीं एका मित्राची नायकाजवळ नायिकाविषयक उक्ति आहे. ‘ नायिका तुझे चित्र काढीत असतां दुसरा कोणी तेथें आला. तेव्हां तुझ्या विषयाचा अनुराग त्याला समजू नये म्हणून तिनें चित्रांत काढिलेल्या तुझ्या मूर्तीच्या हातांत फुलाचें धनुष्य दिलें आणि चित्रगत मूर्ती मदनाची आहे असें त्या तिऱ्हाईत मनुष्यास भासवून त्याची वंचना केली. ’ असा मित्राचा अभिप्राय या पद्यांत वर्णिला आहे. येथें अनुरागगोपनार्थ पुष्पलेखनाक्रियेनें नायकेतरपुरुषाची वंचना वर्णिली आहे.

आणखी उदाहरणें:—

शार्दूलविक्रीडित.

रात्रीं दंपतिचीं रहस्यवचनें सारीं शुके ऐकिलीं,
तीं तेणें गुरुसन्निधींच वदण्या निःशेष आरंभिलीं;
कर्णाच्या मग पद्मरागशकला चंचूपुटीं घालुनी,
तद्वाग्बंधनकार्य दाडिमफलव्याजें करी कामिनी ।

येथें शुकाची वाणी वंद करून आपलें रहस्य ऐकणारांचें वंचन नायिकेनें केल असें वर्णन आहे. व्याजोक्तांमध्ये भाषणानें वया अलंकारांत क्रियेनें गोपन असतें असें कुवलयानंदकारांचें मत आहे. उद्योतमते या अलंकाराचा व्याजोक्तांतच अंतर्भाव होतो.

लोकोक्ति.

लोकप्रवादाचें अनुकरण वर्णिलें असतां लोकोक्ति अलंकार होतो.

साकी.

कार्तिकमासीं शाप संपतो माझा तुज हें ठावें,
चार मास हे मिटोनि डोळे कैसे तरी कंठावे ।

‘ डोळे मिटून दिवस कंठणें, ’ या लोकोक्तीचें येथें अनुकरण आहे. आणखी उदाहरणें:—

गीति.

चिंताज्वरांत रात्रौ माझा नाहीच लागला डोळा,
जायासाठीं कंठीं शतवार प्राण जाहले गोळा ! १
मोडिति अक्रूरवरि, कंसावरि, सत्यपतिवरिहि बोटें,
पहिल्यास वृथा निंदिति, दोघांतें तें न कविमते खोटें !
भीम तयासि पुसे तूं कोण वळी करिशि काय हा कवळ
मद्रति हें अन्याचें येथें मारील काय हाक वळ ३
पंत.

या अलंकारांत वाच्यार्थ किंवा प्रतीतार्थ याचा पोप होत नाही यास्तव हा अलंकारच नव्हे असें उद्योतमत आहे.

छेकोक्ति.

लोकोक्ति अर्थांतरगर्भित असली म्हणजे ती छेकोक्ति होय.

गीत्यर्थ.

‘ जाणे भुजंगचरणा एक भुजंगचि दुजा न सखथे कीं.

यांत ‘ सापार्चीं पावलें सापच जाणतो, ’ या लोकप्रवादाचें अनुकरण केलें असून त्यानें भुजंगपदांतील श्लेषावरून ‘ अति गोप्य अशा मदनव्यापारांतही हा त्याचा मित्र आहे, ’ असा मार्भिक अभिप्राय प्रकट झाला आहे.

उद्योतमतीं ही उक्ति गुणीभूतव्यंग्य होय. या अलंकाराला स्तोकोक्ति असेंही नांव आहे.

निरुक्ति.

अवयवार्थानें नामाचा अन्य अर्थ कल्पला असतां निरुक्ति अलंकार होतो.

गीत्यर्थ.

‘ या परिच्या चरितांहीं तूं दोषाकर असे गमे उघडें. ’

उपजाति.

‘ पूर्वी कवींच्या गणनावकाशीं, कनिष्ठिका घालिति कालिदासीं;
अद्यापि तत्तुल्य कवीच नाहीं, अनामिका यास्तव सार्थ पाहीं ’

अ. वि.

पहिल्या उदाहरणांत दोषाकर (दोषांची खाण, पक्षीं रात्रीं प्रकाशमान) आणि दुसऱ्यांत अनामिका (करंगळीशेजारचें बोट, पक्षीं जिला नांव नाही ती) या दोन नामांचा अवयवार्थानें अन्य अर्थ कल्पिला आहे. हा श्लेषाचाच एक प्रकार होय असें उद्योतमत आहे.

प्रतिषेध.

प्रसिद्ध निषेधाचें कथन झालें अमृतां प्रतिषेध अलंकार होतो.

‘ नोहे द्यूत, शठा ! हें, तीक्ष्णशरानीं विहार हा साच.’

रणभूमीवर उभा असलेल्या एका द्यूतकारास हें कवीचें वचन आहे. युद्ध हें द्यूत नव्हे हें सिद्ध आहे. असें असतां त्याचा निषेध वर्णून ‘ अरे ! तुझें पांडित्य द्यूतामध्येच; युद्धकर्माची व्युत्पत्ति तुला नाही ! ’ असा उपहासात्मक अर्थ येथें व्यक्त झाला आहे; व तो ‘ शठा ! ’ या संबोधनानें सुव्यक्त झाला आहे. आणखी उदाहरणः—

गीति.

पार्थ म्हणे रे कर्णा, बहु भट मजशीं भिडोनि गडबडती,
ही आजि आजि आहे, नोहे केली सभेंत बडबड ती !

मो. विराटपर्व.

प्रतिषेध गुणीभूतव्यंग होय असे उद्योतमत आहे.

विधि.

सिद्ध वस्तूचें विधान केलें असतां विधि हा अलंकार होतो.

गत्यर्थ.

‘ पंचमसमुदयसमर्यां कोकिल तो कोकिल प्रकट लोकीं. ’

शार्दूलविक्रीडित.

रामः—

रे माझ्या उजव्या करा ! द्विजशिशू वांचावया सत्त्वरी,
टाकीं खड्ग विशंक होउनिच त्या शूद्रा तपस्व्यावरी;

टाकाया पटु जो वर्नी प्रियसखी जी गर्भखिन्ना तशी,
रामाचें निजगात्र तूं अससि ल्या तूतें दया कायशी ? १

उ. रा. च.

गीति.

ढकली मणि पायानें कांच जरी आदरें धरी स्वशिरीं,
क्रयविक्रयप्रसंगीं मणि तो माणि कांच तीहि कांच तरी ?
येथें ' कोकिल, ' ' राम, ' ' मणि, ' इत्यादि सिद्ध वस्तूंचें विधान
केलें आहे.

शार्दूलविक्रीडित.

अभ्राच्छादित जी नसे पुनव हो ती यामिनी यामिनी,
जी सौंदर्यगुणान्विता पतिरता ती कामिनी कामिनी;
जी गोविंदरसप्रमोदमधुरा ती माधुरी माधुरी,
जी लोकद्वय साधिते मज गमे ती चातुरी चातुरी ?
' माथुरः—अरे लुच्चा ठका, अशा ठकवाजीनें सुदून जाऊं पहातोस
काय ? भी माथुर आहे.'

मृ.क.

हा अलंकारही गुणीभूतव्यंगरूप होय असें उद्योतमत आहे.

हेतु.

कार्यासह कारणाचें कथन केलें असतां हेतु अलंकार होतो.

गोत्यर्थ.

' अभिमान सुंदरीचा छेदाया इंदु हा नर्भी उगवे '

अ. वि.

येथें इंदु उगवणें हें कार्य अभिमानच्छेदन या कारणासह उक्त आहे.
हेतु व कार्य हीं कोठं एकरूप असतांही हाच अलंकार होतो.

गीति.

ल्या दीनवत्सलाची करुणा झाली पुरी बरी मोठी,
होय प्रसाद तोचि प्रासाद जयांत कौतुकें कोटी ! १

मो. बृहद्दशम.

येथें प्रसाद हा हेतु व प्रासाद हें कार्य हीं एकरूप मानिलीं आहेत.

हेतूच्या पहिल्या प्रकारांत चारुता नाही यास्तव तो अलंकार नव्हे; व दुसरा प्रकार अतिशयोक्तीच्या पहिल्या प्रकाराहून भिन्न नसल्या कारणानें स्वतंत्र अलंकार नाही असें उद्योतमत आहे.

अनुकूल.

प्रतिकूलता अनुकूलत्वानें वर्णिली असतां अनुकूल अलंकार होतो.

गीति.

श्रीकृष्ण म्हणे मजला बांधावें चित्त याचि जरि कार्मी,

तरि बांध या भुजांहीं पाहें राहें रसोनि न रिकार्मी १

मोरोपंत.

ही कृष्णाची राधेप्रत उक्ति आहे. येथें बंधन या प्रतिकूल व्यापाराचें अनुकूलत्वानें वर्णन आहे. हा एक प्रकारचा व्याघात आहे असें उद्योतमत आहे

आशीः

इष्टार्थप्राप्ति होवो अशा अर्थाची उक्ति असतां आशीरलंकार होतो.

शार्दूलविक्रीडित.

देऊ तो सविता तुला जय रणीं जो त्वत्कुलाचा पिता

आनंदास वसिष्ठही कुलगुरू जो धर्मसंगोपिता;

इंद्राग्न्यादिक देवताहि अपुलीं देऊत तेजें तुला,

आशी देतिल रामलक्ष्मण निजानंदाचिया हेतुला १

उ. रा. च.

येथें चारुता नाही यास्तव अलंकार नाही असें उद्योतमत आहे.

चतुर्थ उल्लास.

रसवदादि अलंकार.

रसवान्.

एक रस दुसऱ्या रसाचें किंवा भावाचें अंग होतो तेथें रसवान् अलंकार होतो.

शार्दूलविक्रीडित

वाटे देउनियां हिला स्वरुचितें निर्मा शशी, कीं स्मर
शृंगारैकवपू हिला उपजवी, कीं रम्य पुष्पाकर,
कां कीं वेदजडास ज्यास विपर्यो गोडा कशाची, असा
निर्मायास शकेल वृद्ध मुनि तो ऐशा स्वरूपा कसा ! १

विक्रमोर्वशीय.

राजा पुरुरवा याची ही उर्वशीसंबंधानें उक्ति आहे. येथें शृंगार अद्भुत-
रसाचें अंग आहे. आणखी उदाहरणः—

शार्दूलविक्रीडित.

भूलोका वघण्यास नागदुहिता आली म्हणूं ही जरी,
पाताळीं कधिं पाहिली न असली लावण्याखाणी तरी;
ज्योत्स्ना मूर्तिमती म्हणूं तरि दिवा नेदे कधीं दर्शना,
लक्ष्मीशी करपंकजें दिसतसे ही कौण दिव्यांगना ! १

प्रियदर्शिका.

येथेंही अद्भुतरसाचें शृंगार अंग आहे.

गीति.

तो योगिराड् महात्मा अगस्तिमुनि धन्य धन्य धन्यचि हो,
एका चुळींत ज्यानें देखिलें दिव्य मत्स्यकूर्म अहो ! १

अ. द.

येथें मुनिविषयक रति या भावाचें अद्भुतरस अंग होय. आणखी
उदाहरणः—

गीति.

वल्कलरुद्राक्षधर ब्राह्मण अकृतान्ययत्न हा रानीं,
बळ पूजिलें कसें हो बहुमूल्यदुकूलरत्नहारांनीं १

धेनुहरण.

प्रेयान्.

भाव रसाचें किंवा अन्य भावाचें अंग होतो तेथें प्रेयान् अलंकार होतो.

शादूलविक्रीडित.

ईर्ष्यनें ब्रघते नमीं जलधरा सौदामिनीसंगता,
केकारावहि ऐकुनी तनु हिची होते सुरोमांचिता;
कांपे कोमलचंपकोपम वपु स्वेदार्द्रही होतसे,
वाटे मन्मथकोटिसुंदरतनु श्रीकृष्ण ही ध्यातसे ?

वृषभानुजा-ना.

ही राधेविपर्यां तिची सखी तमालिका हिची उक्ति आहे. येथें चिंता-
दि भाव विप्रलंभशृंगाराचें अंगभूत आहेत.

वसंततिलका.

कोमेजली वनलता जशिं आतपांत,
स्वामीविणें तशिच मी झुरतें मनांत;
काळीज हें करपतें विरहाग्नितापें,
केली तरी कितिक मीं नकळेचि पापें ?

र. प्र.

येथें दैन्य हा भाव. विप्रलंभशृंगाराच्या अंगत्वानें आला आहे.

शिखरिणी.

कधीं काशीमध्ये वसुनि शुभभागीरथिवरी,
धरोनी कौपीना कटितारिं तसा अंजलि शिरीं;
'अये गौरीनाथ त्रिपुरहर शंभो विनयन !
प्रसीद त्वं,' ऐसें म्हणत पळवत काढिन दिन ?

सा. शा.

येथें चिंता हा व्यभिचारिभाव शांतरसाचें अंग आहे.

शिखरिणी.

शिरीं गंगा, अंकीं हिमनगसुता, तत्पदरत
उभे ओझेमाजी असति गुहहेरेंव सतत;
अशी मूर्ती तूझी कधिं नयानें मी पाहिन असें
सदा माझ्या चितीं, विनतभयनाशा ! वसतसे ?

र. प्र.

येथें चिंता हा भाव शिवविषयक रतिभावाच्या अंगत्वानें आला आहे.

शार्दूलविक्रीडित.

अत्युच्चाकृति शैल हे पसरले, विस्तीर्ण सिंधू तसे,
तूं यांतें धरिशी, परी न शिणसी मी तूज वन्दीतसें;
आश्चर्ये वरचेवरी स्तुति करीं जों मी महीची खरी,
तो तें धरि तो स्मरे भुज तुझा, तें खुंटली वैखरी ! १

अ. वि.

येथें पृथ्वीविषयक रति राजविषयक रतिभावाचें अंग आहे.

ऊर्जस्वित्.

रसाभास किंवा भावाभास हा दुसऱ्याच्या अंगत्वानें आला म्हणजे ऊर्जस्वित् अलंकार होतो.

स्रग्धरा.

राया ! जाती भयानें तव रिपुतरुणां संवरीं काननातें,
त्यांच्या मागें लुटाया तंव निघति जवें भिल्ल उत्फुल्लचित्तें;
नारींच्या सुंदरीं ते वदनशशधरीं तेविं लोला अपांगीं
होऊनी स्तब्ध कृत्या विसरुनि बसती घेति रोमांच अंगीं ! १.

येथें भिल्लांचा रिपुस्त्रीविषयक रतिभाव अनुचित होय यास्तव तो शृंगाररसरूपानें परिणत होत नाही तो शृंगाराचा आभास आहे हा शृंगाररसाभास राजविषयक रतिभावाचें अंगभूत आहे.

वियोगिनी.

तुज पाहुनि शत्रुसंघ तो, तनुचें सार्थक नित्य मानितो,
नृपते तुजलागि आदरें, रणरंगीं विनवी असेंच रे १

अ. द.

येथें शत्रूचा राजविषयी रतिभाव मिथ्या आहे. यास्तव तो भावाभास आहे; आणि तो कवीच्या राजविषयक रतीचें अंग आहे.

समाहित.

भावशांति दुसऱ्याच्या अंगत्वानें आली असतां समाहित अलंकार जाणावा.

स्रग्धरा.

डोळे लाली वरती, अधर फुरफुरे भोंवया वांकुड्या गे,
चंद्राच्या कांतिला गे सुतनु तव मुखें काळिमा आणिली गे;
वाढो वाढो कसा तो तवहि हृदयिंचा मानिनी कोप राहो,
बोले तों दे मिठी ज्या झटितिच गिरिजा तो तुम्हां भद्र देवो. १
येथें कोपरूप भावाची शांति शिवविषयक रतिभावाचें अंग आहे.

शार्दूलविक्रीडित.

पाहूं काय करील तें म्हणवुनी मी मौन तें स्वीकरीं,
तों हा कां न मशीं वदे शठ म्हणे कोपासि ते आदरी;
ऐसें लक्ष्यविहीन दर्शन जिथें दोघांसि त्या काननीं,
मी व्याजें हंसलों, तर्याच तिचिया अश्रु स्रवे लोचनीं ! १
येथें कोपशांति शृंगाररसाचें अंग आहे.

भावोदय.

एका भावाची उत्पत्ति दुसन्याच्या अंगभूत असतां भावोदय होतो.
वसंततिलक.

नीलोत्पलासदृश कांति, शिखंड साजे,
हा मंडळीत वटुंच्या स्वयशें विराजे;
वाटे पुन्हां शिशुच होउनि राम आला,
कीं पाहतांच नयथीं निववी मनाला १

उ. रा. च.

येथें हर्ष नामक भावाचा उदय आहे आणि तो राजा रामचंद्रविषयक रतिभावाचें अंग आहे.

दिंडी.

तरी होई तूं सदय येथ राहीं,
वघुनि तुजला दिन घालवीन पाहीं;
मला चरणें दाविला लिहूनि हसें,
कांत रूपें तो तुझ्या समचि भासे १

ही नलाप्रत दमयंतीची उक्ति आहे. येथें दमयंतीचा उत्कंठारूप,
भाव शृंगाररसाचें अंग आहे.

भावसंधि.

अनेक भावांचा संयोग होऊन तो दुसऱ्याचें अंग होतो तेथें **भावसंधि** होतो.
गीति.

रे सहदेवा सत्वर पुष्कळसा अग्नि आण जाच कसा;

जाळूं याचे हे कर आम्हां हा सोसवेल जाच कसा ? १

मोरो-सभापर्व.

येथें विषाद आणि अमर्ष या दोन भावांचा संधि झाला आहे आणि तो द्रौपदीविषयक रतीच्या अंगभूत आहे.

स्वधरा.

लोलाक्षीच्या मुखाच्या फिरफिरुनि पुढें येशि गुंगोनि कार्नी
जैसा कां, सांगशी तूं गुज, अधरसुधा पीशि, एकान्तदार्नी;
भृंगा ! आहेस तूं तों अतिचतुर पहा मी कसा भाग्यहीन !
या तत्वाच्या विचारा करकरुनि फुका जाहलें फार दीन ! १

राजवाढेकृत-शाकुन्तल-अंक १

येथें दुष्यंताची शकुंतलाविषयक रति आणि भ्रमरविषयक मत्सर हे परस्परविरुद्ध भाव संयुक्त होऊन शृंगाररसाचे अंगभूत झाले आहेत.

भावशबलता.

एकाचा उपमर्द करून दुसरा, दुसऱ्याचा उपमर्द करून तिसरा असे एकामागून एक भाव उत्पन्न होऊन अन्याचे अंगभूत होतात तेथें **भाव-शबलता** जाणावी.

स्वधरा.

चंद्राचा वंश कोठें ! दुरितकृति कुठें ! काय भेटे पुन्हां ती !
दोषाच्या शांतिला तें श्रुत वदति ! कशी कोप येतांही कांति !
ज्ञाते ते काय मातें वदतिल सुकृती ! स्वप्नि ही दुर्लभा ते !
चित्ता ! तूं स्वस्थ होई, कवण तरुण त्या प्राशि विवाधरातें ! १

अ. वि.

या उदाहरणांत तर्क, उत्कंठा, विचार, स्मरण, भय, दैन्य, धैर्य, आणि चिंता या भावांचा एकामागून एक उपमर्दपूर्वक उदय होऊन ते भाव विप्रलंभशृंगाराचे अंगभूत झाले आहेत.

गीति.

केव्हां मारिन रिपु तो? परि शरणागत कसा वधावा हो!
ह्मणतिल कीं हतब्रळ मज ! अस्तु; न अनयांत मन्मती वाहो ?
ऐशा करी विचारा राजा ! भट हा तुझा सुनीतिज्ञ,
कां त्यावरुनी न तुला स्तवितिल सप्रेम सतत वा प्राज्ञ २

र. प्र-

येथें औत्सुक्य विचार, वितर्क, आणि मति या भावांची शबलता (मिश्रण) असून ती राजविषयक रतिभावाचें अंग आहे.

पंचम उल्लास.

अलंकारसंमेलन.

दुसऱ्या, तिसऱ्या व चवथ्या उल्लासांत सर्व प्रकारच्या अलंकारांचें विवेचन झालें. कधीं कधीं एकाच पद्यांत कवि अनेक अलंकारांची योजना करितात. एकाद्या अलंकारानें देखील काव्याला सौंदर्य येतें तर अनेक अलंकारांच्या संमेलनानें त्याला कांहीं विलक्षण सौंदर्य आलें पाहिजे हें उघड आहे. यास्तव या उल्लासांत अलंकारांच्या संमेलनासंबंधानें थोडासा विचार करण्याचें योजलें आहे.

अलंकारसंमेलनाचे दोन प्रकार आहेत. एकाचें नांव संसृष्टि व दुसऱ्याचें नांव संकर.

संसृष्टि.

एका पद्यांत अनेक अलंकारांचें परस्परनिरपेक्ष असें संमेलन झालें म्हणजे त्याला संसृष्टि म्हणतात.

स्रग्धरा.

आला हो नाग आला पळतचि सुटला हा त्या विघ्न झाला,
दंते मोडी तरुला उपटुनि अवघ्या मोडितो वल्लिजाला;
भ्याला जो स्यंदनाला सकल मृगकुलें नेतसे हा लयाला,
धर्मारण्यांत घाला खचित पडतसे कोण वारील याला ? १

शाकुन्तल-अंक-१.

या पद्यांत ' ल ' काराची अनेकवार आवृत्ति आल्यामुळे वृत्त्यनुप्रास,
व ' लयाला ' या वर्णाची चरणान्तीं यथाक्रम आवृत्ति आल्यामुळे अन्त्य-
यमक, अशा दोन शब्दालंकारांचा परस्परनिरपेक्ष असा संयोग झाला
आहे, म्हणून येथें संसृष्ट.

गांति

रक्षो शितिकंठाचा कंठ तुम्हां तो घनांबुदश्याम,
गौरीभुजा जयावरि शोभे विद्युल्लतेपरि ललाम ?

मृ क.

यांत भिन्नान्वय ' कंठ ' शब्दाची अर्थसहित आवृत्ति आल्यामुळे ला-
टानुप्रास; ' ज, ' ' र, ' आणि ' ल, ' यांची एकवार आवृत्ति आल्यानें
छेकानुप्रास; ' घनांबुदश्याम ' या पदांत वाचकपद लुप्त असल्यामुळे
वाचकलुप्तोपमा; आणि उत्तरार्धांत पूर्णोपमा. इतक्या शब्दार्थालंकारांचें
परस्पर निरपेक्ष असें संमलन होऊन येथें संसृष्टि झाली.

शार्दूलविक्रीडित.

आला कृष्णकृपासुधाघन घनानन्दप्रद प्रेक्षणे,
स्वीयादर्शनजातदुःसहमहाताप क्षणा ने क्षणे;
ते पौरात्मयूरचातक सुखे अत्युत्सवे नाचती.
त्यांची भाग्यसमृद्धि हर्षविवशा या वेलेवेनाच ती ?

स्यमंतकोपाख्यान.

या पद्यांत ' घन ' शब्दाच्या आवृत्तीनें पुनरुक्तवदाभास; ' प्रप्र ' ' क्षक्ष ' या संयुक्त व्यंजनांच्या आवृत्तीनें छेकानुप्रास; ' क्षणे, क्षणे ' ' वेनाचती, वेनाचती ' या यथाक्रम वर्णावृत्तीनें अन्त्ययमक; ऋ, र, ष या

मूर्धन्य वर्णाच्या श्रुतिमधुर संयोगानें श्रुत्यनुप्रास; 'कृपासुधा' व 'पौरात-
मयूरचातक,' येथें रूपक; इतक्या शब्दार्थालंकारांचें या पद्यांत परस्पर-
निरपेक्ष संमेलन होऊन संसृष्टि झाली.

गीति.

चिंताज्वरांत रात्रौ माझा नाहींच लागला डोळा,
जायासाठीं कंठीं शतवार प्राण जाहले गोळा ?

रुक्मिणीहरण.

येथें 'चिंताज्वर' या पदानें रूपक आणि 'डोळा लागला नाहींच' यानें लोकोक्ति अशा दोन अर्थालंकारांचें परस्परनिरपेक्ष संमेलन झालें.

पृथ्वी.

म्हणा मज उताविळा; गुणचि घेतला; घाबरें
असो मन असेंचि, वा भजकवर्हिभेवा ! वरें;
दिसे क्षणिक सर्व हें; भरंवसा वडीचा कसें
धरील मन ? आधिनें बहु परिभ्रमे चाकसें !

केकावली.

उतावळेपणा हा दोषरूप असून त्याचें गुणत्वानें ग्रहण केल्यामुळें लेश अलंकार; 'मन असेंच घाबरें असो' या दोषाचें, त्यांत परमेश्वर-प्राप्तिरूप गुण आहे या करितां, ग्रहण केलें असें मानलें तर अनुज्ञालंकार; 'भजकवर्हि' यानें रूपक; 'भजकवर्हिभेव' हें पद सहेतुक असल्यामुळें परिकर; 'वडीचा भरंवसा' यानें लोकोक्ति; 'मन भरंवसा कसें धरील' इत्यादिकानें प्रश्नालंकार आणि 'आधिनें चाकसें परिभ्रमे' यानें पूर्णोपमा. 'घाबरें' व 'चाकसें' या क्रमोक्त वर्णावृत्तीनीं अंत्ययमक; 'व, स, ध' या वर्णांच्या आवृत्तीनें छेकानुप्रास. असे अर्थालंकार व शब्दालंकार प्रस्तुत पद्यांत परस्परनिरपेक्ष संयोग पावले आहेत.

गीति.

तो खड्गचर्म घेउनि अवलंबी वीरनायक विहाय,
संकट पडतां सोडुनि धैर्यास ह्मणेल काय कवि हाय ?

मोरोपंत-भभिमन्युवध.

या पद्यांत ' व, स, ' आणि ' क ' या वर्णांच्या आवृत्तीन छेकानुप्रास; यकविहाय या क्रमोक्त वर्णावृत्तीनें अंत्ययमक; व उत्तरार्धांत अर्थान्तरन्यास; या अलंकारांचें स्वतंत्रपणानें मेलन झालें आहे. येथें प्रभ्रालंकार अर्थान्तरन्यासांत मिसळून थोडासा उपकारक झाला आहे हें मात्र विशेष आहे.

संकर.

एका पद्यांत अनेक अलंकार परस्परसापेक्ष योजले असतां संकर होतो. हा संकर तीन प्रकारचा आहे. एक अंगांगिभावसंकर दुसरा संदेहसंकर आणि तिसरा समप्राधान्यसंकर.

अंगांगिभावसंकर.

एका अलंकारापासून दुसरा अलंकार उत्पन्न होतो, किंवा एक अलंकार दुसऱ्या अलंकाराचा अंगभूत असतो, अथवा अलंकार परस्पर उपकारक होतात तेथें अंगांगिभावसंकर होतो.

साकी.

रुचिर कंकणें शिरोभूषणें, रत्नमंडिता कांची,
राजा ! हरिती विपिनीं शबर त्वद्रिपुच्या वनितांचीं ?
गुंजामाला समजुनि परि ते हरिति न त्यांचे हार,
अधरोष्टाची प्रभा पडुनि जे रक्त जाहले फार २

स्वकृत.

शुभ्र मुक्ताहारांनीं अधरोष्टाचा रक्तिमा हा गुण स्वीकारल्या मुळें येथें तद्गुण हा अलंकार झाला. या अलंकाराच्या सामर्थ्यानें मुक्ताहारावर गुंजाहाराची भ्रांति कल्पित झाली व भ्रांतिमान् अलंकार उत्पन्न झाला. या पद्यांत राजाचा शौर्यातिरेक व्यंजित झाला आहे; व तेणेंकरून राजविषयक रति सुव्यक्त झाली आहे.

गीति.

संध्या अनुरागवती दिवस उभा तिजपुढें सदा राहे,
परि न समागम त्यांचा! दैवगति अहो विचित्र बहु आहे! १

स्वकृत.

येथें विशेषणसाम्यबलानें समासोक्ति झाली आणि ती विशेषोक्तीची अंगभूत झाली.

साकी.

येतां गुरुत्व तुजला वायू शकिल नच तोलाया,
जो गुरु त्यासच मान लाधतो, हलका तुच्छ कराया ?

प. र.

येथें श्लेष व अर्थान्तरन्यास हे परस्पर उपकारक आहेत.

संदेहसंकर.

अमुकच अलंकार करावा असा निर्णय होत नाही तेथें संदेहसंकर जाणावा.

‘ मी मुखचंद्र पाहतों. ’ असें वाक्य आहे. यांत उपमा करावी किंवा रूपक स्वीकारावें याविपर्याय संदेह उत्पन्न होतो. साधक आणि बाधक हीं दोन्ही असतील किंवा यांपैकी कोणतेही एक असलें म्हणजे संदेह रहात नाही. जसें:— ‘ नरमणि मुखचंद्र चुंबितो, ’ या चरणांत चुंबनव्यापार मुखाला अनुकूल असल्यामुळें उपमितसमासाचें ग्रहण होऊन उपमालंकार निश्चित झाला. चंद्राला चुंबनव्यापार प्रतिकूल असल्यामुळें तो रूपकास बाधक झाला. ‘ मुखचंद्र प्रकाशतो. ’ या वाक्यांत प्रकाशनधर्म रूपकाचा साधक आहे; आणि उपचारानें उपमेचा बाधक नाही.

वसंततिलक.

मित्रा धरीं हृदयिंधैर्य; कशासि चिंता ?

कां तूं अकारणचि तापवितोसि चित्ता ?

जेणें अखंडतिमिरव्रज खंडियेलें,

तें मोददायि विधुविंवि नर्मी उदेलें ! ?

येथें ‘ मुख ’ हें उपमेय ‘ विधुविंवि ’ या उपमानांत विलीन होऊन गेलें यास्तव अतिशयोक्ति समजावी; किंवा ‘ तें ’ या पदानें मुख हें उपमान उक्त होऊन त्याच्यावर विधुविंवाची अभेदरूपानें कल्पना सिद्ध झाली म्हणून रूपक मानावें; अथवा मुख व विधुविंवि या प्रस्तुत पदार्थांचा ‘ मोददा-

यित्व ' या एकधर्माभ्यं अन्वय ज्ञाला यामुळें तुल्ययोगिता पतकरात्री; कां विधुर्विष अप्रस्तुत मानून दीपक स्वीकारावा; किंवा विशेषणसाम्य-वलांनं अप्रस्तुत जें ' मुख ' त्याची प्रतीति होते या करितां समासोक्ति अंगीकारात्री; अथवा अप्रस्तुत विधुर्विषवर्णनांनं प्रस्तुत पदार्थ जें मुख त्याचें ज्ञान ज्ञालें यास्तव अप्रस्तुतप्रशंसा करात्री; किंवा विधुर्विषोदयानें मदनोदीपक काल पर्यायानें उक्त ज्ञाला म्हणून पर्यायोक्त आदरावा; असा अनेक अलंकारांचा संदेह प्रस्तुत स्थलीं उत्पन्न होतो यास्तव येंथें संदेहसंकर जाणावा.

समप्राधान्यसंकर.

एकाच पदामध्ये शब्द व अर्थ यांचे अलंकार स्पष्टपणें प्रविष्ट जाले असतां समप्राधान्यसंकर होतो.

द्रुतविलंबित.

हृदयमन्दिरिं तूं वसशी सदा,
परि न ओळखितां स्थल तें कदा;
तव पदांबुज धुंडिति मावरा !
जन वर्नी नवनीरदसुंदरा ! १

पद्यमंजरी.

या पद्यांत ' नवनीरदसुंदरा ' या एकाच पदांत अनुप्रास व वाचक-लुपोपमा हे दोन्ही अलंकार स्पष्ट व्यक्त जाले आहेत.

शिखरिणी

न पाही स्वर्मीही पतिविण कधीही नर दुजा,
सृहायुक्तें चित्तें जितकमलनालोत्तमभुजा;
सुशीला तूं ऐशी परपुरुष जो निर्गुण तया,
कशी पाहूं जाशी, हरिणनयने! सत्वरतया १

प. र.

यांत ' जितकमलनालोत्तमभुजा ' या पदांत व्यतिरेक व अनुप्रास हे अलंकार स्पष्ट व्यक्त जाले आहेत.

एका पदांत दोन शब्दालंकार किंवा दोन अर्थालंकार आले तरी कोणी समप्राधान्यसंकर मानतात. जसें:—

शिशुरिणी.

जयाच्या साम्यातें वरिति नवनीलोत्पलवनें,
जयाच्या सौगंध्या स्ताविति ब्रह्म मंदारसुमनें;
तुझा ऐसा जो कां, जननि ! कवरीभार रुचिर,
हरो तो माझे हें हृदयगत अज्ञानतिमिर ! १

पयमंजरी.

येथें 'नवनीलोत्पलवनें' या एका पदांत वृत्त्यनुप्रास व यमक यांचा स्पष्ट उदय आहे.

इंद्रवज्रा.

'वत्क्राब्जलुब्धभ्रमरावली ही
कुंजांत गुंजारविं लीन पाहीं !

या श्लोकार्थांत 'वत्क्राब्जलुब्धभ्रमरावली' एवढें एक पद आहे. या पदांत 'वत्क्राब्ज' हें रूपक असून 'भ्रमर' या उपमानपदामध्ये उपमेयाचें निगरण झालें यामुळें अतिशयोक्ति अलंकार झाला. रूपक व अतिशयोक्ति हे दोन्ही अलंकार येथें स्वतंत्र असून सारखाच चारुता उत्पन्न करणारे आहेत. यास्तव याठिकाणीं समप्राधान्यसंकर जाणावा.

श्री १०८१
१०८१
१०८१

शुद्धिपत्रक.

पृष्ठ.	पंक्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१	१७	वाक्यार्थांशों	तात्पर्यार्थांशों
”	२१	वाक्याँ	वाक्या
५	१३	स्वार्थी	स्वार्थी
७	३	हातात	होतात
३१	१९	प्रभुकंठजीची	प्रभुकृष्णजीची
”	”	कृष्णजीची	कृष्ण जीची
३६	१९	सुभारति	सुभारती
३८	२२	खवळेनिया	खवळेनियां
४२	४	कांहीं	कांहीं,
४६	२	पहावयाला	पाहावयाला
४७	१७	सुचतुरें	सुचतुरे
५६	२४	छाया नायकसा	छायानायकसा
५८	१८	विभादिकांनों	विभावादिकांनों
६०	१६	नायिक	नायिके
६२	१०	निर्वंद	निर्वंद
”	२२	गांशूराचा	शंगाराचा
६६	४	हयतळीं	हय तळीं
”	५	मृत्तिसमर्थी	मृत्तिसमर्थि
”	१७	धारातीर्थी	धारातीर्थी
”	२४	तातें,	तातें
”	२६	कीं,	कीं
६७	१७	युद्धवीर	युद्धवीर
७२	९	फिरुनि भेटती	फिरुनि भेटतां
७३	१३	पुरविलें	पुराविले
७४	६	धर्म	धर्म
७५	१८	म्हणजे	म्हणजे
७७	१६	आरडोनि	आरडोनी
७८	२०	ऐकोनि	ऐकोनी
८३	३	महा चिंतांबुधीं	महाचिंतांबुधीं
”	२६	स्थायिभा	स्थायि-

पृष्ठ.	पंक्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध.
८४	७	उदाहरणें	उदाहरण
८६	१९	जन संगती	जनसंगती
८७	१५	भांमिनाविलास	भामिनीविलास
,,	१८	रंगे	रंगे
८९	९	भक्तिरसांची	भक्तिरसाचीं
९५	१	अंग-	अंग-
,,	२८	पुष्कर पत्रही	पुष्करपत्रही
९६	१६	वर्णन	वर्णन
९८	२३	मनोविदोदन	मनोविनोदन
,,	२५	भाळिचें	भाळिचें
९९	२१	असते आद्र	असतें आद्रें
१००	२२	चक्रपाणी	चक्रपाणि
१०३	५	मंदमंद पदसुंदर	मंदमंदपद सुंदर
,,	७	धरू	धरू
,,	,,	कृशो दरी	कृशोदरी
,,	१३	उदरंबर	उदरंभर
,,	६८	वतांशींच	स्वतांशींच
,,	२३	दखोनी	देखोनी
१०७	१०	शृंगाराला	शृंगाराला
१०८	८	क्षब्दाची	शब्दाची
,,	९	रच ना	रचना
११४	१८	सुजन वाक्य	सुजनवाक्य
११५	१०	शकेची	शकेचि
११८	५	लिहिलें	लिहिले
१२६	१३	पांडु-रमणीतें	पांडु रमणीतें
,,	२७	नतर	नंतर
१३०	२२	रतिपतीच,	रतिपतीच,'
१३१	१८	जननी	असस्त्री
१३३	३९	पायरीला	पंक्तीला
१३४	१३	विध	विधु
१३५	२९	त्वत्सम वस्तुविनोदहि	त्वत्समवस्तुविनोदहि
१३७	१२	असतो	असतो.
,,	१५	स्पष्ट ज्ञान	ज्ञान स्पष्ट

पृष्ठ.	पंक्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१३८	२३	द्वितीर्धात	द्वितीयार्धात
१३९	२२	रमणीय सादृश्यमूलक	रमणीयसादृश्यमूलक
१४१	१२	वर्ण्य	वर्ण्य
,,	२३	होत	होते
,,	२८	कला	केला
१४२	२३	दिसें	दिसे
१४३	२४	शब्दांनी	शब्दांनी
१४४	१२	उत्प्रेक्षेत	उत्प्रेक्षेत
१४५	२३	पवन धूलिस	पवनधूलिस
१४६	१८	वर्णवस्तु	वर्ण्यवस्तु
,,	२४	होय, व	होय व
१४७	६	श्रमुनी'	'श्रमुनी'
१४८	५	सुधेची व	सुधेची (चुन्याची) व
१४९	३	तरी	तथापि
,,	२७	दया,	दया
१५०	२६	'अंतःपुरा'चा	'अंतःपुरा'चा
१५३	३	पूर्णंदूचा	पूर्णंदूचा
,,	१०	अतिशयोक्तीला	या अतिशयोक्तीला
,,	११	असही	असेही
,,	१९	अनुक्रम	अनुक्रमें
१५७	१३	शरकर्ण	शर कर्ण
,,	२०	त्वरित शरसंधानकरणी	त्वरितशरसंधानकरणी
१५८	३	अक्रमातिशयोक्ति	अक्रमातिशयोक्ति
,,	२२	स्वयंवर	स्वयंवर
१६०	६	मालती शशिकला कदलीची	मालतीशशिकलाकदलीची
,,	१५	अशा	या
१६८	२६	घरी	धरी
१८०	१५	दोष्ट	दृष्टि
१९१	१४	च्छविजरि	च्छवि जरि
१९२	२४	येतें असें	असें
१९३	१	इष्टप्राप्ति	इष्टप्राप्ति
१९४	९	तेथें त्या	त्या
२००	९	संबध	संबंध

पृष्ठ.	पंक्ति.	भशुद्ध.	शुद्ध.
२०२	१२	वाचून	वांचून
२०९	२३	भाठवोनि	आठवोनी
२१२	१९	पट्टुव	पटुत्व
२१८	२१	जनसुधा	जन सुधा
,,	२८	वरिवरि	वरिवरी
२१९	१३	हे	हैं
,,	१६	छळीन	छळी न,
२२०	११	निंदा;	निंदा,
,,	२८	भीमाची	भीष्माची
२२२	२	आणि ऊन	किंवा ऊन
,,	९	आतिव्याधि व्यतिकर	आधिव्याधिव्यतिकर
२२३	२६	कुंकुम	कुंकुम
२२४	१२	तिळ्हिन	तिळ्हि न
२२५	१९	आहेत.	आहेत.'
२२७	३	सुवर्णरंजतांदिकां	सुवर्णरजतादिकां
,,	१५	तुळें	तुळे
२२८	२२	या पथांत कथन	कथन
२३३	६	आर्थां	आर्थां
,,	१४	आधारांची ही	आधारांचीही
२३४	४	जां	जो
२३६	४	नायिकेचा	नायिकेच्या
२३९	११	घेववल	घेववला
२४६	१२	वनिता	वनिता
,,	१४	वापरला	योजला
२५०	१७	प्रताप तपनीं	प्रतापतपनीं
२५४	१९	गुण समूही	गुणसमूहीं
२६३	६	लघुप्रियोहि	लघु प्रियोहि
२७४	१३	केली	केलीं
२७६	१९	नययीं	नयनीं
,,	२६	हसैं	हंसैं

यांशिवाय मात्रा, अनुस्वार वगैरे उडून गेल्याच्या, भलत्या ठिकाणां भलता टाईप पडल्याच्या व दुसऱ्याही अनेक प्रकारच्या चुका राहिल्या आहेत त्यांची वाचकांनी क्षमा करावी.

विक्रीस तयार.

कै. ती. गणेशशास्त्रीलेलेकृत कांहीं ग्रंथ.

१ अमरुशतकः—मराठी पद्यात्मक भाषान्तर. किं. चहा आणे

२ शिवाजीचरित्रः—दक्षिणाप्रांज कमिटीनें पहिल्या प्रती बक्षीस दिलेले मराठी काव्य. किं. एक रुपया.

३ तीर्थयात्राप्रबंधः—मराठी ग्रंथ. हा कै. श्री. अण्णासाहेब विचूरकर यांच्या उदार आश्रयानें प्रसिद्ध झाला असून यांत उत्तर दक्षिण हिंदुस्थानातील सर्व प्रमुख तीर्थे व क्षेत्रे यांचें प्राचीन अर्वाचीन वर्णन आहे. शिवाय प्रत्येक क्षेत्रीं कर्तव्य यां वि. यांचें यांत संक्षेपानें निरूपण आहे. भाविक हिंदु गृहस्थांनीं हा ग्रंथ या ह्या ठेवण्यासारखा असून प्रत्येक हिंदु गृहस्थानें एकदा तरी वाचण्यासारखा आहे. प्रती थोड्या राहिल्या आहेत. किंमत एक रुपया

स्वकृत ग्रंथ.

१ मंत्रद्वैताकव्याचे स्वप्रकाश मराठी भाषांतर. [कै. ती. गणेशशास्त्री यांचे कृत. सोसायटीनें पसंत करून बक्षीस दिलेले.] किंमत एक रुपया

२ पद्यमंजरी—विविधविषयांवर मराठी कविता. [डे. व्ह. सोसायटीनें पसंत करून बक्षीस दिलेली.] किंमत आठ आणे.

३ महाराष्ट्रभामिनीविलास—पंडित जगन्नाथरायकृत. भामिनीविलासाचे अलंकारांच्या टिपणीस मराठी पद्यात्मक भाषान्तरः (डे. व्ह. टा. सोसायटीनें बक्षीस दिलेला.) किंमत चार आणे

४ अलंकारप्रकाश—काव्यसंबंधी रज, गुण, रीति इत्यादी आणि विशेषतः अलंकार यांचें सलक्षण, सोदाहरण आणि संक्षिप्त विवरण करणारा मराठी ग्रंथ. बी. ए. च्या परीक्षेला जाणारे विद्यार्थी व इतर कलेजतील विद्यार्थी, एम. ए. च्या परीक्षेला मराठीभाषेवर धोरणारे विद्यार्थी, यांना प्रकृत ग्रंथाचा फार उपयोग होण्यासारखा आहे, असें कित्येक विद्वान् गृहस्थांचें मत आहे. किंमत एक रुपया.

दपाळहशील गिराळें पठेल. पुस्तकें खालील पत्त्यावर मिळतील

लक्ष्मणशास्त्री टेंडले,
सदाशिव पेठ, ४४९, पुणे.